

84.5 К23

1188 4

ФАБИТ МУСІРЕПОВ

2

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

2

Жазушы 2002

ББК 84 Қаз 7-44
М88

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат
және қоғамдық келісім министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Редакция алқасы:
Асқаров Ә., Ғабитқызы Ә., Қайырбеков Ә.,
Нарымбетов Ә., Раушанов Е.

Құрастырып, түсініктерін
жазған — филология ғылымының докторы, профессор
Әбділхамит Нарымбетов.

35258

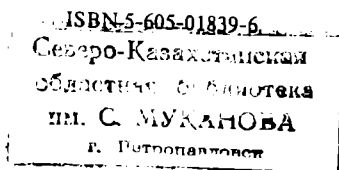
М 88 Мүсірепов Ғ. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. Повестер.
Құраст. Ә. Нарымбетов. — Алматы: Жазушы, 2002. 264 бет.

Қазақ әдебиетінің іргетасын қалаушылардың бірі, көрнекті қаламгер,
Социалистік Еңбек Ері Ғабит Мүсіреповтың шығармалар жинағының
екінші томына отызыншы жылдары жазылған “Көк үйдегі көршілер”, “Өмір
ертегісі”, “Жайлау жолында” секілді повестері топтастырылды.

Жинақ жазушының туғанына 100 жыл толу мерейтойына орай
шығарылып отыр.

М 4702250201-04
402(05)-02 құлактандырусыз — 2002.

ББК 84 Қаз 7-44

© “Жазушы” баспасы, 2002

КӨК ҮЙДЕГІ КӨРШІЛЕР

Көк үй біздің жігіттерге тиді.

— Соларға болсын, солар алсын! Көк үйден пайда күтетін болсақ осылардан басқа ешкімге бермеуге керек, оралымға келмей жатыр, әйтпесе бұлар көп нәрсенің басын қайырып тастаған жоқ па? Осы мыналардың жөнсіз кеңірдектесіп жатқанына тіпті түсінбейміз... Мектеп болғанына біз қарсы деп отырсындар ма? Онда мына қора-қопсы текке тозып бітеді. Сондықтан мына жігіттер алсын дейміз. Біздің ұсынысымыз осы!— деп көпшілік жағы шулап қоя берді.

Дауысқа салып қарап еді, жіп-шу орап алған жалба жендердін, қожалақ қолдардың бәрі өре түрегелді.

— Ой, ноктанды қасыңа қоя тұрсаңшы, қолымыз көрінбей барады. Кішкене былайырақ!— дескен күңкіл және көтерілді.

Қызыл жамылған ку үстелдің орта белінде отырған, қайыстай қара сұр жігіт, жалба жендердің бірауыздылығына сүйінгендей болып жымиды да:

— Жарайды, қолдарыңды жіберіңдер!— деді, жиылыс қолын жіберді...

Әрине, көк үй мәселесі оңай шешілген жоқ, бірақ оңай шешілмеуінің өзінде үлкен дұрыстық бар еді. Монтаны жымысқылардың ішінен тынып әркімді «тартқаны» болмаса, керілдескен дауыстардың бәрі де байсалды тексерістің, болжағандықтың, өлшегендіктің, ойлағандықтың салдары да, тегін жатқан дүние бар ма? Көк үйді «жайға» алып отырса, мұның аты тауып алған емес қой! Көк үй салынғалы жеті-ақ жыл болды. «Жалғыз жалды» жаз бойы жаңғыртқан балта даусы құлақтан да кете қойған жоқ! Осы отырғандардың маңдайынан сорғалаған әрбір ащы тамшы бір-бір кірпіш болып қаланды. Сол ащы тамшылардан барып көк үй салынды. Көк үйде тұру қандай жайлы болса, көк үйді

салудың бейнеті сонша жайсыз ғой. Әсіресе біреу үшін терлеген қандай! Кірпіш — тер, тер — кірпіш емес пе?..

Керек болса кооперативтің тері-терсегі де, екі қолын оңды-солды жалай отырып, қатындар бұлғаған май да, көк тайдың күземі де осы үйдің бір жеріне кірді. Сырлаған сары бөтелек болды ма, шыны тұтқалы қос есік болды ма, кісі бойы қол ұсым терезе болды ма, еден болды ма, әйтеуір бірдеме болып көк үйдің денесіне жабысты ғой, мүмкін оймыштап қоршап тастаған сыртқы есік болған шығар. Бәрібір ғой! Жиылыста осы жағын сөз қылды.

— Мектеп болсын, мына жігіттерге берілсін!— деген екі-ақ ұсыныс болды.

— Мектепке жарып қалар едік. Шөп-шаламның арасында, қараңғы көрге қамалып отырған балалардың көзі ашылар еді. Алты бөлмесіне жүз бала еркін сияды. Екі мұғалім алар едік... Сондықтан мектеп болсын,— деп бір жағы айтты.

— Жоқ, біз бұған қарсымыз! Баланың дұшманы болып отырған ешкім жоқ. Бірақ сендер жалғыз көк үйді сөз қылып, айналасындағы шара-бұраны ескермей отырсындар. Анау шеткі көк азбар доңыз жылы салынды. Оның қасындағы екі сарай да сол жылы салынды.

Онда Михайла да тірі еді. Білесіндер ме, шолақ көгімен соның басында жаз бойы жатып еді ғой. Аяғында шолақ көкті зарықтырып, сол арадағы алты азбар біткесін жаяу қайтпады ма? Содан еске түседі-ау. «Жалғыз жалдың» қарсысынан әрі шығып алғасын, артына қарап тұрып: «Менің көк шолағыма дейін жалмамаса ол Көкен бола ма?»— депті ғой. Байғұс шебер-ақ еді ғой.

Мынау қарағайдан қиған ізборай, кем болса жиырма қора бар. Он азбар бар. Тоқыған шарбақтың өзі бір кең дала емес пе? Бұл ескі қор. Көк үйді мектепке шығарсақ, айналасындағы ізборай босқа тозып таусылады, қирайды, ұрланады. Әрі мектеп шетте қалады. Төрт шақырымнан жуық бір ауыл жоқ. Баланы қалай атпен тасып жүреміз. Көкен елден, жұрттан аулақ қыстаған болатын. Сондықтан көк үй мына жігіттерге тисін!— деп көпшілік шулаған.

Бұған кіріспеске, мұны айтпасқа бола ма? Жиылыс осыған таласып, ақыры жігіттерге беруге ұйғарды. Монтанылар теріс сөйлегендердің бәріне де ыржия қарап, «дұрыс айтасың, солай де!» дегендей болып қиғаштаса да, дұрыс тексеріс қалқып үске шықты. Жиылыс енді екінші мәселеге көшті.

— Көкжал айғырды үйірімен тағы осыларға беру керек!— деді бір ұсыныс.

— Жоқ, бізге көкжал айғырдың өзі берілсін. Сау қарын биелерінің керегі жоқ, біз бие байлап, қымыз күйттеп отыра

алмаймыз. Біздің коллектив жайлауға шықпайды. Өткен жазда шыққанымыз жоқ. Біз жер айырамыз, бізге жегінге жарайтын ат, айғыр, бойдақ жылқы беріндер,—деген жігіттердің ұсынысы болды. Тағы керіске түсіп, аяғында бес қысыр бие, көкжал айғыр, төрт ат, үш бұзаулы сиыр беруге ұйғарылды. Өзге малды жеке кедейлерге бөліп, қас қарая жиылыс тарқады. Қара сұр жігіт қапшығын құшақтап, жалкомның арбасына мінді. Жиылыстан тарағандардың дабырлаған дауыстары көпке дейін көк үйге келіп соқтығып, кейбір сөздерді баса жаңғырықтырды. «Көкен... Көкжал... Коллектив... Көк үй...» деген сөздер қатты жаңғырыққан бойы қалың жалға сініп, әлден уақытта қалтылдап барып жоғалып жатты.

II*

Көкжал айғырды құдыққа құлатты. Аузы опырылған ескі құдықтың дәл аузына әкеліп тұсады да жықты. Тұсаған арқаннан ұстап алып, екі аунатқанда, көкжал апыр-топыр құдыққа күмп ете түсті. Тонқалаң аса құлаған бойы астан-кестен бұлкынды да қалды...

Көкжал айғырды алып шыққан — Тәшен. Азбар қораның тасасымен еңбектеп барды да, байлаулы тұрған жерінен жетектеп жүре берді. Тірі жан сезген жоқ, ақырын аяңның дыбысын сіркіреген жаңбыр естіртпеді. Ең аяғы Ақтөс те білмей қалды. Мұрнын борбайына тығып, жаңбырдан бұйыққан бойы, көк үйдің ығында қала барды.

Мойнын астына ала құлаған көкжал өкіріп тұрып тулаған сайын ауыр денесі мойнын жаншып, жұлын тұтасын езе берді. Құлаштай мойны бүктетіліп, басы қайрылып, аузы арандай ашылып, қасқа тістерімен балшықты кеміріп жатты. Тостағандай көзі мөлдіреп, өз денесі өзін буындырды. Бұрын алысты жақын қылатын төрт аяғы, сандықтай сандары, қанша жүкке қайыспайтын мұз белі, сұм жотасы енді өзіне жау болды. Шойындай иірілген бұлшық еттері түйіліп, бірін-бірі буындыра бастады. Төрт аяқты барынша сермеп жібергенде, аяғындағы арқан быт-шыт болды. Бірақ мұның пайдасы тезірек жан кешуге ғана тиді. Құдық опырылмады, көкжал тұра алмады. Аяқтары босап, қимылы еркіндеген соң, өз мойнын өзі бытырлатып сындырып, астына ала жығылған бота көзді езіп жіберді. Қарулы тұяқтардың тиіп кеткен

* Шығармадағы тараулар бірде аталып, бірде аталмайды; кей тұстарда рет санымен көрсетіледі; қайталанып тұрған да тақырыптар бар. Қолжазба жазушыдан қалған мұрағат болған соң, оларды сол қалпында ұсындық. (күраст.)

балшығы опырылып, көкжалды көме бастады. Бір жағынан бытыр-бытыр үзіліп жатқан мойын жіктері, бір жағынан қылғынып бара жатқан тыныс жолы көкжалды әлсіретті. Көкжал құлындағы даусын шығарып, өкіріп шынғырды. Қалған пәрменін жинап алып, тағы бір ышқынды да, төрт аяғын бірдей созып, барлық денесімен дірілдеп барып тишыға қалды. Түскен балшықпен арпалысып жатқан ұзын кірпіктері балшық арасынан өлеусіреп, дірілдеп қана қылтиды. Артқы екі аяғы, жарты бөксесі құдықтың аузынан шыққан күйі қатты да қалды.

Көкжал айғырды құдыққа құлатқан төрт жігіт еді. Тәшен — бөрінің бастығы. Дүйсен мен Сәрсен кедейлеу жігіттер, Тәшенге еріп жүр. Енді біреуі — Тінәлі деген молданың баласы.

Сәрсен өзінің айуандығына өкінді ме, көкжал жанталасқанда мұның жүрегі де ойран-ботқан болды ма, кім білсін, әйтеуір орнында тұра алмайды. Көкжал бұлқынғанда көзі ежірейіп, бұ да азаптанып тұрды. Көкжал шынғырғанда құдықтан шегініп кетіп, таңдайын қағып біраз тұрды да, басын шайқап:

— Ойпырым-ай, төбе шашым жиырылды ғой! Жануарды тым болмаса бауыздамаған екеміз. Осынша қинап өлтіргеніміз адамшылық болмады-ау! Омақата құлатып, өз мойнын өз салмағына сындыртып өлтіргеніміз не? Шынғырғанда иманым қасым болды ғой! Бір өзі бір соқаны алып жүретін жануардың тостағандай көзіне құм құйылып, мөлдір көзі бірте-бірте көміліп бара жатқанда, шыдап тұра алмадым. Дәтім шыдамады! Нағып бірге көмілмегенімді білмейім, жүрегім өрепкіп, тынысым тарылды ғой! Төрт аяғымен бірдей тебінгенде құдық нағып жарылмады? Мен құдық жарылар, көкжал атып шыға келер деп қуанып та тұрдым! Бірақ ол болмады ғой... Әй, Тәшен-ай, сен адам емес екенсің, доңыз болып неге жаралмадың екен? Өзінді осылай өлтірсе, обал болмас еді! Ұрылдым ғой! Жаманның ақылы түстен кейін еніп тұр. Көкжалдың не жазығы бар. Коллективтің не жазығы бар? Алса, Көкеннің көк үйін алды. Көкеннің көкжал айғырын алды. Сенің қыруар қараңа тиген жоқ қой. Былтыр жерімді алды. Биыл Көкенді айдады. Келесі жылы маған кезек келеді: оған дейін бұларды да мықтайын деген ойың екен ғой! Машиналарын бүлдірдік, соқаларын жүргізбей тастадық, қышқашқа ілігетін бинт, шегенің бөріні суырып алдық. Екі жұмадан бері ұстаға тасып, егіндерін сала алмай отыр. Сенің ойың коллективті құрту екен. Кемпір назы осындай бола ма? Машина-саймандарды тонағанда ішім ауырған жоқ еді. Оның тіліне, азаптанғанына түсінбеген екем. Соқалар да көкжал айғырдай өкіріп өлгенін жаңа біліп

тұрмын. Тәшен түбімізге жетіп жүр екен. Қош, қанжығада көрісерміз! Мен кеттім,— деп, атына мініп-ақ алды...

Тәшен төртпак, кесек біткен аласа жігіт еді. Ұшып барып Сәрсеннің тізгінінен ала түсті. Бір қолымен тізгінді ұстап, бір қолымен Сәрсеннің алқымынан алып, төрт тағандап сіресе қалды. Бар салмағымен басып, онсыз да ұйқы-тұйқы беті ырылдаған тарғыл иттің бетіне ұқсап кетті. Кішкене қызыл көзін Сәрсеннің кеудесіне қадап, қолын кеңірдегіне қарай сырғыта берді. Сәрсен қайқая беріп, қамшыны Тәшеннің мандайына төгіп-төгіп жіберді. Сөйткенше болмады, Дүйсен мен Тінәлі да келіп қалды.

— Қойындар, сұмдық-тағы! Өзді-өзің қырылысасындар ма? Қой, Тәшен!

— Жок. Сәрсенді өлтірем! Бұл қазір барып айтады...

Дұрысында Сәрсен айтатын да еді. Ол шектен кеткен жауыздықтың шегіне жаңа ғана шығып тұр. Барлық бұзақылығы кесектеліп көз алдында тұр. Екінші — Сәрсен бір жолға нық түскен адам емес. Кейде бұзақылыққа, кейде дұрыстыққа еріп кететіні бар. Сондықтан қазір айнып тұр. Едәуір адасып жүрген адам. Түсетін жолын күн бұрын болжай алмаған, әйтпесе ту басында қосылмау керек қой. Ол жауыздықтың осынша өрбитінін, Тәшеннің осынша бұзық екенін білмей қалдым деп ойлады. Қазір толқып тұрғаны да сол.

Тәшен олай емес. Өзінің жолында не көрсе де бас тартпайды. Жолының оң-терісін күн бұрын білген. Бұл жолға ойлап түскен! Ойлағаны былай тұрсын, осыны істеуге серт қылған. Немен бастайды, немен тындырады? Бәрінің сұр-леуін күн бұрын жасаған: көк үй өртелсін, машине-сайман бүлінсін, дөңгелек, тұяқ таусылсын деген. Қазір оның бар жігері қайнап, қапырық ашу алқымына тығылып, Сәрсенді өлтіруге де әзір тұр.

Сәрсен неге айнаиды? О баста ермесейші! Бұзақылық болса кайтейін! Шіркін, басында құдай жолы деп ерді ме екен! Боқ жегені несі деп күйіп-пісіп барады.

Олай етпеуге жол да қалған жоқ еді. Бұрын екі айналдырғанда ыдырай жөнелетін коллектив қазір тырс етпей тұр ғой. Соқа-сайманға қайнасып қалғандай, жіктері ашылмайды. Алған жер, алған үй, мал — бәрі де иесін тапқандай, дәуірлеп барады. Кеше тақымы жылтырап жүретін Күсен, бүгін қонданып қалды. Тәшен бұған әбден түсінді. Тамырымен қопаратын жол іздеді. Іздеп тапқаны осы болды. Дегенінен қайтпай коллектив шаруасын қызыл жон кылып жосылтып жүргені де сол. Бетін бұлтартпастан дегенін істеп келеді. Жана ғана егінге шығып жатқанда коллективтің соқа-сайманын тонады. Қышқашқа ілігетін

жалғыз бинт қалдырған жоқ. Енді көкжалдың көзін жоғалтып тұрғанда, Сәрсеннің шатақ шығарып тұрғаны емес пе! Шіркін, бұрын бұзылсайшы. Не болмаса көк үй өртелгенше шыдасайшы. Табансыздық қой!... Айнығаны былай тұрсын, қамшы салғаны несі? Қамшының өзі өткен жоқ, қамшы салғаны өтті ғой!..

Тулап келіп екі бұлқынғанда, Сәрсенді аттың бауырына түсірді. Жаланап кеңірдектен қамтып, енді мыты бергенде, ана екеуі келіп қалды. Атты қоя беріп, екі қолды бірдей алқымға көміп, Сәрсеннің кеудесіне шөге қалды.

Артынан келген Дүйсен Төшеннің мойнынан ала түсіп, шалқайтып қайырды. Сіресе тартып шалқасынан түсіргенде, астында жатқан Сәрсен үске шықты. Төшеннің кеудесіне міне түсті, міне түскен жоқ, Төшеннің қолы кеңірдегінен айрылмаған екен. Төшеннің Дүйсенде жұмысы жоқ, Сәрсенді қырқыратып сыға берді. Ағаш кеңірдектің қаусырылып бара жатқаны, Сәрсеннің алақтап кеткен көзі Дүйсенді түршіктірді білем. Ұшып барып атын әкелді де, қыл шылбырды тұзақтап, Төшеннің мойнына тастап жіберді де, атына міне-ақ жөнелді... Арқан бойы сүйретілгенше Төшен Сәрсенді босатпады. Өзімен бірге сүйрей берді. Қыл шылбыр ағаш кеңірдекке бір елі батқан кезде, екі қолы өзінен-өзі босап кетті. Сәрсен көзі ақырайған бойы шұбатылып жатып қалды. Ашу екпінімен тағы екі арқан бойы сүйреді де, Дүйсен де тоқтады. Төшеннің мойнынан шылбырды ағытып алып, баска бір тепті де, жүгіріп Сәрсенге келді. Белбеуін шешіп, түймесін ағытып алып, мойнын сипады. Біраздан кейін Сәрсен есін жинады.

Сәрсеннің аты үркіп, бауырына түскен ер-тоқымды тепкілеп бетімен шауып кете барды. Батпақты сазды шалпылдатып, тасыр-тұсыр бір-ақ тартты... Әлден уақытта Төшен сұм да түрегелді. Ақырын ғана аяндап келіп отыра кетті.

Жұмыс жаман болуға айналғанын жаңа түсінгендей, бөрі де аңыра қалды. Тіс жарып тырс етпеді. Істіктің ұшына шықтық. Аяғы не болар екен деп ойласты. Жаңа ғана көкжалды бірге өлтіргендер, енді бірін-бірі өлтіре жаздағандарына айран-асыр болды...

Қар кетсе де жер дегдімеген шақ еді. Оның үстіне едәуір жаңбыр жауып, жердің миы шығып жатқан. Ат түгіл адам ізі де айқын түсіп, жаңағы бірін-бірі сүйреген апыр-топыр, бетке жағылған күйедей айғыз-ұйғыз болып түсе қалған. Қазір енді айғыз-ұйғыз екі із болды. Бірін жасырсаң, бірін жасыру қиын. Бір із сүйретудің арқасында жердің бетіне түсті. Енді бір із сүйресіп жүргендердің жүрегіне түсті. Екі із бірінен-бірі күшті. Жігіттерді аңыртқан да осы еді...

Сәрсеннің сұр бестісінің қашып кеткені анау. Жаңбырдан ширығып тұрған неме бір-ақ тартты ғой. Сұр бестіні ажал оғы атып түсірмесе түнде жан ұстай алмайды. Ұстау түгіл қайда кеткенін кім біледі. Ертең әркім көрсе не деп жориды? Іздерді қайда жасырады? Осы арадан қалай тегін аттанады? Әлгі бірін-бірі буындырғандары немен жуылады?..

Жігіттердің ынғайы екіге бөлініп, ап-ашық жіктеле қалды. Қарсы жақтарының қылт еткенін андыса қалғандай, төртеуі де тырп етпей біраз қатып қалды. Бірінің жүрегін бірі сезіп тына қалысты...

Төшен жер қарлаған, шиыр шарлаған антұрған ғой. Тез-ақ есін жиып алды:

— Жігіттер, жанжалды тастайық. Сәрсен, Дүйсен қолдарынды әкел! Екеуіңе екі ат айыбым бар... Қара жолмен ағып отырып, ізді қалаға кіргізейік те Иванның жаман азбарының құлаған жерімен қыраңға шығып, үш бөлініп ауылға келейік. Ауылға келе сала аттарды сыпырып қоя берсек, мына жаңбыр түк қалдырмай жуып тастайды. Сәрсен алакөбеден атын іздесін, шарқ ұрып бармаған ауылын қалмасын. Таң асып тұрған жерінен әкетті де. Өзге жағын жүре сөйлесейік. Әкел қолыңды! Мына кер төбелді саған бергенім. Осы сапардан кейін маған ермей-ақ қой. Кер төбелді олжалан да, жытып отыр, бірақ бұл ісіміз осы жерде қалсын. Аузыңнан шығарма! Көкжалмен бірге көмілсін... Аман-есен тарағыларың келсе, осыдан басқа ақыл болмайды!.. Әйтпесе өздерің біле беріндер... Қалағандарың сендердікі, мен бәріне де әзірмін...— деп, Сәрсен мен Дүйсенге кезек-кезек қолын созды...

Анырып тұрған жігіттер тағы Төшенге мойындағандай, бір-бір қозғалып қойды. Әрең-мәрең болса да Төшенге қолдарын берді. Дәл осы арада сөздің бетін аша алған Төшенде едәуір жігітшілік бар секілді көрінді. Қысылғанда кім бас болса, соған ере жөнелетін әдет бар ғой. Жігіттер Төшенге еретін сияқтанды. Сәрсенді біреуіне мінгестіріп алып, Байсерке қаласына бір-ақ тартты.

БІРЛЕСКЕН БІЛЕК

«Балға-орақ» коллективі бұл маңайдың маңдай алды саналып, күпілдеп тұрды. Өңкей кедей, батырақтардан құралған: мүшелері сай, ірің кезектік жоқ. Қолға түспей жүрген ерік еңбекті бұрқыратып жатты. Тастақтан табылған арнаға жаңа түскен ағындай ағып, бірлескен өмірдің арнасына ондап түсіп алып лепіре жөнелді. Қатын-қала-

шына, бала-шағасына дейін сыбанып жұмысқа жегілді. Қазынадан алған ат-арба, машине-саймандарын күтіп ұстады. Кейбір коллективтер тұралап жатқанда «Балға-орақ» коллективі екі жыл ішінде-ақ торалып қалды. Жұрт жайлауға көшкенде де олар пар айырды. Өткен жылы егінді мол салып, он бір үй коллектив қазынаға мың пұттан астам астық берді.

Былтыр 30 жер салып еді, биыл елу жер саламыз деп, қардың жылт етуін күтіп тұрды. Соқа-саймандарын түзетіп, 31-де жөнделе қоймаған қайыс-жіптерін жалғастырып, ертең-бүгін деп белі буулы, жеңі сұғулы, өзірленді.

Конфескеден алған көк үйдің алдына көкпенбек саймандарын тізіп тастады. Қары құрғырға «дүре» тие қоймай, бір еріп, бір қатып, сол бөгеу болды. Әйтпесе коллектив өзір еді.

«Балға-орақ» туралы жұртта екі түрлі пікір де жоқ еді. Басқа коллектив секілді, ішегі шұбатылған өсектен аман, айналасының аузына ілігулі еді. Беті түзу, бұрын дым білмейтін қойшы-қолаң жиналып алып, ақыл табуларын қарашы! Қит етсе агрономға шабады. Қыс бойы егін орнына қар тоқтатумен болды. Тұқымдарын агрономға әлденеше рет көрсетті. Енді дәрілейміз деп күп-күп етеді! Пай-пай, осы бір Күсен дегеннің өзі тегін бас болмай шықты. Басының өзі бір алтын екен! Коллективтің барлық мәнісін біліп алыпты. Баяғыдан бері қайда жүрген. Ай, Совет-ай, жетілтете білесің-ау!.. Жалғыз Күсен емес, Бұлжық, Мұрат дегендердің бәрі де миы бас болып алыпты. Баяғы тәлкекке көнбейді. Өзгесі не керек, (мал жайлауды кім білмейді) шетінен газет оқиды. Анау күні болыс арқылы табан арба кітап алдырыпты. Бәрі жабырласып оқып жатыр. Бүкір кемпірге дейін аузы тамсанып, тыңдап отырады,— дейді. Астапыралда-ай! Бұрын үлкендер жиналып алып, біреуге қисса оқытып, тыңдаушы еді. Мына коллектив соны істетті-ау! Жастары шетінен хат таниды.

Әлгібір қызыл бұрыш дегеніне кірсең шыққысыз. Үстелдің үстіне неше түрлі газет, кітапты жайып тастапты. Бұлар бұлар ма, бұл дүйім жұртты аузына қаратар!..— десіп маңайы үлкен аңыз қылатын...

Күні бойы әзірлікте жүрген коллектив, кешке таман көк үйдің алдына жиналды. Соқа-сайманның үстіне жайылып отырып, егінге қалай шығатындарын, неше жер егетіндерін сөйлесті. Күсен отырып:

— Жүріңдер, қызыл бұрышқа барайық. Кәдуілгідей қағаз жазып қояйық. Қағазға жазып қойған тиянақты болатын көрінеді. Сембек жазсын, сол қағазға не жазылса, түбінде

соны орындап шығатын болайық. Және әлгібір газеттегі сөзді аяксыз қалдырмайық!— деді.

Қатын-қалашқа дейін қалмастан, қызыл бұрышқа барды.

Жайғасып отырысқаннан кейін Күсен:

— Кәне, Сембек, әлгі газетті бәрімізге оқы!— деді. Сембек газетті қолына алып:

— Жақсы егіншіге бәйге беріледі,— деді де, айнала бір қарап қойды. Отырғандар ентелеп, көздерін ежірейте қалды. Сембек бір жұтынып алып:

— Қара пар айырғандарға, қысты күні егін орнына қар тоқтатқандарға, тұқымын тазалап сепкендерге, жоңышқа еккендерге, егінді арам шөптен таза ұстағандарға бәйге беріледі... Коллективтер құр қалмасын,— деді.

Коллектив әрі-бері кеңесті, қорытып келгенде: «Бұл бәйгені біз алады екенбіз. Егінге қарды тоқтатып отырмыз. Тұқымды қыс бойы тазарттық. Енді дәрілетеміз. Былтыр айырып тастаған бірталай қара парымыз бар. Ендігі жұмыс жаздығүні егін арасына арамшөп шығармауда ғой. Давай, оны да істейік! Шөп ек десе, онысын да егейік! Осыған қол қояйық та, басқа коллективтерді де осы бәйгеге шақырайық!..»— деп қаулы шығарды. Сембек қағазға жазды. Содан кейін қанша егін салатындарын кеңесіп:

— Қайтсек те алпыс жер егін саламыз, 4 жері картоп, 5 жері жоңышқа, 3 жері кендір, 30 жері бидай, қалғаны сұлы болады,— деді. 3 соқа, бір бүкір, 15 борана, он еркек, алты бала, жеті қатын, екі қыз егінге шықсын,— деді.

— Қатындар жаздығүні жалаң аяқтанып алып картоп полуоттасын да, күзді күні бұлтылдатып шайнап отырсын,— деп жастары қарқылдасты. Күсен:

— Жоқ, өздерің де соны істейсіңдер. Сембек қағазға мұны да жазып қой!— деді...

ТАҢ АТА

Коллектив ақсақалы Күсен шым күркеден далаға шықты. Таң бозарып келе жатқан ала сәуле кезі екен. Бұл кезде оянатын Күсеннің дағдысы болатын. Шығыстағы қызыл шымылдықты өз көзінен сыратын. Таңертеңгі қызара бөрітіп көтерілген күн еш уақытта Күсеннен бұрын оянған емес. Күсен үйдің маңайын сыпырып, малға шөп салып, көкжалды жетектеп, құдыққа жөнелгенде жалқау күннің қанталап ісінген беті әрең көрінетін. Күсен сол дағдысынан жаңылмастан тұрды. Кешегі соқа артынан жаяу жүргеннен салдырап қалған арқасын бір-екі қикандатып алды да, ескі

едет бойынша, ышқырын бір-екі тырнап жіберіп, күркенің алдына шықты.

Қапшықтай кең дамбалының ауы жер соғып жүрелей кетті. Жылы ұядан дір-дір ете түскен бозторғай да жаңа шырылдай бастады.

Жазғытұрғы түн шымыр болады ғой. Күсен мұрнын тыржитып отырып саралап алды да, сығырайып айналаға қарады. Алыста пысқырған аттың, күңкілдеп үрген иттің даусы естілді. Жай аяндап иірулі тұрған соқа-саймандардың қасына келді. Бәрі де орнынан қозғалып, бірдемелері алынып қалғандай көрінді. Біреуін айналдырып әрі-бәрі қозғап қойып еді, денесі бос жатқандай салқ-салқ етті. Тағы біреуін қозғаса, тағы да сүйтті.

— Сұмдық болған екен, қап, ұрылған екеміз! Ұйқысы құрғыр түпке жеткен екен. Антұрған Ақтөс ауылға кетіп қалып, ұры келгенін білмей қалған екеміз. «Ай, Сағит-ай, Жалқаулығың түпке жетті-ау, итті байлап алып қал дедім. Болмағаны! Қатындар істесін дейді де тұрады. Ақтөс мұнда болғанда тышқан жорғаласа шау ете түседі ғой. Қап! Ай, Ақан, Қабыр! Дайыр! Тұрындар! Түбімізге жетіпті...

Күркедегілер де орындарынан секіріп тұрып далаға шыға келді. Күсеннің «түбімізге жетіпті» дегені ұйқтап жатқандарға маңдайдан біреу қойып жібергендей тиді. Әшейінде үсті-басын тырналап, киімін көзін жұмып отырып сипалап іздейтін Сағит та ата жөнелді. Күн көтерілгенше бір сусын жұтуға еркі бар әйелдер де ұйпа-тұйпа болып жүгіре шықты. Бәрі де соқа-бораналардың қасына иірілді.

Соқа-саймандар мейлінше бүлінген. Бәрі де қылжаң-қылжаң етіп қаусап қалған. Кеше ғана боразданың басына барғанда күнге шағылып, жалт-жұлт етіп жүрген қылыш тілдердің біреуі қалмаған. Көк темірді бірін-біріне жымдастырып тұрған сақина, бинттердің де қалғаны аз. Жүріп кеткенде далитып отыратын «бүкір» тырдай жалаңаш болыпты да қалыпты. Үстіндегі тана моншақтан дым жоқ. Аямай, жаны ашымай, бытыр-бытыр үзген қол неге қырқылмады екен! Қара жерге қарсы кіріп отыратын болат қылыш ұрының қолын нағып қырықпады екен! Көк желкеден кесіп түсіп, өзінің басы бір бөлек, кеудесі бір бөлек болып жатсайшы! Күсен сол кезде неге оянбады екен! Қолындағы ақ балтасы, күркеден жүгіре шыққан екпінімен ұрыны көк желкеден періп өтсе, қандай қызық болар еді! Кім болса да, ұрлап жатқан нәрсесінің қасында басынан айрылса... бірақ ылғи ойлағаның бола ма! Кейде болмайтын бірдемені де әлпештеп тұрып ойлайсың ғой. Әсіресе бүгінгі түні ол болмады. Ұрының тілегі болып, коллективті тақырға отырғызып кетті...

Соқаның бірде-біреуі іске жарамай қалған. Қара денесінде алынатын темірдің бәрі жұлынған. Ол жетпесе екі темір борананы үшті-күйлі ұрлап кеткен. Егін салу тоқтауға түр. Коллективтің өзiрге сенiп отырғаны осы егiс.

Ендi не болмақ?..

«Коллектив» бүлінген саймандарын айналып бірталай тұрды. Бәрінде де үн жоқ. Ұрланған, бүлінген сайманға жазалы өздері секілденіп, кінәні үндемей мойындарына алып тұр. Бәрінен бұрын тұрып, бүлінгенді көргендігі үшін барлық кінәдан аулақ адамға ұсап, Күсен ғана барылдап жатыр. Бәрінен гөрі баса айыпты Сағит секілді. Өйткені кеше Ақтөсті алып қалмады. Ертемен ас алып қайтуға кеткен Нәзирамен бірге Ақтөс көк үйге кетті.

Ақтөс мұнда болса, ұры келгенде үрер еді. Ақтөс үрсе, Күсеннің оянуында дау жоқ. Күсен оянса, сайман бүлінбес еді. Боранада қажып жүрген қатындар істесін деп, Сағит қозғала қоймады. Соның кесірін күн айналмай-ақ көріп тұрғасын, мелшиді де тұрды. Өзінің коллективке қолайсыздығын білгендей болып, енді міне шығарып тастаса да жарар еді деп құлағын Күсенге салды да тұрды...

Бүліншілік әрқайсысына да айқын сезілгеннен кейін ептеп кеңесе бастады. Әуелі Күсенді шайып-жуды. Бүліншілік бәрінен бұрын соған батқандай. Күсеннің ашуын тарқатты. Артынан бәріне де солақай тиіп тұрғандығы қалқып шыға келді. Бәрі де шуласып ұрыны сіледі, қарғады. Сол ұры қазір қылаң етіп көзге ілексе үйітіп жіберетіндей жігерленді.

Не керек, қалған саймандарын жинап алып, үйге қайтуға тура келді. Екі-ақ күн жер жыртып, кейін қайтты. Тым болмаса сеуіп қойған жерлерін жыртып тастауға да шара болмады. Ондай жерлерін бораналап, себілген тұқымның бетін бүркеп, коллектив көк үйге келді.

Дереу төрт соқаны төрт ұстаға жөнелтті. Күсен шауып болысқа кетті.

ӘЛЕК

Жұрт егінге шыққалы екі жұмаға жақындады. Коллектив анырып отырып қалды. Бұлардың сайманы бітпей жатыр. Тоқсан түрлі бинтті жасау, қылыш тіл тауып салу ұсталарға оңай болған жоқ. Алексей қаласының сельсоветі екі ұстасына бірдей әуелі коллектив саймандарын бітіріп беруге керек десе де тез бітпей жатыр. Қалқиған қарасынан басқа түгі қалмаған сайманды іске жарату қиын болып жатыр. Коллектив мүшелері сандалып, түк істей алмай отыр. Бір күн,

екі күнге соқа жалдап әкеледі. Оны артынан иесі алып кетеді. Сатып алуға ешқайда соқа жоқ. Соқасы бар үлкен қала алыс. Сол дағдарыста екі жұма өтті. Бір күні Күсен Андрей ұстаға тағы келді. Ұстамен сөйлесіп жұмысының тоқтап жатқанын, байлардың істетіп отырған қастығы екенін, сондықтан мұның саймандары тез біту керектігін айтты. Андрей:

— Оны білем, байлар шошқа ғой! Олар сендерді өртеп жіберуге бар. Әдейі сендерді тарату үшін істетіп отыр. Бұл — ұрлық емес, сендерге сұмдық қиын болғанын біліп отырмын. Шама келсе барлық темірді жанымнан жай салып берер едім. Бірақ жоқ болып тұр. Жаман уақыт, кооператив қалаға бара алмай отыр. Жол болса жаман. Қайтейін енді? Сонда да бүрсікүні «бүкірінді» бітіріп берем. Түс кезінде кел! Содан қалған екі соқанды бітіремін. Әлі де кеш емес. Біраз егін салып аларсыңдар,— деді.

Күсеннің қуанышы қойнын кернеп бара жатқандай болып, көк жалды сипай қамшылап қас қарая көк үйге жетті...

АУДАНДА

— Менің болкомның хатшысы болып жаңа ғана келіп отырғаным рас. Осы елдікі емес екенім де рас. Бірақ күні кеше кепкен торсықтың айранын ішіп отырған батрақпын. Елдеріңе жаңа келсем де осы істің мәнісіне түсініп отырмын. Бәлен ұры қайда болыпты. Түлен ұры қайда болыпты. Соны зерттейік дегендерің түк пайда келтірмейтін сөз. Ұры дегеннің көбі бұрын да байдың ұрысы болатын. Әуелі маған мынаны айтыңдаршы:

— «Орақ-балға» коллективтің қасында қандай бай бар? Одан соң ол коллектив конфеске, жер бөліс уағында кімнің малын, кімнің жерін алып еді? Отырған көк үй кімдікі. Содан соң айдай ашық ізіне салып берейін. Осыны айтыңдаршы,— деп арықтау келген сұр жігіт бой бермеді.

Үстелдің екінші басында отырған қара бұжыр, насыбайын ерніне жымқыра беріп, қым-қиғаш бүкір саусақтарымен қапсыра ұстап, шақшасын қалтасына салып жатып:

— Оның ырас. Дәл түстің! Бұл ұрының жұмысы емес. Ұры ұрласа, соқаның өзін ұрлар еді. Бөлек-бөлек темірлерін ұрламайды. Ұры ұрласа, көкжал айғырды құдыққа құлатып өлтірмейді. Не сатады, не сойып тастайды. Борананы түгел ұрлап отырғанына қарамаңдар. Бұл — жай ұры емес, бай ұры. Бұл коллективтің жайын табайын деген байдың қолы! Коллектив отырған көк үй Көкен байдікі. Көкжал айғыр, екі торы ат, бес бойдақ бие Әлжандікі. Темір бораналар мен үш

тілді соқа (әлгі бүкір...) Нұрым байдікі. Бәрі де былтырғы конфескеден әперілген емес пе? Көк үйді Нұрымның құдасы Сатан деген сатып алып қойып едім деп, арыз бергеніне карамағанбыз. Қол осылардікі. Өздері жер аударылса да солардың елде қалғандары істеп отыр. Список бойынша біздің болыста 27 бай бар еді. Соның жетеуі-ақ жер аударылды. Қалғандары құрып кеткен жоқ. Байдың қасақылығы, қастығы бұрынғыдан жаман күшейіп отыр. Бірталай бай жер ауды деп, елде бай қалған жоқ, қалғаны ылғи момын байлар деп ойлағандар! Біздің байлардың жанды жеріне жаңа тиді. Бұрын үстемдігіме тидің деп қастық қылса, енді өзіме үстемдік қылдың деп төбелеседі. Мен мына Шақманның айтқанына қосылам...— деді.

Төпелеп, жұдырықтап айтып та болды. Аузындағы насыбайын айнала түкіріп те болды. Тап тартысына белшесіне батып, алдыңғы қатардағы әскер саналып отырған адамның насыбайы секілді. Ұсақ былықтан құтыла алмай, отырған жерінен айнала былшылдатқаны қандай рабайсыз, келіспей-ақ отырды! Амал не, мәдениет төңкерісінің «ұсақ» қалтарыстарын елең қылмағандық қой...

— Енді ұры табылды,— деді ақ сұр жігіт.

— Табылды, мына бұжырдың айтқаны дүп-дұрыс. Қазір сол маңайдың барлық байын айдатып алайық та, партияда жоқ бір белсенді адамды сол ауылдарға жіберейік. Елді жансыз жүріп аралап шықсын. Жоқ іздеген болып барады ғой. Бірақ сол маңайда сырластау адамы болсын. Бүгін бәрі ашылады. Қане, байларыңның тізімін жаса. Нөмірде сол айналасы он шақырымның ішіндегі байдың бәрі ұсталсын.

ІЗ КЕСУ

Тәшен коллективті тонап, аудан ұрыны іздестіріп жатқанда коллектив ақсақалы Күсен де қарап жата алмады. Жалаңаш жауырына ер батқандай, арқасын қиқандатып жүріп із кесті. Кездескен жанды құр өткізбей алыстан орағытып жоғын сұрастырды...

Дұрысында Күсен ұрысының аты мен кескінін ғана білмейтін, өзін кім екенін әбден білетін: «Менің ұрым бай, молда, атқа мінер, солардың құйыршығы!»— деген ойға аттай мініп алған. Сондықтан ел ішіндегі бай, молданың айналасын кезді де жүрді. Қаршығадай қалықтап, жас тамырды қопарып жатқан доңыздың тұмсығын қашан көрем деп бір дамыл алмады...

Қалықтап жүріп Сәрсенге кездесті. Көкжал жоғалған күні Сәрсеннің аты да жоғалуы, ер-тоқымы шашырап

даладан табылуы секемал тудыратын. Қазір сол ойы айқындала қалды. Сәрсеннің үйіне жақындай бергенде қарақұйрық көрген балаша тұзағын әзірлей бастады. Есігінің алдында тұрған Сәрсен де тарақ құйрыққа ұсады. Күсенді көрді де, үйіне кіріп кетті. Минут өтпей қайта далаға шықты. Күсеннің қыл тұзағын көріп тұрғандай қуыстанды...

Күсен кім кездесе де күліп амандасып, «сенің ойынды біліп тұрмын!» дегендей, жүзін жүз құбылтатын болған. Сәрсенді көргенде бірдемені сезгендей, сезбесе де сезуге жанталасқандай, баспалдақтап сөйлеп, дөңгелете жөнелді.

— Сәрсен, аман ба, мал-жаның тиыш па? Келін дені сау ма? Ауыл-аймақ есен бе? Балалар аман ба?.. Е, көптен көрінбей кеттің, қайда жатырсың... Сырғанақ боз болмасақта, сырлас торы едік! Коллективке бас сұғуды қойдың-ау?

Сәрсен қапалақтап саса қалды. Екі ауыз амандықты айтқасын-ақ, сөзінің аяғы тамтырап, басындағы бөркін бір маңдайына, бір желкесіне сырғытып күмілжи берді. «Көптен көрінбей кеттің... Коллективке келмей жүрсің»,— дегеннен-ақ шошына бастады. Күсен тағы да бастырмалатып:

— Әнеугі сенің атың жоғалатын түні, біздің көкжал айғыр да жоғалған. Бір құдыққа құлап өлген жерінен тауып алдық. Білмейім, кісі болар ма? Оның алдында соқа-сайманымыз тоналып қалды. Әлі егін сала алмай отырмыз. Коллективке деген бір мықты жау шығып тұр. Естіген шығарсың, бір борананы «Түлкі ойнақ» орыстары тауып алып, сельсоветке мәлімдеген екен. Ол біздікі болып шықты. Ұры әзір табылған жоқ... Орыс ұрламаса керек еді. Борана табылғасын бір жаңа ізге түстім ғой деп отырмын. Орыстар ұрласа, мәлімдемес еді деп тағы ойлаймын... Білмейім, әйтеуір басым қатты. Өзіміздей момынның ала жібін аттап көргеміз жоқ. Неден өшітетінін білмейім. Өзің ер-тоқымыңды таптың ба? Сенің атың таң асып тұрған жерінен кетті ғой.

Сәрсеннің жүзі қуаң тартып, қай сұраудың құйрығына жабысуды білмей, кез келген жерінен кие жөнелейін деді. Күсеннің сұрауынан көрі өз ойының жүйткү жүйесімен сөйлемекші болды. Бірақ сөзі бытырап, қараптан-қарап тұрып маңдайы тепшіді. «Қисынын тауып, сөз ұстатпайым» деген сайын шырмалып, малтыға берді. «Антұрған, бірдемені біліп келіп тұр екен!»— деп зәресі ұшты. Айналған сайын қазығына жақындаған атқа ұсап, тұзақтан алыстаймын деген сайын тұзаққа түсуге жақындай берді. «Сенің атың жоғалған күні көкжал айғыр да жоғалды... Сенің атың ер-тоқымымен таң асып тұрған жерінен кетті ғой!...— дейді-ау... Бәрібір айта қойман. Қалай айтқызар екен»,— деп ойлады. Бастап кеткен сөзін аяқтай алмай, біраз езіп тұрды да:

— Неге бас сұқпайын, ылғи барып жүремін ғой,— деді, бірақ көптен коллективке бармағаны есіне түсіп:

— Ие, көкжал айғыр жоғалған күні менің атым да жоғалды. Ұрысы біреу шығар дейім. Сол күні терім ұстап күні бойы ауырып жатыр едім...

— Ауырып жаттым дейсің бе? Жүдеп қалыпсың. Сірә, қатты ауырған түрің бар ғой. Көп жаттың ба?

— Қатты ауырдым, 3-4 күн жаттым. Ер-тоқымым бір жұмадан соң табылды. Өзің көкжалды қашан таптың?

— Екі, үш күннен соң көкжалды іздеуге сенің атыңды сұрап мінейін деп едім. Өзің әлекке түсіп қалған екенсің.

— Атыңмен біреу бір жаққа барып па еді? Өзің мініп пе едің?

— Жоқ... ным!!! Жамаққа мінгізіп таң асыртып қойып ем... Өзім төсек тартып 3-4 күн жаттым ғой... Байлаудан кетті ме. Білмейім... Ат сұрап келсең береміз ғой... Атымды іздеп үш күн әлектендім.

— Көп жерді іздедің бе?

— Сұрама, бармаған жерім жоқ... Бір байталым болдырып жығылды...— Сәрсен кілт тоқтай қалды. «Екі, үш күн ауырып жаттым...» дегені есіне түсіп, «бармаған жерім жоқ» дегеніне қайшы келіп қалғанын сезді де:

— Үйге кір, ас ауыз ти,— деп күмілжіді.

Күсен теріс қарап, кебеже арбаға атын байлап жатты. Күрмеп жатқан шылбырға көзі түскенде, Сәрсеннің көзіне Төшенді сүйреп бара жатқан Дүйсен көрінді. Өзінің алқымынан сығып жатқан Төшенді көрді. Бірін-бірі сүйреп жүрген бұларды, тыпырлап жатқан көкжал айғырды Күсен де көріп тұрғандай:

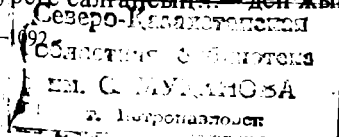
«Көріп тұрмын ғой, несін жасырасың?» дегендей, күлгендей болды... Екеуі де үйге кірді.

Үйге кіріп, тостаған қымызды қолға ала бергенде, қаңғалақтап Жамақ та кіріп келді. Жамақ ауылға біреу келсе, қол жаулық бола кететін «ыңғайлы» жігіттің бірі еді. Күсен мен Сәрсеннің сөйлесіп тұрғанын көзі шалғанда-ақ, солай қарай аяндай жөнелген.

Жамақ кіріп келгенде, Сәрсен қуарып сала берді. Күсеннің көзі оны да шалмай қалған жоқ. «Есен бе?» -ні айтқасын Жамақты да іліп ала жөнелді:

— Е, батыр, қыз-қатындарды қан қақсатып неғып жүрсің? Қыз-қатынынның кесірі Сәрсеннің сұр бестісін ала кете жаздады-ау!.. Ат суытам деп қыз аулайды екенсің? Суға түспеп пе едің? Мен секілді малма тымақ Сәрсенді үш күн әуреп салғарың!..— деп жымырандап күлді.

2-1092

— Қой, Күсеке, ешкімнің атын мінгенім жоқ... Қыз менен садаға, мен қыздан садаға... Қайдағы қыз-қатынға барыппын? Сұр бестінің үстіне өмірімде шығып көрдім бе екен?

— Е, сұр бесті жоғалатын күні сен мініп таң асырам деп, Шоқаттың қызына барыпсың ғой?

— Жоқ, ойбай! Сәрсек, мен қашан сұр бестіні мініп едім? Қыз түгіл қотаннан да шыққам жоқ. Түн бойы жаңбырда малмандай болып қой күзетіп жүрдім... Құлия жала жабады екенсіз...

Жамақ қой союға, ет пісіруге қандай ыңғайлы болса, қыз-қатынға сондай сөлекет жан еді. Жамақты қинаған — «атқа міндің» емес, «қызға барыпсың» болды. Кұрбы замандасы әжуалап, келеке үшін айтпаса, «Жамақ қызға барыпты» деген шын атақ өмірінде жабысқан емес те. Қыз-қатынға жанастырып, оның үстіне сұр бестіге мінгенін көрген адамша сөйлеп отырғасын абыржып қалды.

Күсеннің сөзі анықталатын болса, сұр бестінің жоғалып табылуына бір ортақтассам, қыздың пәлесіне тағы кездеседі екем деп азар да безер болды. Сәрсеннің қуарып кеткені, Жамаққа ашуланып сұрланғандай көрінді...

«Сөзіңнен ұсталдың ғой!»— деген қатты қараспен Күсен Сәрсенге қарады. «Иә, ұсталдым»,— деген адамша Сәрсен жерге қарады. Үндемеді. «Қап, өзім айтпаған екем! Енді айтуымда не әбүйір қалды? Айтсам ба екен?»— деп өзімен-өзі алысып жан терге түсті.

Күсен қолындағы таяғын көтере салды да:

— Қош, Сәрсен, тағы бір соғармын, өзімдей кедейдің бірі едің, мына жоғыма сұраушы бол. Ар, иманыңа тапсырам. Қол байлардікі! Сені өзіме санаймын. Талай есікте бірге жүріп, талай торсықты бірге сығып ішіп едік... Қош,— деп түрегелді. Манадан от пен көріктің арасында отырған Сәрсен тағы да: «Айтсам қайтеді?»— деп ойлап еді. Аузы бармады. Еріндері өз бетімен сілкінді. Қамыққан бойы Күсенді аттандыруға далаға шықты. Күсеннің шылбырын шешіп жатқанда «көкжалдың түні» тағы суреттеле қалды. Шылбыр, Төшен, Төшенді сүйреп бара жатқан Дүйсен, Төшеннің темір саусақтарында сықырлап, өліп бара жатқан өзі, бұлқынған көкжалдың дүбірі, қанға боялып, қайтқан керуен көшіндей тізбектеле қалды. Шылбырды біресе шешіп, біресе қайта байлап қадалды да қалды. Күсен қалшыып бақылады да тұрды.

— Сәрсен, шеше алмадың ба?— деп, кенет айтып қалғанда, Сәрсен шешіп алған шылбырды тағы байлай салды. Саусақтары ербелеңдеп, қолы дірілдеп, Күсенге қарады. Күсен даусына аянышты астар беріп:

— Ай, Сәрсен-ай, момын адам едің... Сыбыс сезсен, ат терін аямассың!— деді.

Сәрсеннің қоңыр көздері жасаурап, бет-ауызы өз бетімен бүлкілдеп:

— Күсеке, Төшенге тапсыр... Ол ұзын құлақты... Тағы ауырып тұрмын,— деді де, басын ұстады. Барлық пәле басында тұрғандай, екі қолдап тұрып қысты. Күсен атына мініп жүре берді. Сәрсен үйіне тәлтіректеп кіріп, жастық алды да, сұлай кетті. Жамақ бірдеме айтып жұбатайын деп еді, үндемеді. Үстіне жамылған күпісі бүлкілдеп, Сәрсеннің қалшылдап жатқанын өрен бүркеп жатты.

Күсен жортып отырып Төшенге келді. Төшен тарбайып үйінің қасында жатыр екен. Ұшып тұра келді. Оның жер қарлағандығы кімнен кем болыпты. Күсеннің асты-үстіне түсіп, жылмандай бастады.

— Күсекең біздің ауылға да келеді екен-ау. Талай шақырайын деп оңтайлансам да, келмес деп жүретін ем. Жасың үлкен болса да, жастардың қатарына қосылып кеткесін, едәуір сескеніп жүрміз. Қолға жақсы түстің. Түсе қал!..— деп шұбыртып жатыр. Күсен де сөзге қарыздар болып көрген емес-ті. Төшеннің жұмсағына жібек, алдауына арбау төсеп, бұ да тори бастады.

— Неге келмейін. Қол тимей жатыр. Жаңа қоралып келеміз ғой. Осы ауылға бір келгенде сіздің отауға осынша-ақ ауытқып едім. Өзің үйде жоқ екенсін. Көкжал айғырым жоғалғанға бір атынды сұрап мінем бе деп едім. Кертөбелінді Сәрсен сұрап әкеткен екен... Қайта машинем тоналып, айғырым жоғалып жатқанда өзің ат құйрығын беретін жолың бар емес пе?..

Күсен біраз айналдырып қарап еді, Төшен аяғына отырғызбады. Бұлтындап о жақ, бұ жағына шығып, әңгімені аунақшыта берді.

— Соқа-сайман жатақтардың қолы, олар егін салады. Жанға сездірмей жансыз жүріп іздесең үстінен түсесің. Оны ұрлаған адам сандығына салып қоймайды. Соқа-сайманды қыр қазағы ұрламайды! Қырда ұры қалды ма? Бірақ бұлай даурығып іздесең, таба алмайсың. Бір-бір атты аямайық. Бәрің де қала-қаланы кезіп іздендер. Бір борананы Түлкіойнақтан таптым деп тұрсың ғой. Сол тапқан орыстан қол жазбау керек!.. Ал енді айғырдың өзі жығылып өлуі мүмкін. Ұрлаған адам құдыққа жыға ма?— деп Күсенді алысқа сілтеді.

Төшеннің қол тұзакка оңай түспейтінін сезгесін, Күсен қақпан құруға кірісті.

— Жаңа Сәрсеннен шықтым... Байғұс ауырып жатыр екен. Аты жоғалғаннан бұрын ауырыпты. Ауру күйі салпақтап екі, үш күн ат іздепті. Тіпті бір жансебіл неме екен? Сенің атыңды сұрай келгенде көрдің ғой? Ауырып тұрғанын

көргесін бекер тоқтатпаған екенсің. Өзі келіп пе еді. Біреуді жіберіп сұратты ма? Апырм-ай, ит жанды адам бола береді екен...

Күсеннің сұраулары сай-салаға бөлініп бара жатқаны Төшенге де оңай тимеді. Сондықтан ең оңтайлысы екі ұшты жауап беру болды. Күсенді бас-аяғына дейін бір төңкеріп қарап алды да:

— Ие, көріп едім... өзі де келді. Бір кісі де жіберді. Ауырып тұрғанын жөндеп абайламадым. Жансебіл екені рас... Кешке таман ат таң асырам деп келіп кетіп еді. Сол күні аты жоғалып шықты...

Екеуі бірталай арбасты. Арбасып тұрғандарын екеуі де біліп тұрды. Бірін-бірі қақпанға қарай айдап, кейбір сұрауларға жауап беріспеді. Төшен қанша қырқар болса да, істеген ісі аяғын тұсай берді білем. Сәрсеннің қайда болғанына келгенде әлденеше рет мүдіріп кетті. Әсіресе Сәрсеннің бытыстырғаны малтықтырды. Мүлтіксіз сөзден мүдіріп тұрғанын өзі де сезді. Бірақ сыр бермеді. Төшенді біраз малтықтырғасын Күсен аттанып жөніне кетті.

Күсен ауылдан шығып алғасын, күн бойы сөйлеген сөзін жүйеледі. Көзін шеңберіне көміп жіберіп, Сәрсен мен Төшеннің түйіншектерін жазып қарады. «Біраз ботықтырдым. Иттер ілекті білем! Ененді ұрайындар, оңай тырп ете алмас!..»— деп күбірлеп те жіберді. Біреу естіп қалды ма деп, артына да қарап қалды. «Қой, Сәрсенге қайта соғайын»,— деп шоқыта жөнелді.

Күсен бұзау арбаға жақындай бергенде, үйдің сыртында отырған екі адам көрінді. Бірі — Жамак, бірі — Сәрсен екен. Күсен қастарына келді де аңқаусып:

— Мана ұмытып кетіппін. Сенің атыңды ұстаған қоқал кім екен? Бейсауат жүрген адам көрмеді ме екен, сұрамадың ба?

— Жоқ, сұрамадым... Менің атымды ақ мүрт Эфім ұстапты,— деді Сәрсен.

Жауапкершілік жақындаған сайын Сәрсеннің бас панасы да тарыла берді. Түбіндегі ұзақ сонарды қоя тұрып, қазір Күсеннен құтылудың жолын іздеді. Ең төте жол сөзді доғару секілді көрінді. Сөйлеген сайын торға шырматылатынын біліп:

— Мен ат іздегенім жоқ... Ауырып жаттым... Ешкімді көргенім жоқ. Мана айттым ғой... Басым әкетіп барады.

— Байғұс-ау, жатсайшы... Ай, Төшенде дін жоқ қой: ат сұрай барғанында ауырып тұрғаныңды көргесін, жібермесеңші!

— Төшен мені көрген жоқ. Қашан көріпті?

— Ат сұрай барғанда!..

— Жок, Төшеннен ат сұрағаным жоқ...— деп ұшып тұра келді.

— Отағасы, сіздің сұрауыңыз шатақ екен... Әркімді бір айналдырып жүргенің не?— деп, Жамақ қосарланды.

— Манағыны айтасың ба? Ойын ғой. Сәрсеннің атын сен мінген жоқ екенсің. Сен шөптің басын сындырмайтыныңды өзім де білем...— деп күлді де, Күсен бұрылып көк үйге қайтты. Ауылдан шыға бергенде сыдырта аяндатып келе жатқан Төшенді таныды. Қайырылмады, ұзай берді.

ПАРТИЯСЫЗ БЕЛСЕНДІ

— Әбікен, күрбы замандас едің. Бірге өсіп біте қайнасқан. Ойын-күлкіміз бірге еді. Сен ептеп азамат арасына қатынасып, ат арқасына мініп жүрсің. Біз баяғы күйден кейін кетпесек ілгері кеткеміз жоқ. Сен жақсы-жаманды білесің. Ат жалын тартып мінгелі бұзықтыққа араласқаныңды естіген, білген емеспіз. Сені көргенде қуанып кеттім. Сұрамай-ақ айтайын деп отыр едім. Сұрағаның тіпті жақсы болды... Айтуға қорқып жүрдім. Айтпауға ішімді жарып барады. Бөтен адам емес едің. Олай-бұлай болсам, көз-кұлақ боларсың. Сырымды саған айтқалы отырмын,— деді Сәрсен.

Әбікен болыстың жіберген белсенді азаматы. Жасы елуді басса да жастардың арасына кіріп, жаңа пікірге қыңырайып жүретін шаруа еді. Ананы-мынаны болжап бұзықтың бұлағын тауып алып, әрлі-берлі дөңгелеткесін Сәрсен ақтарыла бастаған. Сәрсенге жақындай түсіп, шүбә туғызбайтын пішінмен қарап:

— Айта бер. Мен өзің ғой. Сенде бір сыр барын білмесем келмес те едім. Шама келгенше қасыңда болармын, айта бер,— деді.

— Айтсам, мені қара басты, шатасып қара басымды қайда қоярға білмей жүрмін. Анау күні сұр бестіні мына қаладан ұстап әкелдім ғой. Жұрттың даладан тауып алып жүрген айыл тартпасы да, тақымы да, сынған ері де менікі. Таң асып тұрған жерден кетті дедім ғой. Осы арадан «Жалғыз жал» бес шақырым. Соның маңайына сұр бесті өз бетімен барған жоқ. Ер-тоқымының сол жерде түсіп жүргені де жай емес. Біз қара басып Төшенге ергеміз. Дүйсен мен Тінәлі де бар. Сол күні коллективтің көкжал айғырын құдыққа жыққамыз...

— Өз бетіңмен ұрынбағаныңды да білгем. Бірақ Төшенге ермес деп ойлап ем. Араларың көш құлаш болатын еді ғой. Қайта коллективке бір табан жақын емес пе едің?

— Несін айтасың. Көкжалды құдыққа құлатып болған соң ақыл түсті. Сол арада өзді-өзіміз қырылып қала жаздадық.

Мен бұзақылықтың шегінен шығып кеткенімді сол арада сезіп: «Мұнымыз адамшылықтан тысқары іс болды. Мен кетем»,— деп, атыма міне жөнелгенде, Тәшен кеңірдектен ала түсті. Аттан аударып алып алқымымды сығып, аз-ақ өлтірмеді. Сол арада Дүйсен маған болысып, Тәшеннің мойнына шылбырды тастап жіберіп, тақымға сала-ақ жөнелді ғой. Біраз сүйрегенше Тәшен мені де босатпады. Мойнына шылбырды тұзақтап жатқанда жұмысы да жоқ. Мені сыға берді. Әбден әлі кеткенсін қолы еріксіз босанды. Мен босағасын Дүйсен Тәшенді де босатты. Сөйтіп тарадық...

Бірақ аман айрылды. Шіркінде бет жоғы ғой: «Кер төбелді ал да аузыңнан шығармай, тиыш жата бер»,— деді ғой Тәшен. Бұрнағы күні Күсенді көрдім. Хал-жайын айтып, мені өзіне санап, көз-құлақ бол деп тапсырды. Әлгінің ақ көңілімен тапсырып тұрғанына елжіреп, аз-ақ айтпай қалдым. Қастық қылған адамың өзіне досындай сеніп тұрғанда әрең шыдайды екенсің! Өзгесі не керек? «Өзімдей кедейдің бірі едің. Қол байлардікі. Коллективті таратып жіберейін деген қаскүнемдік, осыны іздес, секемалды жерің болса айтарсың деп сенем, талай есікте бірге жүріп едік»,— дегенде, аузымнан неғып шығып кетпегенін білмейім. Аузы құрғыр неғып беки қалғанын, тілі құрғыр неғып күрмеле қалғанын білмейім. Айтпағаным ғой! Бірақ Күсен сұмдықты біліп кетті. Сөзімнен ұстала бердім. Екі рет келіп әбден тұзаққа отырғызып кетті... Несін сұрайсың. Соқа-сай-мандарды жүрдай қылып бірге тонасып, көкжал айғырды құдыққа бірге құлатып, жүзіқара болып отырмын.

Сәрсеннің жүзі қуқылданып, бет моншағы үзіліп, бетін батпақ басқандай айғыздана қалды. Әуелі істеген жауыздық пен артынан есіне түскен дұрыстық күресінің ізі әрбір қимылын билеп, өзін тірідей көміп жатқандай болды. Біреудің сілтеген жолына түскеннен, өзін тауып түскен жолың қандай сарлап тұрады. Өзінің айыбы Сәрсенге де сарлап тұрғандай. Дәл осы минутте сол айыбы үшін асып өлтірсе де ыңқ етпейтіндей. Өзін айыбының құрбандығы етуге әзір отырғандай болды. Қасында отырған Әбікен не үкім айтса, құшақтай жығылатындай Әбікенге төнді. «Неге үндемей отыр, айыбымның бәрін айтып бердім ғой, енді. Тек жазамды естірту ғана қалған жоқ па»,— дегендей, асығып жауап күтті...

Бірақ Әбікен үкім айтпады.

— Ендеше атыңды ертте, менімен бірге болысқа барайық. Өзгесін жолшыбай кеңесерміз,— деді.

Қазір іліп әкеткендей үкім болмағаны Сәрсеннің айыбы көп еместігін көрсеткендей болды. Бір жағынан қырындысына дейін қалдырмай ақтара салғаны да бойын жеңілтіп

жіберді. Кеудесін тесіп бара жатқан қара түйнек шешіліп, аяқ-қолын бүрістірген темір құрсау алынғандай болып, Сәрсен еркіндеп жүріп атын ерттеді.

ТАҒЫ ДА АУДАНДА

— Болком жолдас, мұның ізін өзім тауып келіп отырмын. Кішкене сабыр етіңіз. Бастан-аяқ айтып берейін. Милиция бетімен лағып отыр. Бұларға қиыстырып айтқан өтіріктің бәрі шын көрінеді. Өздері өмірде зейілін салып тексермейді. Міне, көзі. Әуелі тап осы милицияның шалалықтарын айтайын. Жер аударылған кәдуілгі Көкен бар ғой, сол былтыр жаздыкүні милицияға келіп ауылнайдың үстінен шағым беріп тұр екен. «Осы көк үйді алдыңғы жылы сатып, ақшасын алып налокке, зайымға салып жіберіп едім. Ауылнай соған қағаз бермейді»,— дейді. Милиция ауылнайға барып: «Баяғыда сатылған үйге қағаз бермеуің төрешілдік. Пара іздеп жүр екенсің. Саған көресіні көрсетейін»,— деп қысуы қалай? Ауылнай амалсыз қағаз беріпті. Кәппескенің уағында «менің сатып алған үйім» деп Көкеннің құдасы шыға келген жоқ па? Қанша шатақ болды? Ауылнай байғұс зарлады ғой? Одасын тағы бір жұмысы бар. Осы қыстың ішінде Ақымет мұғалімді осы милиция пәтерінен қуды да шықты. Міне, керек болса! Ақыметте түк жазық жоқ. Аудандық мектептің ең тәуір мұғалімі сол. Оны істеп жүрген әнеуі партиядан шығарылған Сұлтан. Сұлтанның жақыны Далабай оқуын тастап елге келеді. Сұлтанның қызмет сұрайды. Сұлтан «жоғарылату» деген болып, шала хат танытын қызыл отау бастығы Ақыметтің орнына қояды да, Далабайды қызыл отауға алады. Ақыметті шығарады. Сөйтіп, мектеп оқуы бүлінді де қалды. Болком жиылысында неге бүйтесің деп Сұлтанның сұраса, «жоғарылату, көтермелеу» депті... Артынан бәрі ашылып, Сұлтанды партиядан шығарып тастадындар ғой. Осы милиция соны сезбестен «шық та шықтың» астына алып, мұғалімді пәтерінен қуып шығарды. Қызметтен шығарылған мұғалім далада жатсын деген закон бар ма? Сен аудан қызметінде жоқсың, пәтеріңді мына Далабайға бересің,— дейді. Сөйтіп үскірік боранда бала-шағасын артып алып мұғалім үйіне тайды. Балалардың оқуы быт-шыт болды. Пәтерде милицияның не жұмысы бар десейші (Сұлтан жұмсаған ғой). Бақсақ, мұғалімнің пәтер үйінде бір қыз бар екен, қатыны бар мұғалімге қыздың керегі жоқ. Ол үйге бойдақ біреуіміз тұрамыз деп істеп жүргендері!.. Міне, бұлар көбінесе сөйтіп жүреді, міне, көзі. Жасырмай айтам. Өтірік десе өзі айтсын. Іске адал зейілін салмайды. Із

кесе білмейді. Сосын барып түкке түсінбей, астын-үстіне келтіріп қопарыстырып жүргендері. Кейде көре біле адасады. Осы біздің істен дәнеңе түсініп отырған жоқ. Анау күні келіп зая билетімді бердім. Кезегі жеткенде тексерерміз, барармыз деп, қарап тұр! Қақ басқа салып жіберейін деп едім. Қасындағылардан ұялар дедім. Ол өтті ғой. Бүгін көпіртіп тұрғаны мынау. «Түлкіойнактан» бір борана табылғаны пәле болды. Ұры сол қалада деп қаңғырып отырғаны емес пе? Бұл жолдас ұзақ сонар деген ауруға шалдықтырады. Тіпті олай емес, милиция жолдас, көңілге келсе де айтайын: сен боқтың иісін сезген жоқсың! Мен ізіне түсіп келіп отырмын.

Әңгіме бұлай: мен көкжалды іздеп жүріп, Сәрсенге бардым. Мән-жайды айттым. Үйткені ол Төшеннің отырған-тұрғанына дейін біліп отырады. Өлердегі сөзімді айтып, ар, иманына тапсырдым. Сонда жүзі шыдамай көзін тұрақтата алмады. Сөзі тантаырап, өзін-өзі ұстап берді. Ішіме түйе қойдым. Бірақ өзім сезбеген болдым. Осында соны алдырып, менімен сөйлестіріндерші. Дау жоқ, шынын айтады. Үндемей аттанып кеттім де, Төшенге бардым. Жауыз неме сыр білдірмеді. «Осы күні қала жатақтарынан басқа ұры бар ма? Соқа-сайманның темірлері де сол қала маңайында отыратын, егін салатын адамдарға керек. Солардан келген жұмыс екен. Бірақ дауықтырма. Мұны жансыз іздесең табасың. Қала-қалаға елеусіз адам жіберіндер, осы күні бөрі далада. Сонда сайманыңды танып аларсың. Оны ұрлаған адам сандығына салып қоймайды. Жұмысына жегеді»,— деп мені жер-көкті шарлатуға сілтеді. Дұрыс-ақ емес пе? Мұны да ішіме түйдім. Оның сөзінен де көп шатақ шығардым. Төшеннен шығып Сәрсенге қайта жолықтым. Тағы сұрадым. Сәрсен алғашқыдан жаман күрмеле берді. Қып-қызыл болып мойнына түсіп тұр. Бірақ айтуға аузы бармай тұр.

Міне, соқа да, көкжал да — Төшеннің қолы. Төшен Көкеннің көзі емес пе? Жерін, үйін, малын алып отырғансын, байлардың істеп жүрген қастығы емес пе? Елдің бұзақылығын жоямыз дейсіңдер. Бұзақылықтың қайда екенін білмейсіңдер?— деп, Күсен ойындағысын біржола ақтара салды. Күйіп кетті білем. Орнынан ұшып түрегеліп, басындағы бөркін қолына алып, үстелді ұрып-ұрып жіберді.

— Қой, Күсеке, біз де сол арадан табармыз деп отырмыз. Әзір қызбай тұра тұрыңыз. Мәнісі бар,— деп болком хатшысы Күсенді тоқтатты.

Теріс мінездерін суырып салғанда милиция да ұялады екен. Самайынан аққан тер иегінен тамшылап, жеңімен сүрте берді. Басындағы ала қалпағын алып, ұйпа-тұйпа дудар бас шіркін, кейін барып отыра кетті. Болком хатшысы оны андамағандай аусарси қалды... Сол кезде шеки аяндатқан екі

салттының дыбысы білініп еді. Сәрсен мен Әбікен екен. Кенсеге келіп кірді. Бөркі алулы, жалынды сөздің жалқынына шарпылып қара күренденіп кеткен Күсенді көріп, Сәрсен қолын ұстай алды. Аузындағысын ақтара салуға шие байланып қалған қапшықтың аузын шеше алмай жатқандай, бүгежектеп, айнала жаутандай берді.

ТӘШЕН

Ақбоз үйдің оң жақ көлеңкесінде Қайныш отырды. Қолында қайшы, ағарған бірдемені пішіп жатыр. Алтын сақиналы саусағын күстендетіп, құбылтып қояды. Қайныштың қарсы алдында жарты денесі жарықта, жарты денесі күңгірт көлеңкеде бір кемпір отыр. Қолында ұршығы, астыңғы ерніне қыл-қыбыр жабысып, «пып» деп қояды. Анда-санда басын шұлғып, Қайнышқа жақындай түседі. Аузының суы құрып, бірдемені боратып сөйлеп отыр. Құрысқан қарын секілді қатпар беті кейде жиырылып көгеріп, кейде қамыр қатқан қапшыққа ұсап қуарып қояды. Бояуы кеткен күңгірт көзін ашып-жұмып, ұзақ сүреге түсіп алғандығы сонша — Қайнышты да ұйытып, өзі де ұйып отыр. Өзінің айтып отырған өтірігіне өзі иланып, ойды, қырды тұтас жайпап, сырғанатып отыр. Құрдай жорғалап бір кемпір жаңа келді. Кегер аяқтарын кекірейте басқан күйі жорғалап келді де, босағаға сүйеніп бір тізелей қойды. Жерге қағып жібергендей жабыса қалды. Мұның бет-аузы да сай-сала, быт-шыт. Екі ұрты солықтаған сиырдың бүйіріндей бүлкілдеп, бұ да сөйлей келді. Тырбиған кеңірдегін бір тырнап алды да, өз әңгімесін тындатайын деген адамша:

— Келін, мырза бала қайда?— деді.

— Ұйқтап жатыр, керек пе?

— Жок, тәңірі, жәй айтам... шикіл өжең үйінің баласы бүгін болысқа кетіпті дейді...— деді де мәсінің қонышынан бір сілем тарамысты алып, тарай бастады. Ендігі жағын сұрамаса айтпайтындай, сөзін доғара қойды. Бастапқы кемпір әрі өз әңгімесін бөлгісі келмей, әрі соңғы кемпірдің пәлденгенін босқа шығарғысы келіп:

— Ойбай-ау, Сылқымның шешесінің аузы жай жүре ме. Сол айтыпты: Қайныш келіннің өзі де біледі депті,— деп, үзілген әңгімені қайта жалғай бергенде, соңғы кемпір де кимелей жөнелді.

— Бүлдіріп жатыр дейді ғой. Жана төрттен астамдағы бұзау атаң үйінің салпы еріні келіп еді. Болысқа барған екен, сол айтты. Аузына келгенді ақтарып жатыр дейді. Ауанның көк үйін алған «мүшендер» бар ғой. Соның айғырын ұрлаған

кісіні білем депті дейді. Әбден бұзылғаны емес пе? Алдыңғы күні Шикіл әжең үйінің баласына «мүшен» өзі келіп сөйлескен екен. Сонда «мүшен» саған тапсырдым, сен айт!— депті. Оны әлгі таза жіп үйінің Жамағы естіп отырыпты. Сосын бүгін Шикіл шешейдің баласы болысқа барып «мен білем» депті. Мүшендер бидай беріп сөйлетіп қойған ғой. Сіздің мырза баланы әкел деп біреуді жіберейін деп жатыр дейді.

— Оны не қылады екен?— деді Қайныш.

— Қайдан білейін, мырза бала біледі деген ғой, сірә...— деді кемпір.

Бастапқы кемпір өз әңгімесін бөліп жібергенін жаратпай, әлі де аяқтағысы келіп:

— Осы Жамиланың апасы қайдағыны қайдан естиді. Жай бір өсек тағы, көріп келген кісіше сөйлейтін нең? Қойшы тіпті, біз түк естімейміз... Қоя тұршы... Сылқытымның шешесі айтады дейді: Қайныш келін неге білмесін. Бойжеткен қыз болып көрмеп пе, жер-көкті сайқалдаған жоқ па еді? Қажының баласының атының құйрығына дейін кестірген жоқ па еді депті... О шешей бір жел аяқ қой, бірді бірге атыстырып жүргенін көрмейсің бе, апыр-ай! Неғып ұялмайды екен. Байғұстың жарғақ құлағы жастыққа тимейді-ау... Айтатынының бәрі өсек болады да жүреді...

Кей жерін сыбырлап, кей жерін нақыштап, ұзын құйрық өсектің ұшына жаңа жақындай беріп еді, үйде жатқан Төшен:

— Қайныш!— деді.

— Ау,— деді Қайныш.

— Мында келші.

Қайныш үйге жөнелді. Сыртта қалған екі кемпір әңгімені қайта жалғады. Бастарын шұлғып, сыбырласты. Өрбір сөздерінің дұрыс екендігін көздерін ашып-жұмып іспеттеді.

— Қол осы мырза баланікі, мойнына салам депті шикіл кемпірдің баласы,— деді соңғы кемпір.

— Анық па екен, өсек шығар?

— Анық дейді. Салпы ерін өтірік сөзді маған айта ма? Сол күні мырза бала үйіне таң ата келіпті ғой. Ертеңіне Қайныш келіннің де өңі кірмей жүріпті. Келген кісіге қымыз да бермепті... Шоқ та, бәсе! Істіктің ұшына шықпай жүр еді. Біздің кенжем де «осыларда бірдеме бар» деп жүретін, айтам ғой. Бірдеме болғаны. Бұлар тегін емес... Әне сыбырласып жатыр, рас екен...

Үйде Төшен мен Қайныштың сыбырласқаны да білінді. Не дескені естілмесе де сырттағы кемпірлер «рас екен!» деп жорысты. Енді біреумен кеңесе қалса: «Біз есіттік, көрдік. Көкжал Төшеннің қолы екені анық!»— деп жан беруге әзір болып қалысты. Не дегенін естімегендері болмаса, кем-

пірлердің бұл жолғы жорамалы дұрыс еді. Үйде жатқан Төшен кемпір өсегінің жай емес екенін біле қойған. Өзі қыпылдап жүрген неме, желдің басы қозғалса-ақ құлағын сала қоятын. Қатынын шақырып алып ақылдасты да:

— Қазір ат ертте. Мен қорада боламын. Тінәлі болыс жакка барып, астыртын біліп, маған келсін. Хабар раска шыкса, Сәрсеннің айтып қойғаны рас болса, маған киім, ат, арба жіберерсін. Мен қалаға тартам. Мұндағылардың қорлығын көріп, жұрттың өсегіне ортақ болғанша, үлкен көрікке түскенім жақсы,— деді.

Дереу ат ерттелді. Төшен аттанды. Кемпірлер біріне-бірі қарасып еріндерін жымқырысты. Қайныш келіп кемпірлерге қосылды.

— Мырза бала қоқолға бара ма?

— Ие, әлгі сөзінді аяқтай бер, шеше.

Кемпірлердің Төшенге деген қастығы бір заулап, бір сөніп отырды. Неге үйтетінін өздері де сезбей, әрбір ауыздан шыққан сөздеріне ере берді. Бастапқы кемпір өз тауына бұрын шығайын деген адамша:

— Қысты күні қонғанда Қайнышты риза қылғамын депті,— дей беріп еді, соңғы кемпір:

— Шикіл кемпірдің баласы әбден бүлдіріпті, көзіммен көрдім. Мойнына саламын депті,— деді. Екі кемпір бірін-бірі жаратпай, ажырайыса қойды. Бірақ екеуі де тоқтады. Қайныш қайсымыздан сұраса, сонымыз айтармыз деген адамша, екеуі де Қайнышқа қарады. Қайнышқа, әрине соңғы кемпірдің сөзі көбірек керек, сондықтан:

— Олай болса ұрлап жүрген өзі дағы, көрсе бұрын неге айтпапты. Күсен жалмауыздың сөйлетіп қойғаны ғой. Енді біздің түбімізге жетейін деген бөлесі шығар. Одан басқа не дейсің,— деді шаптығып. Кемпірлердің күткені де осы сөз болып отырғандай-ақ, екеуі бірін-бірі кимелеп:

— Ие, ойбай, басқа не дейсің! Мырза бала дегендері... Тіпті жөнге келмейді ғой. Шикіл кемпірдің баласы өзі істеп, біреуге аударайын деп жүргені ғой. Онымен не болар дейсің...— деп, жаңа ғана Төшеннің үстіне түнерткен түнекті қайта Сәрсенге аударды. Кемпірлердің «пікірі» Төшенді ақтай алмағанмен, ел арасына тезірек жайылатын «пікір» болғасын Қайныш та зейілін салып тыңдады. Кемпірлерге толық жөн сілтеу үшін, ара-арасында нұсқау беріп отырды. Кемпірлер де сөйлеген сайын пәлені зандемге батырып, Төшенді боз биенің сүтіне шомылдыра берді. Енді бір жерде кемпір жиылысы болса, мүдірместен Төшенді ақтап шығуға жарағанша, Қайныш кемпірлерді де босатпады. Өсекке жаны құмар екі кемпір, Көкжал айғырдың дауы басылғанша

жететін материал құрастырып алып, ол материалдарын Қайнышпен бірге біраз салалап алғасын үйіне қайтты.

Төшен ауылдан ұзады. Екі дөң асып түсті. «Қалай болар екен? Сәрсеннің айтып қойғаны рас болса, құтыла алмаймын-ау. Ә! Жазаның әкесі маған аунайды. Дүйсен де соны айтады. Айтпайтын жалғыз Тінәлі-ақ! Бірақ оның сөзіне құлақ аспайды ғой. Мен тіл тартпай кетсем де мойныма алмаспын! Түрмесіне апарса апарсын. Болысқа бармай тура қалаға тартам. Ұсталсам сонда ұсталғаным жақсы. Болмаса тағы бір амалы табылар»...— деп ойын аяқтағанша, пар ат жеккен бір арба жақындай берді. Осы арбада бөле барын Төшен сезгендей болды. «Бұрыла жөнелсем қайтеді. Танып қалса қашты, қолы арам екен дейді-ау, қашпайын»,— деді. Арба келіп тоқтады. Арбадан екі милиция да түсе қалып, Төшенді қоршап алды.

— Амансыздар ма, жолдастар.

— Аманбыз... Жол болсын!

— Егін көріп қайтайын деп шығып ем, өздеріңізге жол болсын.

— Жолдамақ сізден болыңқыраса, сізді ұстауға шығыңқырап ек, «нетпесеніз» ұстанқырап едік...— деді, бір қу милиция.

— Ұстасаңыз, мен міне, кезегім келіп қалса, амал не?

— Сіздер кезегіңізді өздеріңіз түзейсіздер ғой... Арбаға мініңіз!

— Олай болса ауылға барайық. Қоныңыздар, ертең жүрерміз. Ас-су, киім-кешек алайық.

— Жақын жер ғой, осы күйі жүре берсеңіз де жарайды. Ас-су беріңкірерміз. Ол үшін «нетпеніз»...

Милициялар Төшенді алып жүріп кетті. Жолшыбай көр-жерді сұрап қажасып отырды. Төшен түс жарып жарыла кеткен жоқ.

— Айыбым болса барғасын сұрарсындар. Тіпті дәнеме болмаса, өздерің де келмес едіңдер ғой,— деді де, ойға шомды. Сәрсен айтып қойса!.. Айтқан ғой. Ендігі думан Сәрсенмен болады ғой деді ішінен. Жол ирелендеп аудан кіндігіне тартты. Аттың қара денесі көрінсе де жеке мүшелері көрінбейтін қоңыр іңірде кеңсеге келіп түсті. Кеңсенің есік, терезесі ашық. Ішінде біраз адам дабырласып жатқан секілді. Төшенді алып келген милицияның бірі үйге кірді.

— Төшенді әкелдік,— деді біреуіне қарап.

— Бүгін ұстай тұрындар. Ертең...— деді үйдегі бір дауыс, милиция шығып кетті. Үйдегілер қайта даурықты. Желпініс аяқтап келген екен. Ақ сұр жігіт бәріне қорытынды жасаған адамға ұсап:

— Ендігі жұмыс, екі-үш күннің ішінде коллективтің егінін салып беру болып отыр. Егінін салып жақындатқан коллективтер «Балға-оракқа» жәрдем берсін. Қалған ақшасын салмаған жуандардағы екі бүкірді алып «Балға-оракқа» берейік. Сонда 4-5 бүкір болып қалады. Мына қаланың тракторын екі күнге жалдап әперейік. Бірлі-жарымды күн үме салынса, қалғанына өздерінің шамасы да келеді. 4-5 күннің ішінде барлық егінін салып алады. Танертең 5-6 комсомол осы жұмысқа аттансын. Жұртты помышқа шақырар, егіндерін салысар, бас-көз болар,— деді. Желпініс тоқтады. Ертеңіне он шақты комсомол боратып шапқылап та жүрді.

ЖОЛДА

Түпке жегілген кер төбел быршып терлеп келеді. Шетке жегілген кер дөнен де терлеуден кенде емес. Осылардың сазайын біз тартатын болдық-ау деп өзара үндесіп қояды. Арбада отырған Тәшен мен Тінәліге құйрықтарын бұлғап наразылық жіберді. Көшірде отырған жігіт божыны қаққанда наразылықтарын күшейте түскендей, қабақтарын шытып, құлақтарын жымитады. Түн бойғы бүлкіл бүйірін түсіріп, қалжыраған аяқтарын өрең сүйреп келе жатыр.

— Тәшеке, не болар екен?— деді Тінәлі.

— Не болар екен? Қызықсың-ау өзін! Не болар екен! Олар да екеу. Біз де екеу. Олар бізге жабар, біз оларға жабармыз. Не болушы еді! Сәрсеннің өзі де аз шатасып отырған жоқ қой. Қайта-қайта несін сұрай бересің?

— Біздің сөзіміз сөз болар ма екен?

— Олар өздерін де жасырып отырған жоқ. Біз «көргеміз жоқ, білгеміз жоқпен» келеміз ғой. Меніңше мойынға алу керек еді.

— Мойынға алсан, сен — бастаған. Аналарды сен азғырып еріткен болып шығатынынды ойлайсың ба? Онан да жағаласып өлгеніміз жөн. Бәлкім, оларды да айдар. Кіретін түрмеміз бірге болса, сазайын тартқызармыз. Өлі сотқа дейін миын алып қолына берерміз. Бізге аудармақ түгіл өз мойнына қалай алғанын да сезбей қалар. Жұдырыққа жалын! Түрмеде қалай соям десең де қолың бос!..

— Егер бізге ауса?

— Апыр-ай, қуыс қурай екенсің. Қобалжып келесің-ау, ә? Сенің Ақбас деген атанның бірдемесін айтар ем. Өкпелейсің-ау!

— Жоқ, айт.

— Айтсам, осы Шаншар сол кезде суыр аулайды екен. Аласапыран кезінде суыр аулауға шығайын десе, ас-су алып шығарлық ақшасы болмай, Ақбасқа келеді. Ақша сұрайды. Сонда Ақбас:

— Алған ақшаны қашан қайырып бересің?— дейді. Шаншар айтады:

— Алдағы базарда суыр сатып, қайырамын,— дейді. Сонда Ақбас былай депті:

— Суыр-суыр! Ө! Суыр? Ал, мен — суыр, суыр болдым! Мені ұстайын деп келе жатқан сені көрдім де, іннен шықпадым. Ін күшік, ін күшік дедім де, жата бердім. Онда немен өтейсің?— дейді.

— Жок, енді құдай бұйырса ұсталады ғой. Өтейміз ғой,— дейді Шаншар.

— Жоғынды айтпа, міне, мен суыр, ал. Іннен шықпадым «ін күшік, ін күшік...» енді қайтесің,— деп, қайта-қайта қоймайды. Сіздің тұқым өз үйінде қандай мықты. Тек басына іс түскенде ғана қоян болады ғой. Ақша сұрай келген Шаншарға нығызданып отырғанын көрмейсің бе? Сонда Шаншар ашуланып кетіпті де:

— Онда сенің ініңе бір көлдің суын тұтас ағызамын. Сен еріксіз шыға келесің, іннен басыңды қылқитып шығара бергенде былай келіп перемін!— деп, жүктің астында жатқан пәлек ағашты ала салып, қақ бастан періп кеп жіберіпті. Соған ұсап қайта-қайта кер тартып отырғанда, қақ бастан салып жіберейін бе?! Ақбасқа тартқанбысың?

— Іс бізге аунаса қайтеміз деп сұрағаным ғой,— деді Тінәлі.

— Ай, аттарынды айдай түсіндер. Енді бір жарым сағатқа поезд келіп қалады...— деді, артқы арбадағы милиционер.

Алдыңғы арбадағы екі арыстан артына бір қарады да, әңгімесін соза берді. Божыны ұстаған жігіт ортадағы атты бір-екі шықпыртып жіберді.

— Шіркін, кететін күні қатынмен де бірге жата алмадық,— деді Тінәлі.

— Сен, рас, жасық адамсың-ау дейім. Қатын!.. «Қатын жолда, бала белде» емес пе? Одан да түрмеге кіргенде түрмедегілерден таяқ жемей, қалай қожайын болып аламыз деп соны ойласайшы. Білесің бе, есіктен кіріп барғанда-ақ қоршап алып «босаға аттар» сұрайды. Сонда қорыққанын білінсе, башмүртің бітті дегейсің. Барғансын-ақ байланыса беретіндерді біраз жапырып аласың. Олар «жаңа келген қонақты» бір сойып алмай қоймайды. Сонда ығыса берсең, өмірде көзін ашылмайды. Ал енді бара сала бір жапырып алсаң, бәрінің патшасы боласың. «Өзіміз алақанға түкіріп келеміз. Құдай біледі деп айтайық. Түрме патшасы болмасак

та сегіз санаттың бастығы болуымызға құс қонбас! Мына сен бұйыға беретін түрің бар, мен болмасам күнде бес сойылатынның өзі боларсың дейім!— деді Төшен.

Тінәлі үндемеді. Түрмеге түсіп көрмеген басы, әуелі сойып алады дегенде жаны түршікті. «Адалын айтқан Сәрсендер ұсталған жоқ. Сотқа дейін бос жүреді. Бізді айдап жібереді. Зерттеуші жауап алады да, түрмеге тығады. Адалын айтып сотқа дейін сұратсам босатар да еді-ау! Айтсам қайтеді»,— деген айну белгісі бетіне шықты. Төшеннің «түрме патшасы» болатыны қызықтырмады. Түрме патшасының қолтығынан гөрі, қан жайлау қызықты секілденді. Үйінен аттанғанда хабар әкелуге аттанғаны, қатын, баласына айтпай кеткені, одан ауданда ұсталып қалып қалаға айдалғаны, әсіресе кішкене екі баласы — бәрі тізбектеле қалғанда, қасындағы Төшенге қарағысы келмегендей, жүрегі айнығандай болды. Коллективтің соқа-сайманын тонасқаны, көкжал айғырын құдыққа жыққаны жана ғана ақтара салған құсық секілденіп жайрап жатты. Бәрінің ашы запыраны аузына жаңа келгендей, өзінен-өзі жиренді. «Мен де шынын айтам!»— деген қорытындыға жақындай бергенде, аттар кілт тоқтай қалды.

— Түу, әрең жеттік-ау,— деді Божак. Станса екен. Артқы арбадағы милиция да шапшаңдай басып жетіп келді. Апыр-топыр арбадан түсіріп, Төшен мен Тінәліні айдай жөнелді.

— Мынау Төшен мен Тінәлі ғой. Айдалып барады ғой, сірә!

— Бұларды қайда айдап барады екен?

— Батырлар іліккен ғой,— деген таныған адамдардың даусы қабаттаса қалды. Тінәліге бәрінен бұрын жұрттың танып қалғаны батты. «Айдалып барады»,— деп мазактап күлгендері де бар секілденді. Дауыстағандарға қарай беріп еді: «Бұрылма!»— деп милиция ақырып қалды.

— Тінәлі, барсаң, сыбағаң әзір. Менің төсегім бос қалды!— деді бір қапырық дауыс. Тінәлі амалсыз жалт қарады. Қараса «теріс таңба» атанған ұры екен. Осы Тінәлінің екі атын ұрлап түрмеге жабылған еді. Екі жыл отырып босанып келеді екен.

— Мұндай боларынды білсең, мені түрмеге отырғызбас едің-ау, Тінәлі! Бар, бар, әкенді танып қайтарсың!— деді тағы әлгі дауыс. Тінәлі артына қарай алмады. «Теріс таңбаның» қарқылдап күлгенін ғана естіді. «Мен де теріс таңба болдым-ау! Дәл соның төсегіне кез болсам қайттім? «Теріс таңбаны» түрмеге жөнелткенде өзім қандай қуансам, Күсендер сондай қуанып жатыр! Ол түгіл кешегі ұрым «теріс

таңба» да табалап жатыр-ау!.. Бұлар сөз жоқ, айдай әлемге жаяу айдалып барады дейді,— деп ойлайды.

Стансаның бір жақ бүйірінде тұрған үйдің бір есігі қараңғы қойнын ашты. Милиция «кіріндер!» деді. Бұлар да кірді. Есік сарт етіп қайта жабылды. Есік жауып жатқан шал: «Жаксы келдіңдер, сендердей қонақтар күнде келіп тұрады. Әлі өзім барып қой әкеліп соямын!»— деп күлді...

— Қап-қараңғы екен!— деді Тінәлі, кірген үнгірде түрегеп тұрған бойы.

— Бұл ойыншық қой, тәйірі, қазір от арбаға мініп, қала түрмесіне кіргенде көрерсің!— деді Төшен. Бұдан басқа тіл қатыспады. Төшен арқасын сүйеп жайлап отырды. Тінәлі түрегелген бойы өз ойымен болды.

Кәдуілгі түрме былай тұрсын, жаңа ғана жайнап жатқан даладан айрылып қараңғы үнгірге кіргені, әлгілердің сөзі, жазаның ең ауыры осы секілденді. «Шынымды айтсам босанар едім-ау»,— деп қайтадан манағы ойына көшті. 5-6 сағат өткен шығар дегенде есік қайта ашылды. Манағы милиция есік алдында тұр екен. «Шығындар!»— деді, бұлар шықты. Милиция тағы айдай жөнелді. «Күн кеш болған шығар»,— деп Тінәлі әуеге қарап еді, күннің көзі манағы орыннан жөнді жылжыған да жоқ екен. «Күн 5-6 сағатта жөнді жылжымайды екен-ау»,— деп ойлады да:

— Милиция жолдас, біз келгелі неше сағат болды?— деді. «Жарты сағат»,— деді милиция. Тінәлі түрме өмірінің қалай өтетіні, түрме минутының күнге бағалығын білгендей бола алды.

Милиция дедектеткен бойы арбаға әкелді де, нәрселерін бұздырды. «Арқаларыңа таңындар»,— деді. Төшен мен Тінәлінің арқасына екі түйіншек келіп мініп алды. Милиция тағы айдай жөнелді. «Аристант жаңа болдық!»— деп ойлады Тінәлі. Тізбектелген арбаның біреуіне әкеліп, милиция «кіріндер!» деді. Бұлар вагонға кірді. Вагон іші лық толы адам. Бір шетке әкеліп милиция бұларды отырғызды. Жұрт орналаса алмай бірін-бірі итеріп, кимелеседі. Ара-тұра боктық та естіледі. От арба қозғалып кетті. Бір тарғыл шолақ ит жетектеген жуан орыс әйелі қара денесін қайда қоярын білмей, вагон ішінен орын таба алмай, кім көрінгенге бір бажылдап қалады. Итінің саусағы да иесінің саусағына ұксаған. Жуан әйелдің тырнағы сүп-сүйір, ұзындығы бір елі. Итінің тырнағы да сондай. Құйрық, құлағын шонтайтып кескен тарғыл итті әркім бір қаңсылатып кетеді. Басын тұмалдырықтаған ит ешкімді қаба алмай құр ырылдайды. Жоғарыға орналасып алған үш-төрт жігіт жуан әйел мен тарғыл итті әңгіме қылып отыр.

— Поезда жүргенде иттің не керегі барын білмейім!— деді біреуі.

— Мұндай қатындар итке өзінің байындай үйір болып алады. Айрыла алмайды. Соқтығып кетсең, ойбайын салады да қалады,— деп, біреуі қоштап қойды.

Осы иттердің беті кейде адамға ұқсап кетеді. Көзін қозғауына қарашы, бейне адам емес пе? Тап осы ит секілді бір кер танауды көргенім де бар,— деп, үшіншісі жан-жағына қарады. Итке ұсаған адам тапқанына қуанып кеткендей күлкі дауыспен:

— Ойбай, өне отыр... Анау отырған қазақ аумаған осы ит!— деп, Төшенге нұсқады. Бәрі даурығып күлді.

— Бірақ бұл иттер үй күзетуге тамаша,— деді тағы біреуі.

— Кескіні түгіл тұтас тұлғасымен, мінезімен итке ұсайтын адам болады. Әңгіме кескінде емес, істе ғой. Біреудің байлығына итаршы болатын ит адам толып жатпай ма, олар да осы тарғыл ит секілді қу құлқыны үшін жүреді. Олар да осы ит қой. Оларға да «айтақ!» десең біреуді бас салады. Бұл өзі ит болғасын, иттің қылғаны келісіп тұрады. Ал енді өзі адам суретінде болып, иттің қызметін атқаратындар толып жатады. Міне, иттің әкесі солар!— деді төртінші біреуі.

Ит әңгімесі едәуірге созылды. Ит пен адамды салыстыру жағы кәдуілгідей маңызды кеңес болып, құлақ жетер адамның бәрі тындады. Бұрышта отырған Тінәліге де үлкен әсер етті. «Әуелі бізді итке тенеді. Одан барып ит секілді адам болатынын, ондай адамның иттен де жаман болатынын айтысты... Мен Төшеннің айтағына ердім. Мен де жап-жақсы ит болғаным ғой. Егер Төшенге ермесем, ит болмас едім-ау!»— деген ойға көмілді.

Жазғытұрғы қысқа түн торлағасын-ақ вагон іші ұйқыға кетті. Біріне-бірі сүйеніп, қысылып-қымтырылып жатқандар әр жерден-ақ күшті қорыл жіберді. Жұрт тыншығасын вагон іші де салқындады. Ашулы есік-терезеден жел соғып, ішке түнған ауаны сыртқа тепті.

Есікке таман буыншағына сүйенген бойы Төшен де ұйқтады. Тінәлі ғана аунақшып ұйқтай алмады. Қадалып қасында отырған милицияға қарап:

— Қарындаш, қағазыңыз бар ма,— деді.

Милиция үндеместен қағаз, қарындаш берді. Тінәлі бірдеме жазайын деп жарыққа барып еді, қолын шай-қалақататып жазғызбады. Қайта орнына келіп отырды. Поездың тоқтауын күтіп отырғаны білінді. Төшенге бір қарады да, қағаз, қарындашын жасырып қойды. Отарба алдыңғы стансаға айқай бергенде, Тінәлі және түрегелді. Поезд да тоқтады. Тінәлі де бірдемені қойқалактата бастады.

Біраз жазды да, милицияға қарады. Тағы да жазды. Жазып болғасын, қағазын қадірлеп ұстап, милицияға келді.

— Мына қағазға қол қоясыз ба?

— Не деп қоям?

— Растығына.

— Растығына? Жоқ, мен еш нәрсені растай алмаймын.

— Көріп тұрған нәрсені де растай алмайсыз ба?

— Онда біз акті жасаймыз... Мен немене көрдім?

— Жазып тұрғанымды көрмедіңіз бе?

— Көрдім, қане, не жаздың?

Тінәлі қағазын милицияға ұсынды. Милиционер қағазды оқып болды да, жымыды. «Жарайды»,— деп қолын қойды.

Кейбір жігіттердің қол қойысы жалғанда жоқ болады ғой. Бұл жігіт те одан кенде емес екен. Бажырқай қолының қарсы алдына «Дәулетбайдың Ғалымы» демеске амалы қалмады.

— Осыны зерттеушіге тапсырып берсеңіз екен...— деді Тінәлі. Милиция «болады» деп қағазды алды да, Тінәлімен өңгімеге кірісті...

КӨК ҮЙДЕГІ КӨРШІЛЕР

Май түніндей түн қайда десейші. Көл бақасы гуілдеп, сар масасы ызындап, құрт-құмырсқасы бір дамыл ала ма! Ала қыстың әлегі қанша жаншып тастаса да, өмірі бар дүниенің май айындағы еңбегінің екпіні өзгеше ғой. Сол еңбекпен, өмір күресімен өтетін сол түн, сол тамылжыған түннің бірі, батысқа қарай сырылып, етегін көтерді. Желпінді. Шығыстан шешінген аспанның бұлтты бұлшық еті көрінді. Сырылған шымылдық, қалқыған аспанның мамық тауларын әбден жалаңаштаған кезде күн де белгі берді. Сұлу күн алтын кірпіктерін тарам-тарам етіп жайып, таңданған пішінмен әлемге біраз қарап тұрды. Отты көзі Тянь-Шань, Саян тауларынан асып, «Балға-орак» коллективіне тоқтады. «Кешігіп қалған екен. Мұның егініне баса қарамаса болмас» дегендей, көпке дейін көзін айырмады. Әлдеқашан тұрып, соқа айдап жүрген көп жанды көрді. Бір жағында тізбектелген 4—5 бүкір, бір жағында жайындай жайқап жүрген жалғыз трактор, ұбақ-шұбақ борана. Қатын-қалаш, қыз-қыркын, түрулі білек, балақсыз балтырлар күнге шағылысты. Күсеннің ащы айқайы естілді.

— Бүкір, жарыс, бүкір, жарыс!— деді Күсен.

— Бәйге, бәйге!— деді бір айқай.

— Біздің бүкір мынаған ие!— деді бір айқай, үш-төрт десені тұтас көрсетіп.

— Біз мынаған!— деді бір коллектив, о да сондай алапты көрсетті.

— Мен мы-на-ға-а-н!— деді трактор. Бір ой, бір дөңді тұтас айналып алып.

— «Балға-орак» егінін салып болғанша, мен қа-сы-н-да бола-м-ы-ын!— деді агроном.

Соқа айдап, борана жетектеген комсомолдар да қиқуға басты. «Жалғыз жалдың» екі бүйірінен будақтаған айқай әуеде шағылысты, оларға әншілері қосылды. Көктеп қалған жер ақырында қара жамыла берді.

Біздің білек — көк құрыш.

Жоқ жалыну, жоқ тұрыс.

Бірлескен білек коллектив,

Трактор мынау күрс те күрс!...—

деген комсомолдардың әні естіледі.

— Жаксы егінге берілетін бөйгеден әлі де үміттемін!— деді Күсен. Күсеннің үміті зор, даусы сенімге сүйенген. Сенімі біріккен күшке сүйенген, күшті шықты.

ӨМІР ЕРТЕГІСІ

— Әкемізді сабап көріп едік, бірақ арбаға байлап сабаған жоқ едік!— депті, біздің елдің бір тентегі. Әкесін сабағанға танданбаса да, арбаға байлағанына танданғаны ғой... Сол айтқандайын жалпақ табан Жанысбайдан мұндай ертегіні күткен жоқ едік дерсіздер. Рас, мен табаным талпақ, жауырыным жалпақ Жанысбаймын. Жалпақтығым да, талпақтығым да сол ертегіге байланысты. Бұл қиыстырған өңгіме емес, өмір ертегісі. Кезінде ренжу түгіл жас орнына қан ағызған ертегі, талпақтығым сол бір күндердің айғыздап салған таңбасы, қорасанның ізі. Әйтпесе енемнен туғанда алақаным түгіл табанымда да танадай күс жоқ екен...

Екінші біреулер өмір ертегісін айтуында бір астар болар деп ойлар. Танданар «мұсылман» болмайық, жоқ. Менің өз тілегім түгіл табымның да ұлы тілегі орындалған. Өмір ертегісін бөйгеге тігіп тілек тілеуден аулақпын. Тілектес жолдастарым сұрағасын айтып бердім. Бұл тарихи жұрнақтар. Сол бір күндерде солай жиі, солай шағылысып ұшырасты, оған айыпты да емеспін, мақтанбаймын да.

ҚАЛАЙ ӨСТІМ

Мен XIX ғасырдың көген түбі — жиырмасыншы ғасырға төл басымын. Әкем кедей, шешем сауыншы екен. Ингалап түсе қалғанда «жарық дүниеден» көзіме ілінгені — төл балшық үйдің сідік сасыған бұрышы. Еншіме тигені — сауыс белдемше, ескі шекпен күпі болыпты. Жарық дүние дегеннің әркімге әр түрлі екендігі жөргек иесіне де әсер етеді-ау дейім. Қатпар жабағы, қатқан белдемшеде жатып, барылдап жылай беріппін. Мұны созбай-ақ қояйын, менің шешем де толғақ «тойын» көріпті. Күң немені албасты да басыпты. Қатындар жиылып тізеге де салыпты. Азған-тозған шіріген әдеттің қуыршағы болып дүниеге келіппін. Таптан хабарым болмаса да үстем таптың тізесіне жөргекте-ақ ілігіппін.

Ел, руым қалың найман, найман ішінде бес-алты үй құл Байғара деген атадан. Әкеміз Мәмбетбай деген кісі болады. Әкем Бәйтен байдың жылқышысы, шешем сауыншысы екен. Әкемнің інісі Байтемір, өмірі жылқы бағып, өлімтігі де тебінде қалыпты. Барлыбай деген ағам өмірі Орымбай деген байдың қойшысы болып, о да қой ішінде өліпті. Өзімнің үлкен ағам Сауыт дәл отыз екі жыл жылқы бақты. Мал дегенді елде ғана көрмесек өзімізде болмайтын еді. Бірақ жаңбыр болса, қара лашығымыз байдың арық-тұрығына толып кететін еді.

Жай-күйі осындай болғасын, менің қандай тәрбиеде өскенім белгілі ғой. Бергеннен сұрап ішіп, бермегеннен ұрлап ішіп, күлге аунап күнелттім. Әке-шешемнің өнімсіз еңбегіне мінгесіп онға келдім.

Мен туған елімді айтыппын да, жерімді айтпаған екем. Туған жерім кәдуілгі Жезді өзенінің бойында, «Жезқазған» заводының түбі болады. Ол кезде «Жезқазған» заводын ағылшындар жаңа салып жатқан кезі. Әкем, Дайыр деген ағам, өзім, сол заводқа жұмыскер болдық. Отын шаптық, тас копардық. Жезқазған менің өмірімнің ден жартысын алады. Мен емес, әкем, ағам — бәрінің Жезқазғанда еншілері бар. Сондықтан бұл жағына кейін оралармыз. Әзір тізбегін бұзбастан жүре берейік.

ЖЕТІМ

1907 жылдың аласапыраны еді. Әкем де, ағам да, шешем де — бәрі де үйде еді. Өйткені ол кезде завод жұмысы жаздығүні ғана болып, жұмыскерлер қысқа қарай тарап кететін. Жұмыстың бәрі подрядщик қолында. Соларға пара бергендер, қысты күні де ұсақ-ұлан жұмысқа орналасып, көбі

жұмыссыз қалатын. Менің әкем, ағаларым да пара бере алмай, жұмыссыз қалған. Қыс бойы бағып-қағып беруге байдан алған сиыр бар еді. Әке-шешем соны бағып, Дайыр деген ағам Орымбай байдың қойына күрек ашып тамақ асырайтын. Дәл осы аласапыранда шешем өлді. Суық өмірдің ызғары бойын алып кеткен сорлы, байдың малын сауып, отын жағып жүріп, ұзақ азаптың құрбаны болды. Одан кейін 3-4 күннен соң әлгі Дайыр деген ағам өлді. Орымбайдың қойына күрек ашып жүріп, суық өтіп кетсе керек, жөтелге шалдықты. Іле Айжамал деген қарындасым өлді.

Мен қой бағуға жарағалы үш жыл болған. Шешем өлгенде Ниязбек Жанабай ұлының қойшысы едім. Үш жылғы еңбегіме бір көк қасқа қой алып, асығым алшысынан түсіп тұрған. Шешем өлер алдында қоянның көжегіндей бытырап жүрген балаларын көргісі келеді. Сорлының сорлы аталығы есіне түсіп, әкеме: «Балаларымды жинап бер. Мандайларынан бір иіскеп өлейін. Сорлы емшек иіп барады!»—депті. Әкем біреуден айтып жіберген екен. Күнім бітуге бір жұма қалғанда байға келдім. Жалындым: «Шешемді көріп қалайын, жібер»,—дедім, жібермеді.

— Қар кетіп жатыр, қора-қопсыны тазалас. Содан соң кетерсің. Шешенің жанын сен алып қалмайсың ғой. Алып қалатын болса, үйдегілерің де жетер,—деді.

Амал не, үстем таптың тізесі деген осы дағы. Уәделі күнім біткесін де үйіме әрең деп қайттым. Келсем шешем өлген екен. Басқалары әл үстінде жатыр. Ұзамай олар да өлді...

Осы үш өлім маған жаман батты. Байтемір деген ағам жылқы бағып жүріп өлді. Барлыбай деген ағам қой бағып жүріп өлді дедім ғой. Олардың өлгеніне бүйрегім бүлк етпеген еді. Қаз-қатар келген үш өлім жүрегімді тіліп-тіліп кетті. Төбемді тесіп у құйғандай болды.

Әсіресе шешемнің өлімі батты. Өйткені әкем өмірі ауыр жұмыста болған, мінезі қатаң еді де, шешем арашашыл, балалардың бесігі еді. Міне, осы өлімді балалық сезім үзіле-үзіле әрең көтерді.

Өлім неден болады? Менің жақындарым неге өмір бойы есікте жүріп өледі? Оны шеше алатын кезім емес. Маған батқаны — біздің өліктердің басқалардан айырмасы бар секілденгені. Ең жақын көрген жандарымның бірінің артынан бірі өле салатындығы болды. Бәйтен байдың қойына қасқыр шапса, жұрт жиналып аза салады. Біздің адамымыз қырылып жатқанда жан қатынамайды. Өлімтік андыған молдалар келсе, алатынын алып, қайтып көзге көрінбейді. Шешесі бар балалар «қу жетім» деп мазак қылады. Бала кезім ғой: «Ауыл қырға шығып жатқанда барлық бауырым жердің астында қалды-ау»,—деппін. Сонда Тұрсынбай деген бір

байсымак: «Өлгендерінің астына шекпенін апарып төсесін, күзге дейін қой бақса, тағы бір шекпен табылар»,— депті. Маған осындайлар батты.

Шешем өлгесін жер үй көрден жаман болды. Күнірене қалды. Кедейдің баласы қандай көп болады. Үшеуі өлгенде де бес жан қалдық. Әкем, мен, екі қарындасым және бір жасар інім. Бас көтерер жалғыз әкем. Қалғанының үлкені — мен. Өзгесі қылқан кескендей қызыл аяқ жетімдер.

Қар кетті. Жаздың бұлты шоқтарылып, жаңбырдың иісі аңқи бастады. Жұрт қырға шықты. Үш қанат қара лашықты қотан шетіне біз де қалқайтып қойдық. Шешем өлгесін қара лашықтың да сәні кетіп қалды. Сәнін іздегеніміз бекер екен. Берірек келгесін қара лашықтың кең сарайдан да артық еске түскен күндері болды-ау! Жиренше таппай айтпаған ғой, байдың жұмысынан қирап, шаршап келгенде сұлай кететін қара лашық болса, жұмақ десеңші. Бай дала жұмысын жапырып келгенінді қандай жақсы көрсе, жұмыстан үйге келгенде де дым шаршамағандай болып, үй жұмысын тағы істей жөнелгенінді одан да жақсы көреді. Тынықсын деп тиышын алмау қайда? Сондайда байдың үйінің қасында өзіңнің қара лашығың болып, оның ішінде шешен отырып, жұмыстан келген бойы сұлай кетсең!.. Пай-пай, қара лашық десейші!.. Мұны да қоя тұрайық. Өйткені тағы тізбек үзіліп барады. Қайтадан басына келейік.

Жоғарыда айттым ғой, соңғы үш өлім маған жаман батты. Мал құралып қалыпты: тұяғымыздан есікте жүргесін шыдатайық па. Үш түйе, бір сиырымыз болып қалған екен. Сиыр бұзаулы, бір інген боталы, сол екеуін сауып, қорек қылдық. Әкем жылдағыдай Жезқазғанға бара алмады. Жұмыстан қалдық. Шиеттей балаларды тастап кету қиын болды. Ол бала бағады. Түйе мен сиырды сауады. Мен түйенің соңында болам. Түйенің соңында жүргенім болмаса, түйеге бағудың керегі жоқ. Менің түйе артынан қалмауға басқа себеп болды. Ол мынау: інгеніміз шешем өлместен бұрын боталап, ботасы үйде тұрады екен. Шешем өлген кезде де ботаны далаға шығаратын уақыт болған жоқ еді. Сонымен бота үйде тұрды. Әлгі бота даладағы шешесін іздеп кейде боздайды. Шешесін іздеген ботаға шешесі өлген менің жүрегім тербетіледі. Ботаның боздағанын тындап отырып, менің жүрегім де боздайтын болды. Арлы-берлі қосылып жылап алып, енесін әкелуге қырға шықсам, ботасын сағынып боздап келе жатқан інген қарсы ұшырасатын еді. Ботаны көргенде өзімді көргендей, інгенді көргенде шешемді көргендей болатын болдым. Менің қайғымның сандығын боз ботаның боздауы бұрап ашатын болды. Жаз шығып, бота

енесіне еріп кеткесін де түйенің ішінен қалмайтын себебім осы болды.

«Жезқазғанда» қала алмағасын, жұртпен бірге жайлауға шықтық. Лашықты бір түйеге артып, өзіміз бір түйеге тиелдік. Байда ынсап бола ма, біздің боталы інгенді Орымбай байдың үйі сұратыпты. Жалғыз түйені бос жетектеп қайтесіндер, біз жүк артып барайық депті.

Әкем боталы түйені берейін деп еді, мен ботаны қимай басқа түйені бергіздім. Боталы түйеге өзіміз міндік. Шешем мен өзіме ұсап кеткен боталы інгенді қимадым.

Сонымен жайлау бардық. Боз бота әбден торалды. Тайрандап ойнақ салады. Әшейінде жақсы көрсем де, ойнақ салғанда жек көрем. Жек көрмеймін-ау, өкпелеп қалам. Менімен бірге қайғырмай, ойнақтағаны, мені келемеждегендей көрінеді. Кәдуілгідей ауыр тиеді.

Басқа жұрт мәз-мейрам. Күнде ойын, күнде той. Бізден басқаның бәрі жайлау қызығында. Не керек, үш ай жайлау басқаға той, бізге ақыр замандай болып өтті-ау, әйтеуір.

Ел жайлаудан Жездіге қайтты. Біз көше алмай қалдық. Көшкен елдің жұртында сиыр жапасының ортасында бес-алты ала қарғаға көрші болып біз ғана қалдық.

«Күдайдың дес берісінде» сауып отырған інгеніміз өліп, ботасы жетім қалуы бар емес пе! Менің серігім жаңа табылды. Бота ойнауды қойып, боздауға түсті. Боз бота боздайды, мен де ботаға қосылам. Кәдуілгідей ботаның тіліне түсінгендей болам. Сорлы бота үзілген даусын созып тұрып боздағанда, менің жүрегім де тілініп-тілініп кетеді. Өкіріп қоя берем. Бара-бара ботаның даусына салып, ботаға қосылып боздайтын болдым. Атын атап мен құсап барылдап жылағанша, сөзсіз нәзік дауыспен мұнданған боздау артық секілді көрінді. Бота менің даусыма сала алған жоқ. Мен ботаның даусына салдым. Ботаның боздағанына жүрегім үзіліп ийтін болды. Ботаның үзілген даусының әрбір толқуы, шешемнің атын атап тұратын болды.

Ел жоқ, күн жоқ, жапан жайлауда, менің мұндасым жалғыз боз бота болды. Оның даусы, оның мұңы менің жүрегіме мықтап орнады. Екеуіміз қосылғанда жеті қырды күнірентетін болдық. Менің мұнымды бота да сезгендей болды. Кейде иегін менің иығыма сүйеп тұрып боздайды. Айуанда да мұндай нәзік жүректі бола береді екен. Көзінен жасы бұршақтап тұрады.

Басқа екі түйенің бірі қысыр інген, бірі атан еді. Ботаны асырау қиын болды. Маңайда ел жоқ. Жалғыз сиырдың сүтіне қараған «бұзаулар» көбейдік: сиырдың өзінің бұзауы, менімен төрт бала, әкем, жетінші — боз бота болды. Ботаға сиыр сүті ас болмады. Оның үстіне тәрбиелей де алмадық

білем. Әйтеуір бота өліп қалды. Міне, қайғының әкесі маған енді орнады. Бота өлгесін мұныма ортақтасар жан болмай қалды. Бұрын шешемді іздеп боздайтын едім, енді ботаны қоса жоқтадым. Ботаның үнін есту бір дүние болып қалды. Шіркін, сол кезде ботаның үнін бір ғана естісем, шешем тіріліп келгендей-ақ көріп жүрдім. Ботаның мұңды даусы құлағымда ызындады да тұрды. Иегін иығыма артып қойып, қосыла зарлайтын күндер көзімнен бір-бір ұшты. Осы күні бала-шағаның басы болып қалдым ғой. Сол бота өлі жүрегімнен кетпейді. Осы күнге дейін бота көрсем, қараңғы үнгірде, қара терінің үстінде, шекпен күпіні жамылып өліп бара жатқан шешем елестейді. Сол күйде өлген көп сорлы әйел елестейді...

ЖЫЛҚЫШЫ

Ботаның әңгімесін созып кеттім білем. Енді қысқарта сөйлейін.

Шешем тірі кезінде, Есіл бойында Шалбайдың Ыбырайы деген байдың жылқысын бағатын Сауыт деген ағам хабар жібереді екен. Отыз жыл жылқы баққаны үшін бай қатын әпермекші болыпты. Соны алысуға кел деп, әкемді шақырады екен. Ол кезде баруға уақыты болмаса да, ылғи жетім жас баланың ортасында өзі жұмыссыз қалғанын, енді келін түсірмеске амал қалмады. Бір күні кешкі құрым түйемен бірге қайтып келсем, әкем қара лашықты жығып тастапты. Сол күні кешкі салқынмен Есілге қарай көштік те кеттік. Жолшыбай бір қарындасым тағы өлді. Он шақты күн жүріп Есіл бардық. Ыбырай бай Есілдің ар жағында. Ақбекет қаласының түбінде отырады екен. Сонда келдік. Біз келгесін Сауыт келіншегін алды. Сауыт алған жоқ-ау, бай бір кісі жіберіп бір күнде алдыра қойды. Бір кедейдің қызы екен. «Сәлемге» берген қуыршақ келіншек қой, оған ойын-той қайдан бұйырсын. Әйтеуір «келінді» болып қалдық.

Сол жылы Ыбырай байдың төл үйінде қыстадық. Сауыт ағам жылқыда. Мен байдың үй жұмысында. Мал жайлайым. Отын тасиым. Ас пісірем. Күл шығарам. Байдың үйінде малай істемейтін жұмыс бола ма, соның бәрін де істедім. Көбінесе мал қараймын. Көп сиыры бар (өзі саудагер бай). Сол сиырды қарау менің мойнымда болды.

Келесі жылы әкем елге қайтты. Келіншегі мен Сауытты да ала кетті. Сауыттың орнына мен қалдым. Жаз жылқышы, қыс сиыршымын. Айналасы Ыбырайдың үйінде үш жыл жалшы болдым. Еңбек ақы деген жоқ: «Ағаңа қатын әпердім. Мен болмасам ылғи сәуірік кімнің үйіріне салынар

едіндер!»— дейді бай. Анда-санда үйіме жіберейін деп байдан бірдеме сұраймын. Бай дым бермейді.

Үш жыл жүргесін маған ой түсті. Жылқыда жүріп толғана бастадым. «Бай маған ақы бермейді. Осылай жүре берем бе? Не үшін жүрем? Сауыттың отыз жылғы еңбегі аз ба?»— деп ойлады. Жылқышыға қашудан оңай не бар. Ақыры қашуға ұйғардым. Қаржаубайдың Ыбырай деген байда Жылқай деген жылқышысы бар-ды, соңынан Қарсақбай жұмыскері болды. Соған ақылдастым. О да қаш деді. Енді қашуға әзірлендім... Қашқанда көрген азапты күн бұрын білген болсам, қашпаған да болар едім. Оны білмедім. Қаштым...

ҚАШҚЫН

Май айының аяғы еді. Жылқышымын. Ел жайлауда. «Ұры-қары көп, бір-екі атты жаратып ұста!»— дейтін бай. Үш жыл жылқы баққасын, қай жылқының қандай қасиеті бар, бәрі қолымда ғой. Қамысқұлақ, ботакөз бір тор бедеу бар-ды, жолбарыстай жұп-жұмыр болып өзінен-өзі жарап жүретін. Ыбырайдың Мырзасы Қарашаның бедеуі-ді, қашу ойыма түскенде осы тор бедеу де ойыма сап ете түсті. Қашуға белді байладым. Бір қоңыр іңірде жылқыны топтай беріп, тор бедеуге бұғалықты тастап жібердім. Ала-ақ жөнелді. Жіңішке арқан қыл мойнынан түскесін жіберейін бе, басып тұрып жүгендеп алдым. Асаусығаны болмаса жуас бие-ді. Бір жеті жаратып, қатырдым да тастадым. Күні-түні арқанда тұрады. Бір-екі күн аяндап жылқыға міндім. Терлетіп таң асырдым. Елім бірер күндік жол болса жаратпас та едім. Кемінде бір жеті жүретін болғасын жаратпауға болмады.

Тор бие әбден қатты. Мінсең, үстіне отырғызбайды. Бір желқайық. Шапсаң, көзіңнен жасыңды ағызады. Әбден бабына келді-ау деген кезде, бір түнде жылқыны ауылды бастыра бай отырған көлге құлаттым да, тартып жүре бердім. Құдай біледі, таң атқанша жылқымен әлек болған шығар дейім. Түнде қуған ешкім болмады. Бұ да ойлап тапқан тәсілім болды.

Жылқыны тастап, анадай бардым да, тоқтадым. Ыбырай-ды ит етінен жек көрсем де, жылқыны қия алмадым-ау дейім. Жылқыға қарап біраз тұрдым. Шұрқырасқан құлындар мені шақырып жатқандай көрінді. Бірақ арқаға батқан аяз есіме түсе қалғанда, қолды бір-ақ сермедім. Байға істеген қастығым шығар дейім, қолымдағы құрықтың бауын кесіп қанжығама байлап алдым да, өзін лақтырып тастап кеттім.

Жайтаңдатып отырып, түн ортасы кезінде Шолақ сандық қаласына келдім. Көшеден сырғытып өте бергенімде, бір топ

орыс «тоқта!» деп айқайлады. Тоқтамадым. Ағыза жөнелдім. Бір-екі рет мылтық атты. Қаланың арғы басына шыққанда, артымнан шапқан дыбыс естілді. Тақымды бір қысып қалып, барып-барып тындап едім, шапқан дыбыс мүлде жоғалды. Содан кейін ақырын жортып кеттім.

Түн бойы айдап жүре бердім. Сәске көтеріле бергенде буы бұркырап Есіл көрінді. Есілдің Кебіс ауыз деген өткелінен өтуге құлай бергенімде, алдымда көп жылқы жатыр екен. Жылқының ар жағында ел көрінді. Елге бұрылып сусындағым келді. Жылқыны қажарып өтіп, ауылға қарай жүрдім. Ауылға «ананы ала кел!» деп айқайлағандай жер қалғанда, алдымнан екі салт ұшырады. Бірі — құрық сүйреткен жылқышы. Оның кигені де менікіндей тері шалбар, о да шалбарланып алыпты. Оның бет-аузы да күнге күйген қара күрең. Оның ер-тоқымы да киізбен қапталған.

Біреуі — маңдайынан майы шыққан бай адам. Жақындап келсем, Ыбырайдың құдасы Қазыбек бай болып шығуы қалай! Құдасына келгенде қолына су құйып, дәретке шыққанда құманын көтеріп шығып талай жылмандағам. Соның бәрі көз алдыма үймелей қалды.

Амандықтан кейін, Қазыбек қайда баратынымды сұрады. «Үйге барып келуге жіберді»,— дедім. Бай иланбады: «Қарашаның тор бедеуін мінгізіп, сені үйіңе жібергені тағы! Қанжығанда құрықтың бауы не үшін жүр? Сен қашып барасың ғой!»— деп шылбырымнан ұстай алды. «Түс!»— деді. Түстім. Атынан түсіп, тор биеге мінді. Өзінің мінгені тоқ жарау көк ат екен. Оны жетелеп алып аяндап жүре берді. Аңдай барып: анау үйге барып отыра тұр деді. Өзі басқа бір ауылға кетті. Екі көзім Қазыбекте, бар деген үйіне қарай келе жатырмын. Қазыбек қасындағы ауылдың төр жағына барып бір үйге түсті. Мен Қазыбектің үйіне келдім. Үй іші жаңа тұрып жатыр екен. Уықтың қарынан келтіре жинаған жүк. Оң жақта қара саба. Қаңғалақтап Қазыбекке ұшырағанымды көрмейсің бе, ол ұстамай кім ұстасын.

Сөйткенше жылқы келді. Қайда болсақ та біздің ай қасқа таңбамыз бар ғой. Бәйбіше: «Шырағым, бие байласа қойшы!»— деді. Ноқта арқалап, желіге бардым. Отыз шақты құлынды байладық. Тор бие ана ауылдың төр жағында бұзау арбада байлаулы тұр. Аяндап сол ауылға қарай жөнелдім. Тор биеге қолым бір тисе деп келем. Тор бие тұрған арбаға жақындай бергенімде, боз үйдің қасында жүгіріп жүрген бір сар шұнақ жүгермек мені көріп, аң-таң боп тұра қалды. Атана нәлет, байдың баласы сүм келеді ғой, жүгіріп үйіне кірді. Мен де арбаға жете бердім. Үйден бір жігіт те жүгіріп шықты:

— Әй, мында кел, тор биеде жұмысың болмасын!— деді. «Қазір...»— деп түзге отыра берген болып тор биенін

шылбырын тартып кеп қалдым. Тор биеге ырғып мініп-ақ алдым. Әлгі жігіт те жүгіріп келіп биенің құйрығынан ала түсті. Бие атып кетті. Есік пен төрдей дедектеп барды да, қан-көбелек ойнап шаншыла барып жігіт жығылды. Артыма бір-ақ қарап қалдым. Үйден андап жүгірген көп адам. Құлап қалған жігітті көрдім. «Сол керек, бәлем!» — деп тор биені ауыздыққа сүйей, тарта-ақ жөнелдім. Ауылдан шақырым шыққасын артыма қарасам, 15 шақты салт құйғытып келеді. Бір-бір сойыл қолдарында. Көбі жайдақ. Қарсы алдында көк атты біреу, ол манағы көк ат шығар дейім. Өзгелерінен көп үздік келеді. Үстіне мінген адам сойылын бір оң жағына, бір сол жағына алып, салып өтетіндей-ақ ыңғайланып келеді.

Тізгінді мен де босата бердім. Кешеден бері шапқамын жоқ та, тор бие де құлаштай жөнелді. Алдым — Есіл, артым — қуғыншы. Құм өткел деген өткел бар-ды, бетім — сол өткел. Ауыл мен өткелдің арасы отыз шақырым жер. Бұл араға шалдырмаспын дейім. Судың қайта қоймаған шағы еді. Сонан ғана қорқып келем. Есілге жақындаған сайын «ұсталамын-ау» деген қауіп кіре бастады. Құтылсам, құтылармын, құтылмасам бәрібір ұсталған адам едім ғой деп тарта бердім. Анда-санда болмаса артыма қарамаймын. Өйткені шауып келе жатып артыңа жалтақтай берсең атыңды тез қалжыратасың. Атыңның шабуы бұзылып, сүрініп кетуі де мүмкін (салт қашуға тура келсе, бұл естерінде болсын!) Сонда да қуғыншының тегеурініне қарап, атыңды не жіберіп, не тарта отыру керек. Сондықтан денемді бұрмай анда-санда артыма бір қарап қоям. Не керек, сол қашқан бойым Құм өткел келдім. Атты тоқтатыңқырап, артыма анықтап қарасам, қуғыншының алды Есенкелді адырына келіп қалған екен. Төрт-бес шақырымдай ұзаппын. Тоқтағам жоқ, күмп беріп өзенге түсе қалдым. Міне, бұл қауіпті өткел болды. Өйткені шауып келген бойы атты жүздіруге де жарамайды. Ә, мен 30 шақырым шауып келіп, көлденеңі жүз саржан өткелден өтпекпін!

Әрине тор бие сушыл. Есіл жылқысы төсін төсемей су ішпейді. Сушыл келеді. Сенім де сол тор бие (өзім қолым жеткен жерге ғана малтитынмын). Тор бие суды есіп келеді. Кесер басынан басқа жері суға көмілді. Қойын-қонышыма су әбден толды. Аяғымдағы сабадай етікке кемінде төрт шелек су құйылған шығар дейім. Тері шалбарым қошқардың құйрығындай болып делдиді. Ағыс тор биені бұрып әкетіп барады. Ентіккен, өткелге салғасын қайтсін. Екі танауы делдиіп, өрең-өрең жүзіп келеді.

Түсе қалайын десем, малту білмеймін. Оның үстіне қойны-қонышым толған су. Суға кететінмін. Етікті шешейін деп ыңғайланып едім, қимылдаған сайын тор биенің әлін

кетіретінмін. Су ішінде етік шешілетін де емес. Сасқаным ғой. Басымдағы бөркім мен қамзауымды шешіп алып, суға лақтырып жіберіппін. Әйтеуір ағыс аса қатты емес екен, тор бие қиғаштап арғы жағаға қарай жылжып келеді.

Жасыратыны жоқ, иманымды үйірдім. Айтпаған «Құлһуалла» қалған жоқ.

Тор бие екі рет басын суға тығып алды. Көзімнен жас ыршып-ыршып кетті. Өлден уақытта өлімсіреп келіп арғы жар қабаққа иегін сүйеді. Жар биік емес, омырауынан-ақ келеді. Әшейінде бір-ақ қарғитын жар. Қалжыраған бие иегін сүйеді де тұрып қалды. Жан дәрмен күйде секіріп жарқабаққа түстім. Етігім қорқ ете түсті. Тізгін қолымда. Биенің көзі жұмылып кетіпті. Тізгіннен тартып жібермей тұрмын. Әйтпесе құлап кететін. Жалма-жан ер-тоқымын сыпырып алдым. Бие демін әрең алады. Екі бүйірі қаусырылып, біріне-бірі сұғылысқандай, біраздасын жарлаудың бойымен жетелеп отырып, аласалау жерден биені шығарып алдым. Тәлтіректеп төрт аяғын әрең қозғайды. Менің ырысым шығар дейім. Әйтеуір жығылып кетпеді.

Өзеннің арғы бетіне қарауға жаңа ғана мұрсам келді. Қуғыншылар манағы адырда иіріліп тұр екен. Енді қумайтындары мәлім болды. Сонша шауып келіп, есі дұрыс адам Есілге түсер ме (мен қашқан адам болғандықтан түстім).

Жүрегім орнығайын деді. Киімді шешіп сығып, ер-тоқымды азырақ сорғытып, биені қайта ерттедім де, жетелеп алып тағы жүріп кеттім. Ар жағында Қарамолла деген мола бар, соған келдім. Биені тұсап, су болған дүниені жайып, қисая кетсем, ұйқтап қалған екем. Ояна кетсем, күн бесінге құлап кетіпті. Тағы атқа қондым. Тор бие қайта тыңайып қалыпты. Біраз жүргенше құрысып қалған қарынын жаза алмай кібіртіктеді де, бітегене денесін көсілтіп кетті.

Осы жолымда Сауыт ағамның қайны отырады дейтін. Ойым — сонда барып тынықсам дейім. Әр ауылдан бір сұрап, іңір қараңғысында құданың үйіне келдім. Мән-жайды айттым. Ол кезде кедей сорлыда көтен бар ма?

— Қайт, ойбай, үйіңе барма, астындағы жесірлік бие үшін тұқымыңмен айдатып жібереді. Баққан жылқыңды баға бер,— деп, құдам зырылдады. Менің келгенім қара пөле келгеннен жаман көрінді. Тыныға алмайтыныма көз жеткесін, түнде тағы жүріп кеттім. Айналасы бір жеті жүріп Терісаққан жайлауында Қарашығанақты деген жерде отырған өзіміздің елге келдім.

Келсем, үйімізде береке қалмаған екен. Аш-жалаңаш қурап отыр. Балалар үйткен күшіктей, бәрі де адам сиқынан айрылып, көк қарын болып қалыпты. Келін тәрбиесінде қалған әкем де жақ жүні үрпиіп, жаман жүдепті.

Әкем: «Қайтадан Ыбырайдың үйіне бар: өзің барсан кешірер, көп болса бір жыл артық ұстар. Бармайтын болсаң, қуып келген адам болса, байлап берем!»— деді.

Енді не істеу керек. Үйдің түрі мынау. Битін сығып, қанын жалап, өздері өле алмай отыр. Ыбырайға қайтып барғым келмейді. Жылқы, сиыр, отын, су, леген төгудің зардабы өтіп қалған. Қайда кетсем сонда кетейін, бірақ Ыбырайға бармасам екен дейім. Әкем кет деп дамыл бермейді. Енді үйден қашуға айналдым. Жасым жиырмаға келіп қалған. «Жезқазған» заводына барып жұмыс істегім келеді. Шешем өлуден бұрын «Жезқазғанға» үйімізбен барып отырған уақытымыз бар-ды. Тұяғымызбен жұмыс істегеміз, отын шапқамыз, мыс тасын қопарғамыз. Ермекбай деген ағам ізбес қопарып жүріп өлген. Жұмыс мезгілі біткесін, әкешешем елге көшіп кеткенде, Ермекбай екеуіміз қалғамыз. Мен ағылшынның құрметті переводчигі Александр дегеннің үйіне малайлыққа тұрғам, Ермекбай заводтың бастығы ағылшын балдонның орынбасары — Ярлы дегеннің үйіне тұрған. Екеуіміз де отын жаратынбыз, от жағатынбыз, дәретхана тазалайтынбыз. Ермекбай дәретхана қорлығынан қашып кетіп, мен күнімді бітіріп шыққамын. Айыма үш сом алып, Александрдың үй жұмысын істеп, дәретхана кепжелерін арқалап төгетінмін. Бірақ тамақ тоқ болатын. Ойлап-ойлап сол «Жезқазған» баруға ұйғардым.

Атбасардан Жезқазған баратын үлкен күрең жол бар. Ерсілі-қарсылы жүк тартқан кірекеш ағылады да жатады. Бір күні Атбасардан Жезқазғанға ағаш тартқан кірекештерге еріп тарттым. Астымда тор бие. Арыған, сонда да біраз мінуге жарайтын.

Кіресшілер өңшен кедейлер. Болмаса байдың малайлары. Ас-сулары жоқ. Бірақ бұларға ергесін арқам кеңіп, көрген азаптардан құтылғандай болдым. Екі-үш күн жүріп Ешкі-өлмес деген жерге келдік. Жезқазғанға жақындадық, бұрын талай көрген бота өркеш тауларым көзіме оттай ұшырады. Кірекештерге: «Өздерің жарымай келе жатқанда, айран-шалаптарыңа енді ортақ болмайын»,— деп озып кеттім. Кірекештермен жүрсем, әлі де бір-екі күн жүретінмін, бұрынырақ барып жұмысқа орналасайын деп ойладым.

Мен Ешкіөлместегі ауылдарға келгенде, күн батты. Бір ауылға қонбасам, адасатын болдым. Күн-түн қататын алдымда әкемнің үйі тұр ма еді деп, бір ауылға бұрыла кеттім. Бір кедей үйге қондым. Сықпа құртпен шай берді. Көптен бері жөні түзу шай ішкен жоқ едім. Моншақтап терлеп рақаттанып қалдым. Биені арқандап тастап, жаттым. От сөндірілді. Ай жарық еді, кедейдің үйінің іші жұлдызға сыймай кетті...

Танертең үй иесі: «Анау үйге барып қымыз іш. Айбас деген доктырдың үйі. Барсаң, қымыз береді»,— деді. Жылқышы болған басым, қымызқормын да. Атыма мініп алып, Айбас доктырдың үйіне келдім. Шаруа ғана үй екен. Қымыз берді. Жеркенген жоқ. Бір уақытта даладан орысша киінген бір ақ құба бала келді. Түреге тұрған бойы жөнімді сұрады. «Ырсай ауылыныкімін, жұмыс іздеп Жезқазған барам»,— дедім. Бала маған иланбады:

— Өз түрің мынау, астындағы атың өзіңнен артық, мынадай биесі бар адам жұмыс іздемейді. Сен — ұрысың,— деді.

Өрлі-берлі айтып қарап ем, болады деген не: «Сені ұстаймын, білдірем!»— деп тыштан-тыштан етіп, дікілдей берді. Ұсталғанымды білдім. Бір уақытта жұрттың көзі ауа бергенде, үйден ата кеп жөнелдім. Тор биеге міне салып, ал қаш! Ал ку! Мен айдап қашып келем. Үш-төрт салт төпеп қуып келеді. Тор бие бұрынғы күйі болса, ұшқан құстан басқаға алдырмайтын. Осы күні арықтаған. Өзі қаржалып жүрген. Сонда да жуырманда жеткізер емес...

Бір қиын болғаны — қалай қарап қашуды таба алмай қалдым. Сондықтан бетімді түзеп алғанша айнала қаштым. Қашып Жезқазған барсам, мыналар қуып барса, жұмысқа кіру былай тұрсын, өзім ұсталам! Басқа барар жерім және жоқ. Ойлап-ойлап, кеше кешке айрылған кірекештерге қарай қаштым. Бір жақсы жері кірекештер сол ауылдың тұсынан өтіп кете қойған жоқ екен. Шапқан бойы ортасына келіп кіріп кеп кеттім.

Қуғыншылар да келді:

— Мынау ұры. Біз алып кетеміз,— деп, маған ұмтылды. Әлгі ақ құба бала да келіпті. Жанжал болды да қалды. Кірекештер маған болысты: «Біріміз қалғанша мұны сендерге беріп кетпейміз. Еріккен екенсіңдер. Жұмыс іздеп бара жатқан сорлыда не әкелерінің құны бар? Тайып отырыңдар!»— деді.

Кірекештерге арқаланып кеткенім ғой, ақ құба баланың қамшысына жармаса кеттім. Өйткені әлгі қаша жөнелгенде соның үйінде қамшым қалған. Басқалар айырып жіберді.

Қуғыншылардың беті қайтып қалды. Ақ құба бала мұрнын тыржитыңқырап, амалсыз ауылына кетті. (Бертін келгесін білдім-ау, ақ құба бала — осы күнгі Біркей Айбасов екен. Бір жолыққанда баяғысын өзіне де айттым: Не десін, «ол кезде...» деп, мұрнын тыржитып күледі.

Сонымен қуғыншылар қайтты. Енді кірекештерден айрылғым келмеді. Қуғыншыдан екі рет құтылғаным едәуір сабақ болды. Жан қалса, жаны бірге кірекештерде қалар деп, солардан екі елі айрылмай отырып «Жезқазған» келдім.

Кірекештен айрылмай отырып «Жезқазған» келдім. Ауыл тұрмысынан мүлде қол үзіп, енді «Жезқазған» жұмыскері болмақпын. Ендігі қорегім — «Жезқазған» сай-саласының астында жатқан секілденеді. Ауылдан үміт мүлде кесілді. Қанша күшеніп, күш төккенмен ауылдағы өміріміз төккен күлдей қуандана берді. Бұл біздің тұсымызда ұшырасқан қуандық емес, көптен солай ғой: бірақ енді шыдау қиын болды.

Әйткенмен ауылды қию оңай болған жоқ. Әттен, аз ғана қараның басы құралып, өз алдымызға түтін түтете алмадық. Жезқазғанға да сондықтан келдім. Бес-алты торпағынды «кіш-кіштеп» жүретін күн туа қалса, тас қопаруға кім барсын? Айран, шалабыңды ішіп, кезегіңмен малыңды бағып, тыр-тыр қасынып үйінде отыруға не жетеді дейсің; тым болмаса өзімдікі деп еміреніп, еркінмен ұстайтын дөңгелек дүниелігің болса да жақсы ғой. Түк рақатын көрмесең де өз иініңді салған кезекті малың болса, одан артық не керек, бейнет іздеп, ешқайда қаңғырмайсың да.

Ертеңгі күнді еске түсіргенде, жұмыскерлікті бастан-ақ жаным сүйіп еді деп айта алмаймын. Мені жұмыскерлікке апарған қу тамақ. Өзімдікі деген үй-күйдің болмауы!..

«Жезқазған» келсем жұмыс қайнап жатыр екен. Шахты дегенің қасқырдың апанындай. Әр жерде жыбыр-жыбыр етеді. Қопарылған тас тау-тау болып, ойды-қырды басып барады. Айналаң қыбырлаған жан. Шұбатылған түйелі кірекеш. Біреу құм тасып жүр, біреу ағаш тасып жүр. Бұрын енбектің ауығы жердің үстінде болушы еді. Енді жердің астына түсіпті. Жезқазған ұзақ уақытқа әзірленген үздіксіз енбектің ұясы секілденеді. Келісімен жұмыс қарастырдым. Жердің бетіндегі жұмыс подрядшикердің қолында екен. Қазақтың жылпостары да ағылшынға подрядшик болып кіріп алыпты. Жақыпбек, Молдабек деген ағайынды пысықтар жұмыскерлерді қойдай тоғытып жүр. Қойын-қоныштары қоқыған ақша. Жоғарыда айтқан Александр ағылшынның құрметті переводшігі, подрядшиктермен сыбайласы. Жұмыскерлерді жалдайтын әлгі подрядшик Жақыпбектер. Олар арзан бағаға жалдап, тас қопартады. Ағаш шаптырады. Көмір үйгізеді. Құм тасытады. Мен де сол подрядшиктерге келдім. Жұмыс сұрадым. Мені апарып құм таситындарға қосты. 4—5 шақырымнан құм таситын болдық. Күніміз 30—40 тын. Құм таситын көлігі бар байлар, жайлауға шыға алмай қалған кедейлер де жалғыз түйелерін жетектеп алып, құм тасып күн көреді. Подрядшиктер жұмысты алдыменен байларға береді. Керек болса подрядшиктер де байлар. Байлар жылдап

жалдаған жұмыскерлерін құм тасуға салады. Жылына қозылы қой ала алмайтын байдың малайлары, байға күнінде құлынды бие тауып береді. Өйткені ағылшындар құмның пұтын бес тиыннан алады. Жиырма түйемен құм тасығанда 5 шақырым жерден күніне 6 ораламыз. Біз әкелгенде төрт жүз пұт құм әкелеміз. Жиырма түйеде айналасы 5-ақ адам жүреміз.

Жұмыскерге арналған жатақ үй жоқ. Жұмыскер істейтін еңбегін біледі. Заводшылар подрядшиктерді біледі. Подрядшиктер күніге 30 тиын беруді біледі. Басқа жағына ешкімнің ортағы жоқ. Мейлің жыла, мейлің күл, мейлің аштан өл, мейлің отқа түс.

— Еңбек ақынды алдың ба?

— Алдым.

— Жұмыс керек пе, жоқ па?

«Керек» десең, басқа әңгіме бітті, істей бер. «Керегі жоқ» десең, тайып отыр. Сенімен мылжыңдасып ешкім де тұрмайды.

Өлген ағам Дайырмен бірге жұмыс істеген Иван деген жұмыскер бар еді. Мен соның үйінде жаттым. Бір жағы балықшы, бір жағы жұмыскер, салып алған баспанасы бар екен. Таң бозарғанда тұрып жұмысқа кетеміз. Қас қарая қайтамыз. Таситынымыз құм, алатынымыз әлгі отыз тиын. Отыз тиын да таусылмайды, құм да таусылмайды. Отыз тиын тамағына да жетпейді. Бірақ оны тастап басқа жаққа кете алмайсың да. Бұдан кетсең, отыз тиынның қашан табылары белгісіз. Мұнда болсаң, күні ертең тағы отыз тиын табылады! Мүмкін ол отыз тиынға тойып та қаларсың! Үздіксіз отыз тиын, көлеңкелі үміт, болымсыз тілек, қу тамақ сені босатпайды. Күн бойы, күн бойы емес, таңсәрі мен қоңыр інірдің арасы қорғасындай ауыр құммен күресесің де жүресің. Құм қандай ауыр. Білегін көтертпей, арқаң ұйып қалады. Сусылдаған сұрқылт құм, тақтайлы арбаға тиейсің де жатасың. Құм да таусылмайды. Мандайыңнан шұбырған ащы тер де таусылмайды. Қоңыр құм талай өмірге, талай өмірдің шоғы сөнуіне жететін...

Сөйтіп жүргенде тор биенен айрылдым.

Өзім құм тасып жүргенде, тор бие тұсаулы тұратын. Кез келген подрядшик бір мініп жүретін еді. Бір түні тұсаулы жерінен жоғалып кетті. Ертеңіне отыз тиынды садақа қылып, биені іздедім. Табылмады. Биенен бірге тас қопаратын бір жұмыскердің өткір ұшпыры жоғалды. О да жұмысқа бара алмай қалды. Екеуіміз бірге жүріп, барлық шахтыны, барлық керуенді сүзіп шықтық. Ол ұшпырына қайғырады. Мен биеге қайғырам. Маған қиын болды деп ол айтады. Саған қиын болды деп мен айтам. Екеуіміз ұрсысып та қалдық. Осы күні

болса оныкі дұрыс болар еді. Дәл сонда менікі дұрыс секілді көріне берді. Күн бойы іздеп, таба алмай шаршап, аяғымызды әрең сүйреп қайтып келе жатып:

— Қап, пілдей биеден айрылдым-ау, бекер келген екем,— деп ем:

— Биені айтады ғой, менің ұшпырымды айтсайшы,— деді.

— Тәйірі, ұшпыр төрт-ақ сом, тор бие кемінде жетпіс сом емес пе?— дедім.

— Нағыз боқ жеген екенсің!— деді.

— Жесең, өзің же! Ұшпырды пілдей биеге теңегенің сасқаның ба?— дедім.

— Ұшпыр, менің барлық семьямды асырап отыр. Сенің күнің де сол ұшпырда болады. Биені қайтуші ең? Әкеңе ас беруші ме ең?— деді өршеленіп.

«Әкеңе» дегені батыңқырап кетті.

— Ұшпырмен әкеңнің көрін қазушы ма ең?— дедім мен де.

— Тап әкеңнің аузын... екенсің!— деді.

— Сенің әкеңнің аузын...— дедім.

Әлі төбелескен жоқпыз. Одан бергіні қалдырғамыз жоқ. Шеке тамырымыз білеудей болып, керісіп кеттік. Жүріп келеміз.

— Биені айтып келе жатқаның ұят. Ұят,— деп, бір мезгілде даусын бәсендетті.

— Ендеше, сенікі де ұят. Қай қазаққа барсаң да бие мен ұшпырды теңегенді қай атаңда көрдің?

— Жоқ, менікі ұят емес. Бір үйлі жанды сол ұшпыр асырап отыр. Сол асырап отыр. Сенің биенің өзінді де асырай алмайды. Керек болса саған биенің тіпті керегі жоқ! Биенің қызығы көп болса ғана. Желілеп тізіп тастап, ақ үйде шалқайып жатсаң ғана. Күн бойы құм тиеп, тамақ асырап жүріп, биені қайтеді екен. Бие асырайтын болсаң, үйінде жатсаң еді. Шіркінде ес болсайшы!— деді.

Соңғы сөздері ептеп миыма қонайын деді. Қанша шолақ тілмен айтылған болса да, осы тор биеден енді не күтем деген ойға қалдырды. Менен көп үлкен, «Жезқазған» салына бастағаннан бері жұмыскер болып келе жатқан адам еді. Сондықтан біліп айтатын шығар деп те ойладым. Бірақ сенікі дұрыс екен деп ашықтан-ашық мойныма алу қиын болды. Үндемедім. О да сөзді доғарды.

Енді сөйлесу ұят болып қалғандай. Екеуіміз де дыбыс шығармадық. Жүре-жүре ұзап кеткен екеміз. Мекенге бет алғанда бір-ақ білдік. Үндемеген бойы жиырма минуттай жүрдік. Қасымдағы едәуір тіс қаққан жұмыскер еді. Сондықтан ол бұрын тіл қатты:

— Жанаспай!— деді.

Сөзді доғарғанымыз маған да батып келе жатыр еді. Жұлып алғандай:

— Ау,— дедім.

— Сен бүртипып, өкпелеп қалдың-ау, сірә?! Әлі баласың ғой, баласың!— деді.

— Несін өкпелейін. Жәй, өзіндікін дұрыс дегенін,— деп күмілжідім. Көзім жасы алқымыма тығылғандай болды.

— Дұрыс дегенің!.. Дұрыс емей, атаңның басы ма? Өзің аз ғана құлақ саламысың, мен түсіндірейін?

— Ие, айта ғой.

— Айтсам, тор биені қасқыр жеп кетсе не қылар едің?

— Не қылайын, жүрем дағы...

— Тор биені қасқыр жемеді. Ұры алмады (қазір табылады) дейік. Сонда сені тор бие асырай ала ма?

— Ойбай-ау, асырамағанда, білдей биені... Не қыл дейсің?

— Асырамайды. Асырайтын болса, осында қызыққа келген жоқсың. Күнінді көре алмай келдің. Сені қолың асырайды. Күшің асырайды. Білдің бе? Ұшпыр менің серігім. Ол жоғалып еді, бүгін мен жұмыстан қалдым. Бір күндік тамақтан айрылдым ба? Жоқ па? Айрылдың деші! Мен соны айтам, тор бие байларға біздің өзімізден артық, бізге тор биеден ұшпыр көп артық. Осыным өтірік пе?

Жолдасымның бұл сөзі барып тұрған дұрыс секілді көрінді. Манадан қайсарлық қылып өзімдікін дұрыстасам да енді бұлтартуға бетім шыдамады.

— Ой, жұлым жеген антұрған-ай, ақыр дұрыс дегіздің-ау!..— дедім.

— Ой, танауыңды ұрайын. Жаңа түсіндің бе?! Манадан боқ жеп келе жатқаның!— деді.

Ымырт кезінде жұмысшыларға келіп қосылдық. Біздің артель ойпаңға отты маздатып тастап, шай-суын ішіп жатыр екен. Мен де отыра қалдым. Қырық кетік қара аяқты кезек-кезек ұстап шай іштік. Торы биенің табылмағанын айттым. Елден келген байдың жалшылары ықыласпен тыңдады да, тұрғын жұмыскерлер басқа бірдемені әңгіме қылып кетті. Кейбіреулері иек қаққан соң-ақ қалғып кетті. Қалжыраған, құм салмағынан езілген немелерге тор биеден ұйқы көп артық болды білем. Бірінің артынан бірі танау шертіп қорылдай бастады. Шекпендерін жамылып, күпілерін төсеп, кез келген жерге домалай кетті. Жыртық қамзауды астыма төсеп, киімшең мен де сұлай кеттім. Көзім ұйқыға кеткенше көкірегімде тор бие жатты. Күндізгі ойлағандарым түні бойы түсіме кіріп, ұйқтап қалғасын да тор биенің әлегінде болдым.

Құлқын сәриден «тұрындар!» деген белгі берілді. Көзді шала-пұла тырнап ашып, жұмысқа жөнелдік. Тағы да құм

арту, әкеліп үю — еңбек күндері жігін ашпастан, бір түрде өтіп жатты.

Екі-үш күннен соң тор бие табылды. Подрядшиктердің біреуі жасырып мініп жүріпті. Тұсаулы бойы, аяқ астынан шыға келгендей болды. Енді тор биенің көзін жоғалтуды қарастырдым. Құм тасуға салайын десем, құм таситын арба жоқ. Тұсап қойсам, кім көрінген міне береді. Жоғалып кетсе, бай түбіме жетеді. Сондықтан бір айға біреуге жалдап жібердім. Жалдаушы да оңай табылды.

Ол кезде Қарсақбай заводын орнататын жер белгіленген жоқ та, инженер, техниктер сол маңайды күнде сүзіп, тексеріп жүретін. Оның үстіне сол маңайдың қанша байлығы бар, қай жерде мыс, қай жерде көмір бар, соны тіміскілеп дамыл көрмейтін. Маңайдың ой, шұқырын білетін бір жігітті жетекшілікке алған. Жолдаяқ деген шахтер жігіт еді. Тор биені соған жалдап әперді. Күніне бір сом береді. Сөйтіп тор бие өзімнен артық табатын болып тұрды. Әттең, ұзамай иесі келіп алып кетті. (Әйтпегенде біраз азық болып қалып еді). Өзім құмды тастап, 8 шахтаға тас қопаруға түстім. Тас қопаратын 40—50 жігітпіз. Біразы жердің астында көк тасты қарш-қарш шауып, сындырып жатады. Көк құрыш шақылдаған сайын, апай төс жұмыскерлер астын қуалай береді. Кесек тастар кездескенде динамит салынады. Күрс етіп динамит атылды дегенше қара жер қақ айрылды да, жұмыскерлердің апаны кеңіп, шахты иесінің қалтасына кесек алтын келіп түсті де.

Шахтының үңірейген аузынан бір өткесін, жарық дүниенің қай жаққа қалғаны есіңе де кіріп шықпайды. Есіңе кіреді-ау, көзің көрмейді. Одан арғы көретінің қара үңгір, көрдің өзі. Бірің тізелеп отырып, бірің жамбастап жатып, көк тасқа шақылдатасын да жатасын.

Өркімнің өз күні, өз жарығы, өз кеудесіне байлап алған шамы болады. Бет-аузың қара күйеге көміліп, ақсқан тісің ғана ағарандайды. Сол өмірде, сол еңбекте жүргенде күннің шығатынын, бататынын, күндіз шуақ болатынын ұмытып та кетесің. Сенің ойыңа өмір деген қараңғы көр, көрдің ішінде тас қопарып жатқан түрде ғана елестейді. Өмірдің басқа түрі саған жат, сен оған жат секілденіп кетесің. Басқа өмірдің барлығы ол жаныңды жеп өзіне тартатындығы, көкірегің соны көксейтіндігі, бірте-бірте көлеңкеге айналады. Басқа өмірдің қылтың-сылтыңынан тосаңси бересің. Бара-бара өз өміріңнің темір заңына, тар шеңберіне қарай сен де темір, сенің шеңберің де тарыла береді. Ұшпырмен ұрып жібергенде омырылып кететін тас секілді, сен сөйлегенде сөз де кесек-кесек уатылып тұрады. Орағытып күрмеп сөйлеу сирек адамда ғана қалады. Айтып қалғанда опырып жібергендей

боласың да тұрасың. Бұл әдет бара-бара барлық қозғалысынды, мінезінді, ісінді, бәрін билеп алады. Сенің алдында ұрып кеп жіберген көкше құрыш, омырылып кеп түскен көкше тас тұрады.

Шахтыда омырылған тасты, біраз жұмыскер ит арбаға артып, сыртқа шығатын тесікке әкеліп тұрады. Тесікке орнатылған батпан шелек болады. Қопарылған тастарды іштегілер сол шелекке салып, біраз адам сырттан тартып алып тұрады. Мен сол шелекте болдым. Шелек дегенім қалың темірден жасалған қазақтың қара қазанынан 4—5 есе үлкен болады.

Оның ішіне кемінде 30 пұт тас сияды. Сол тасты сыртқа шығарып төге береміз. Тасын босатып алғасын, шелекті үңгірге тастап кеп қаласың. Салдыр-күлдір етіп шахтының түбіне кетеді. Іштегілер тағы толтырып жібереді. Тағы тартып аламыз. Күні бойы шелекке де, бізге де дамыл болмайды. Кейде шелек үзіліп кетіп, іштегі адамдардан қаза тауып қалатыны да болады.

Көк тастың қасиетін кейін білдік. Одан мыс ағызып алынады екен. Қазақтың еркін оттап, кең жайылып жүрген даласына ағылшындарды әкелген де осы мыс екен. Тебендеп табылатын тиындаған ақша да осы мыс екен. Біздің мандайдан тамшылайтын да осы мыс екен.

Бір айдан кейін Жазқазғанға біздің үй түгелімен көшіп келді. Елде күн көру қиын болыпты. Байларға жалданайын десе, қазақтың қанішер надан байы қандай ақы беретіні белгілі ғой. Шыдай алмапты. Үйім көшіп келгесін түгелімізбен жұмысқа кірдік. Әкем, ағам үшеуіміз де Жезқазғанның сай-саласына сіңіп кеттік. Мен баяғы шелекте болдым. Жезді мен Жаңай адырының арасындағы сай-саладан ізбес қопарылатын, ағам сол ізбес қопаруға кірді. Байқоңырдан көмір қазылады. Жайлауға шыға алмай қалған кедейлер бірді-екілі көлігімен жаз бойы көмір, ізбес тасиды. Қазақтың байлары жайлауға шығарда бірсыпыра түйесімен жалдаған жалшыларын сол жұмысқа тастап кетеді. Жыл бойына тоқтылы қойды әрең табатын жалшылар қара жұмыскерлердің жұмысын істейді. Ол кезде «Қарсақбай» заводы салынған жоқ. Жанталасқан моншақтаған маңдай тері болашақ «Қарсақбайдың» іргесін қалап жатқан. Байқоңырдың көмірі «Жезқазғанға» тасылып жатқан. Біраз адам тасып әкеледі де, төге береді. Біраз адам мая-мая қылып қырлап үйеді. Әкем сол жұмысқа кіріп, күніне сексен тиын табатын болды.

Шелек бұрауда мен дәл бір жыл істедім. Бір жылдан кейін көмір үюге шықтым. Күніне сексен тиын алатын болғасын, әрі үшеулеп жалданғасын, тұрмысымыз да түзеле бастады.

Бір бұзаулы сиыр, бір түйе сатып алдық. Өз үйімізде жатып-тұруға жарап қалдық.

Енді бірер жыл істесек, елге қайтып барсақ та күн көре алатын шамамыз болатындай көрінеді. Малы құрғырдың құлағы қылтылдап ертең-бүгін алдымызға түсетіндей сағымдана бастады.

Тас көмірді үйде екі жыл істедім. Жалтыраған тас көмірді үйеміз де жатамыз. Тау-теңіз тас көмір етекпеніп, ойды, қырды басып барады. Көмірді «қара алтын» деп атаймыз. Кешке таман көзің жылтырап, денең сал-сал болып қайтқанда «үсті-басың алтынға малынып қайтыпсың ғой...» деседі.

Еңбек жеудің тоқсан баспалдағы болады екен. Тоқсаннан өтіп, тоқсан бірінші баспалдаққа келгенде, еңбек ақы жұмыскерлерге тиеді екен. Пайда таппаса, байлар өндіріс ашпайды. Сондықтан ағылшындардың күректеп пайда табатынын дәлелдемей-ақ қояйын. Бұл — бірінші баспалдақ. Екінші баспалдақ — Александр орыс. Қазақтан шыққан подрядшиктерге жұмыс беріп, жонып жейді. Үшінші баспалдақ — орыстан, қазақтан шыққан подрядшиктер. Бұлар да пайданы өкіртіп табады. Ағылшындардан пәлен пұт көмірді тасып беруге, не үйіп беруге подрядын алады. Содан кейін жұмыскерді жалдайды. Сонда ағылшынның жұмысқа арналған ақшасының ден жартысын соңғылар басып қалады. Біз күніне сексен тиын аламыз. Кемінде бес сомның жұмысын істейміз.

Ағылшындардың ең сенімді адамы — әлгі Александр. Подрядшикке жұмыс әперетін де, жұмыскерлерді саралайтын да сол. Жезқазған жұмыскерлерінің қайсысын қайда айдаймын десе де, дегенін істеп шығады. Бір жұмысты подрядшикке бергізіп, сол подрядшикке жұмыскер де тауып береді. Көңіліне ұнамаған жұмыскерді шығарып жібереді де: «Жұмыс керек болса пәлен подрядшикке бар!»— дейді. Бармасқа тамақ керек, барасын. Мен де осыған ұшырадым.

Бір күні: «Көмір үйге жарамайсың, әңгімең көп жігіт екенсің»,— деп, мені жұмыстан шығарды. «Жұмыс керек болса, ізбес подрядын алған біреу бар. Соған бар!»— деді. Амал не. Кете бардым. Осы күнгідей кәсіпшілер одағы, жұмыскер комитеті жоқ. Неге шығарылдың? Айлығың қанша? Оны ешкім сұрамайды. Ешкімге оның керегі жоқ. Осы күнгі мәдени қор, құлып, страховка, демалыс, пәлен-түген дегендерің ол кезде құлаққа да естілмейтін.

— Жұмыс керек пе?

— Керек.

— Бар. Пәлен жұмысты істей бер.

Кете барасың. Айлығыңды бергенде ғана білесің. «Керегі жоқ» деуге, болмаса, көбірек айлық сұрап саудаласуға болмайды. Сен ерігіп, болмаса мал табайын деп келген жоқсың. Сені айдап келген тесік тамақ екі аяғыңды бір етікке тығып, тезірек бейнетке бөлеуге асығады. Тесік тамақты тығындау керек. Ең болмаса ауыр бейнет, тас көмір, ізбеспен тығындау керек!

Сонымен ізбес қопаруға кірдім. Ізбес 2—3 сажын жерден шығады. Соны қопарасың. Саржындап тұрып үйесін. Күніне бір адам жарты саржын ізбесті қопарып, үйе алмайды. Айына аштан өлмейтін ғана ақша табасың.

Жаз бойы ізбес қопарумен өтті. Ізбесті жаздыгүні ғана қопарасың. Қыс жұмыс болмайды. Жазғы 6—7 ай, маңдайыңнан шығатын терің емес, сүйегіңнен шығатын майыңды сорып алады. Сенің еңбегің таспен алысып шак-шүк етіп жерге сіңіп жатқандай болады. Бірақ дұрысында жерге сіңбейді. Сылдыраған жұмсақ дауыс пен жалтыраған сары алтын болып, байлардың қалтасына құйылады. Еңбек деген екі ұшты болады. Бір ұшы еңбек иесін езіп, сорып жатса, енді бір ұшы еңбекті сатып алғандардың бау-бақшалы сарайы, күмбезді үйі, әлдилеген әдемі өмірі, торқалы тұрмысы болады.

ҚАРСАҚБАЙ

Байқоңырдың көмірі, Жезқазғанның мыс қорытатын тасы, Жанай адырының ізбесі жеті қабат жердің астынан үстіне шықты. Маңай тұтасымен көмірге, тасқа, ізбеске толып кетті. Енді соларды жұтатын ағылшын байларының ең ұлы тілегіне жауап беретін — мыс қорытатын завод салу керек болды.

Кеннің көзін тіміскілеп жүрген ағылшын инженерлері завод орнын да тапты. Байқоңыр мен Жезқазған, Жанай адырына жақын кеннің қопарылатын жеріне иек астам жерде Қарсақбай деген бай отыратын. Қарсақбай болыс болған, маңайын бір шыбықпен айдаған құдайы, бай адам еді. Инженерлер соның қыстауын завод орнына қолайлы деп тауыпты. Ағылшындар Қарсақбайдың орнын сұрайды. Балалары бермейді. Ағылшындар тиынға құнын сататын орыс төрелерін сатып алып, Қарсақбайды күшпен көшірмекші болады. Қарсақбай заң білмейтін, үйінен шықпайтын қазақтың кедейі емес, байы. Ағылшындардың аузына онай түсе қоймайды. Дауласады. Ізденіп патшаға дейін барады. Ақырында ағылшындар он екі мың сом беріп, Қарсақбайдың қыстау орнын сатып алады.

Қарсақбай сөйтіп орнын босатты. 27 адам Қарсақбайдың қора-копсысын, үйін бұзуға бардык. Кейбір үйлері кеңсеге жарарлық екен. Ағылшындар сатып алды. Кейбіреуін бұзып тастадык. Ағашын Қарсақбай өзі тасып алды. Міне, содан былай қарай Қарсақбайдың іргесі қаланды. Әуелі ағылшын белдонның қызыл үйі салынды. Осы күнгі үлкен контор салынды. Жұмыскерлерге казарма салынды. Көмір қазу, тас қазу жұмысы подрядшикер қолында. Жылжыма жұмыскерлер істейтін болса, Қарсақбай бұлай емес, тұрақты жұмыскерлердің ұясы, басқаруы ағылшындардың өз қолында болатыны байкала бастады. Мұнда өндірістің шын заңы орнайтын секілдене берді. Жұмыскерлікке күн көру көзімен қарау былай тұрсын, өндірістің темір құрсаулы заңының улы иісі аңки бастады. Екі аяғынды бір етікке тығып, тықсыра бастады. Мұндағы темір шеңбер кімге киілсе де мойнынды бұрылтпайтыны көрінді. Мұның кейін серіппе күші Байқоңыр мен Жезқазғанға да шапшыды. Жұмыскерлердің жүрегі үсініп түйсіге бастады. Міне, бұл бәрінің темір кіндігі — «Қарсақбай» заводы атанды.

«Қарсақбай» орын тепкесін-ақ «Жезқазған», «Байқоңыр» үшеуін темір жол арқылы кіндіктестіру мәселесі көтерілді. Бір жыл бойы жоспар жасалып, жері өлшеніп, быжықты-тыжықты болды да, келесі жылы темір жол салына да бастады. Мен сол темір жол жұмысына көштім.

Жердің ойлы-қырын теңеп, кей жерін кеусерлеп ойып, қоян жондап үйіп, құм төсеп, кен мен заводтың кіндігін жалғай бастадык. Жол бойындағы жұмыскерлердің тәртібі де тастай күшейді. Бытыранды түрді мүлде тастап, жиын ұстауға кірісті. «Жұмыс күні», «жұмыс сағаты» деген сөздер қосылды. Сол сағаттардың ішінде мұрын сіңбіруге болмайтын болды. Шақылдаған десятниктер насыбай атқанында да бір шақ етпей қалмайтын болды. Күбір еткенінді есітсе «әңгімені қой!» деп ақырып қалатын болды. Біздің уақытымыз босқа өтпеу үшін тамақ жайындағы бейнетті де ағылшындар өз мойындарына алып, өз лапкелерінен нан, ет бере бастады.

Темір жол үш жыл салынды. Жыл сайын жұмыскер саны да өсе берді. Жол да ұзай берді. Бірақ темір жол мойыннан алыс және қолмен істейтін жұмыскер күші арзан болғасын, темір жол салуға керекті ірі машиндер әкелінбеді. Темір жол бойына үйілген құмның әрбір түйірі жұмыскердің күректерімен үйілді.

Темір жолдың тәртібі күн сайын қысанданып, күн сайын ащы терін артығырақ құйылатын болды. Бүгінгі істегеніміз кешегіден асып түсетін болды. Бірақ «тәртіп» өзгергенмен еңбек ақы өзгермеді. Темір жол жұмысы, жұмыскерді илеп, күн санап титығына жете берді. Елдің кедейлері жұмыс іздеп

келе бастаған сайын жұмыскерлердің арасына сұрыптау кірді.

«Қартайғандар», «жалқаулар», «аурулар» табылып, темір жол бойынан қуылып шығарылды. «Өмірі еңбек ақыға тоймайтындар» табылды. Солардың бірі болып мен де қуылдым.

Қуылғанмен барар жерім шамалы. Завод шеңберінен ешқайда шыға алмадым. Қарсақбайда кірпіш заводы салынып жатқан. Өзірге кірпіш жасау жұмысы подрядшиктер қолында да. Ағылшындар да қу ғой: кейбір жұмысты подрядшиктерге беретін де, кейбіреуін өздерінің қолына алған. Қайсысы пайдалы болса, соны істеп қырық құбылып тұратын. Кірпіш жасау подрядын алған Сайрам, Болман деген қазақ жалмауыздары бар еді. Мен соның жұмысына кірдім. Қырман шаптым. Жалаң аяқ кірпіш айдайтын болдым.

Сар балшық пен құмды араластырып су құйып, қырманға төсеп жіберіп жалаңаяқ басамыз. Табанымның жалпақтығы подрядшиктерге де жақсы болды. Құм езуге іздесе табылғысыз болып шықтым. Өзгесі не керек, күздігүнгі ала сәуледе балшық басуға түсе қалғанында шекеннен өтеді ғой! Басындағы миың бүрісіп, маңдайыңа жиналғандай болады. Етікті лақтырып жіберіп, маңдайыңнан терің сорғалағанша кемінде жарты сағаттай жортып-жортып алмасаң шыдай алмайсың. Сар балшық пен құмды араластырып кешке таман қырманға жаяды да, су құяды. Су түн бойы балшыққа сіңіп алады. Бұл өте қажет. Су толық сіңген кірпіш майда болады. Сәріде тұра сала, жалаң аяқтанып алып, соны айдайсың. Қырманның осы таңертеңгісі есіңнен кетсе де, сүйегіңнен кетпес! Оның үстіне таңертең балшық езетіндер суыққа шыдамай, жортып-жортып басады. Жұмыс өнеді. Подрядшиктер мұны да ескереді. Сондықтан кешке таман ертең жасайтын кірпіштің құмын, балшығын төсеп су құйып қалдыру әдет болып кетті. Сонда да подрядшикке жаға алмадым. Әрі жалқау, әрі тамақты көп ішетін болдым. Ішкен тамағымды есептеп шығарып тастап, айлығымды қолыма бергенде апрельден июль айына дейін 15 сом ақша алдым ғой! Пай-пай-пай, біз де еңбек ақы алып көрдік-ау!..

Кетейін десең барар жерің жоқ. Темір жолдан шығарып жібергені анау. Шахты жұмысына барайын десем, алмайды. Амал жоқ, сол кірпіш айдауда жүре бердім. Бұл 16-шы жылдың жазы. Жаздың орта кезі еді. 25 июнь жарлығы дүңк ете түсті. Елдің болыстары шабуылдап, аспаннан жайдың оғы түскендей алас ұрды да қалды. Біздің болыс та ө дегенше өңшене кедейлер мен жұмыскерлерді есіне алыпты, іздеп алар жаны жоқ, бізді жібермекші болады. «Жұмыскерлер өз

болыстарына қайтсын! Ақ патшаның әмірі келіпті» деген хабар ат құрғатпады. Амал жоқ, қайтатын болдық. Міне, осы жарлықтан былай қарай екінші ертегі басталады.

16 ЖЫЛ. ИЮНЬ ЖАРЛЫҒЫ

Біздің Қазымбет деген бір бала Рабфакта екі жыл оқып қайтқаннан кейін, бір ұшырасқанымызда басын шайқап тұрып:

— Ойпыр-ой, бұрын тіпті түк білмейді екеміз ғой,— деді. Оның бұл сөзінен мен үш нәрсе аңғарып қалдым. Бірінші — бұрын түк білмейтінін қазір өзі де білген. Екінші — бұрынғы Қазымбет пен қазіргі Қазымбеттің арасында кере құлаш айырма бар. Маған «бұрынғы көзқарасыңды өзгерт!» дегендік. Үшінші — мұның әлі де білмейтіні толып жатыр... Әрине, ол анық шынын айтты! О, бұл оның анық шыны еді!

Сол айтқандай, Октябрь бастатқан 10 жылдың іші не деген өзгеше дәуір екеніне әлі таң қалам.

Бұл он жылдың ішінде еңбекші салт-санасының есеюін өлшей алатын құрал еңбекшінің өзінде-ақ бар. Басқалардың құралы өздерін таң қалдыруға жараса да, пролетариат есеюін өлшеу түгіл маңайлай да алмайды!

Мысалы, міне, 16 жылдың жазы. Июнь жарлығы найзағайдың отындай жалтылдап, саңлаусыз қараңғылықты ерсіл-қарсыл есіп жүр.

Әңгіме әлденеше түрге бөлініп, түршіккен ой, кеткен үрей, үріккен қой, жалғанды жалпағынан басып, босып жүр. Солдат па, қара жұмыс па — жалпақ ел ашық айырмайды. Тіпті айырғысы келмейтін секілді. Бәрібір бұрын көрмеген, бұрын киілмеген нөкта. «Қазақтан әскер алынады. Әскер майданының қара жұмысына қазақтан адам алынады!» Қалай құбылтсаң да екеуі бір-ақ сөз секілді. Әсіресе «қазақтан» деген сөз, жалпы қазақты бір шеңберде ғана елестетеді. Аласыз «алаш», айшықсыз «қазақ» бір сілкінуге тиісті. Сілкінсе, тұтас сілкінуге тиісті секілденеді. Қанау дәуіріндегі қазақ елінде ала да, айшық та жоқ секілденеді!

Бірақ тап кестесі, 16 жылғы оқиғада ашық түсе қалды. Ыстығына бізді күйдіріп, суығына бізді үсітетін елдің байлары, қара жұмысқа да бізді айдайын деді. Өмірде бір «дастебірен» беріп көрмеген болыстар «Қарсақбай» жұмыскерлерін іздетіп шарқ ұрды.

Әй, демге жібермей жұмыскерлердің көбін елге алып кетті. Мұнда бір айта кететін қызық, заводтың шын жұмыскерлерін сөзсіз қара жұмысқа айдайын деп жатыр. Жұмыскерлер мойнын бұра алмай кетіп жатыр. Ал енді, елдің

байлары балаларын «Қарсақбайдың жұмыскері» деген қағаз алып, қара жұмыстан босатып алмақшы болып жүр! Көбі сүйтіп орналасты да, кезінде солдаттан қалуы былай тұрсын, осы күні жұмыскерлік стажын жылтындатып жүргендері де бар шығар... Кейбіреулер 16 жылдан бастап завод жұмыскері болдық дейді. Осы бір жерде бір «кілтпан» жоқ та емес-ау дейім... Соны көзімен көріп отырып, көп жұмыскерлер заводты тастап, үнсіз елге қайтып жатыр. Көбі не болсақ та елмен болайық дейді. Олардың орнын өтірік жұмыскерлер басып, қара жұмысқа бармай қалайық деп отырғанын ешқайсысы елең қылмайды. Қарсылық жоқ. Мойынсұнып бара жатқан бір көпшілік, бірін-бірі үрейлендіріп өлтіріп барады.

Октябрь бастатқан он жыл дегенде, осыны, аңсыз-дығымызды айтып жатырмын-ау.

Жұмыскерлердің көбі қатын-баласын шұбыртып елдеріне кетті. Жастары былай тұрсын, жасы асқандары да кетіп қалды. Кейбір болыстар күшпен еріксіз жинап әкетті. Завод оған қарсы емес секілді. Өйткені кеткен жұмыскердің орнын «жаңа жұмыскерлер» — байдың балалары басып жатыр. Шын жұмыскерге: «өздерінің өтінішімен жұмыстан босатылды» деген қағаз береді де, сауырынан бір сипап қоя береді.

Сондай қағаздың бірін маған да берді. Қағазды қолға алып, елге қайтпастан екі күн жүрдім. Үйім елге кетіп қалған. Әркімнен бір қашып жүріп, қашуға бойым үйреніп кеткен болса керек. «Бір жаққа қашсам қайтеді?»— деген ой туды. Елдің алай-түлей хабары келген сайын, менің қашқым келе береді. Қайда қашам? Қашанға дейін қашып жүрем? Қалай күн көрем? Үш жүз жыл патша болған Николай тұқымы тағы үш жүз жыл патша болмауына көзім жете ме? Онымен жұмысым жоқ. Әйтеуір қашуға жүрмін. Елдің хабары жаман. Жұмыскер мен кедейдің 15 пен 40-тың арасындағы адамы тұяғынан іліккен. Байдың балалары не жас, не көрі болып шығыпты! «Песрдың өзі-ақ естірткен екен, солай болыпты!» Бұған баратын біз екенімізге қосқұнбауға қалды. Қашуға белді шын байладым.

Он алтыншы жылдың толқыны тулай бастады. Қара жұмысқа баратын ылғи нашар жағы болғандықтан, көпшілік ашынайын деді:

«Сол жылы туған жалғыз біздің баламыз болып па?»— деп, болыс пен песірге дүрсе қоя берді. Кей жерде болыс, билерді ат құйрығына салып сүйреп те өлтірді. Кей жерде дырдай қылып сабап алды. Болыс, билер саясатын өзгертпегенде, болыстардың көбі-ақ көпей тоқты болатын еді. Бірақ өйтпеді: «Сендермен біргеміз, бер десендер береміз, берме десендер бір жан бермейік!»— деп, болыс, билер шыға

келді. Болыстардың көбін қарны жарылудан аман алып қалған да осы болды.

Біздің болыс осы жолға тез түсе қалды. Бір қолы елде, бір қолы патша төрелерінде отырып, екі жүзді саясатқа көшті. «Қайтсем ажалдан аман қалам, ажал былай тұрсын, қайтсем мал тауып қалам?»— деген жолды іздеді. Әрине екі жүзді саясат ұзаққа бармады. Болыс төрелер жағына шықты. Ендігі құлығы елге ем болмайтынын білгенсін, елдің «өтінішін айтып келем» деп елдің прғоворын алып қалаға бір-ақ тайды. Ел әрі күтті, бері күтті — болыстан хабар жоқ. Бір жұма кезінде болыстың сәлемі келді:

«Адам бермеген елге әскер шығатын көрінеді. Ел сөзді қойсын. Список бойынша адам беру керек. Шамамыз келгенше қақпайға салармыз»,— депті. Ел тағы гуледі. Азырақ сөне бастаған бастапқы жалын қайта лапылдады.

«Болыс алдады. Беріп қойған екен! Не де болса көріп аламыз. Солдатқа бармаймыз»,— деп атқа мінді. Әркімнің бір-бір кер жайдағы жаратылып, әр үйге бір-бір сойыл сүйеліп-ақ қалды...

Елдің беті теріске айналған соң, патша өкіметі де әскер әзірледі. Қазақ даласына ілек-ілек атты әскер аттанды. Соғысуға ел дайын. Қырып салуға патша өкіметі дайын! Бір қызыл жонның қызығын көретініміз анықтала берді. Бұл қызық та кешіккен жоқ.

Ауылдың жаңа тұрып жатқан сәске кезінде, Қара-адырдан құлап келе жатқан салт әскер құйылтты-ай келіп: жер дыр-дыр етеді. Қара жолмен қаптаған қалың әскердің шаңы аспанға шықты. Әскер қанша? Не істемек? Келе сала елді қыра бермек пе?.. Онда жұрттың жұмысы жоқ. Даяр тұрған сойыл, найза, қаруларын асынып алып, тарихты бір аударып тастайтындай-ақ, аттарына мініп алды. Әр ауыл әр жерге шоғырланып, аяғында көлдің жағасына жиналды.

«Ә, аруақ! Ә, құдайдан» басқа сөзі жоқ. Қалай соғысатындарын да білмейді. Әйтеуір тырп етпейді. Келген әскерді шетінсін бауыздай беретіндей-ақ күтіп тұр. Өмірге асатын жалғыз күштері азан-қазан болып шуласу...

Көлдің арғы жағасына келіп әскер де тоқырады. Бас-аяғын жинап алып, шоқтарылған, таяктарын шошайтқан шоғырды көргесін, оқты жаудыра бастады. Сол-ақ мұң екен, қазақтар каша-ақ жөнелді. Қашқанда қалай қашты десеңдерші:

— Ал, атты!— деді біреуі.

— Қырылдық!— деді бірсыпырасы.

Содан кейін шоғыр жөңкіле бастады. Бет-бетімен лап қоя қашты. Алдымен көсемсіп жүрген Ыбырай би жытып отырды. Қырық-елу, жиырма-отыз адамнан бөлініп алып,

жан-жаққа қарай быт-шыт болды. Атты әскерлер тырақайлап қуа жөнелді. Жағада отырған ауылдардан бір дөң асып түскен соң әскер мен «әскер» араласып кетті. Ана жерде, мына жерде қазақтар топылдап құлай бастады. Ендігі күші аттың тізесінде, каша білудің ретінде қалды.

Жаксы аттылар әлдеқашан зым-зия болды. Жаман атты өңшең кедейлер болады ғой. Жүз шамалысы бірге шоқақтап бара жатыр еді. Қырық-елу атты әскер қуып жетіп айқаса түсті.

— Мәмбетбай ағасеке-ау, енді қайттік? Босқа өлеміз бе?— депті бір кедей, менің әкеме.

Әкем онда-мұнда жүріп, заводта болып, орыс тілін білетін. Ел кедейлерінен көрі көсемірек адам еді. Есінен көп айрылмаса керек.

— Кел айқасайық!— дейді батырсынып.

Бәрі де атын бұрып алып, түріп келіп қалған әскерге қайыра дүрсе қоя береді. Орыс солдаттары да сасып қалса керек. Көбі мылтығын ата алмай, әркімге бір соқтығып ат-матымен омақа асқаны болыпты. Қазақтың мықты қаруы сойыл ғой. Сойылшы болсаң соғатын жерің келіп қалады. Бірақ бұлар да еш нәрсе істей алмайды. Бастапқы айқасқан қырық-елу солдаттың он шақтысын ғана ұрып жығады. Менің әкем бір солдатты айбалтамен бастан беріп жібергенде, сабы ұңғысынан сынып кетеді. Басына балта кірген соң шыдатсын ба, солдат құлайды. Сөйтіп жүргенде орыс әскерінің тағы қырық шамасы келіп қосылады. Енді қазақтар шыдай алмайды.

Быт-шыт болып каша жөнеледі. Орыс әскері жиырма шақты адамды қоршап алып қалады. Орыс әскерінің бәрі соған үймелесіп жүргенде басқа қазақтар ұзап кетеді. Қолға түскен он сегіз адам екен: аттарынан түсіріп, сойылдарын лақтырып жіберіп, қатар тізіп қояды да, жайлап тұрып, он сегізін де табан аузында атып өлтіреді. Сол он сегіздің ішінде менің әкем, Байқадам деген немере інім, тағы бір жақыным Жәкей деген кетті. Орыс солдаттары: «Қазақтың Есенбек деген батырын өлтірдік!»— деп жариялайды. Онысы өз қолынан екі-үш солдат өлтіргендіктен «Есенбек батыр» атанып жүрген менің әкем — Мәмбетбай еді.

Майдан осымен бітті. Орыс әскері енді қумады. Өздері бес жүздей екен, қашқан қазақтар жиналып алып, өзімізді қоршап кете ме деп бұлар да қорықты. Оның үстіне қасына кристьян нашальник алып болыс-екең де жарқ ете түсті! Келе сала жан-жаққа ат шаптырып, елдің «адамдарын» жинады. Сол жиылыста атты әскердің қамауында, қаза тапқандардың қанының астында, болыс, билер «солдат береміз» деп қаулы шығарды...

...Өзім әлдеқашан қашып кеткем. Қашқанда Қарсақ-байдан қаштым. Елдегі оқиғаның бірде-біреуінің ішінде жоқпын. Қайда қашқанымды өзім де білмейім. Беталды қаша бердім. Пәлен жерге барып бас сауға табам дейтін емес, құдайдың құла түзі кең ғой, соны шарлай бердім. Басқа губернаға кетсем таба алмас дедім де, Түркістанға қарай тарттым. Жәкен деген жарлы, жан аяспас досым бар еді. Соның жалғыз атын сұрап мінгем. Бетімді құбылаға беріп қанғи бердім.

Арада екі айға тарта жүріп Түркістанға қарайтын Қарнак деген жерге келдім. Жолшыбайғы елдерге түсіп, солдат мәселесі не болғанын біле отырдым. Бәрі де беріп болған секілді. Кейбіреуі «приемға» әзірленіп отыр.

— Мен де «приемға» ілігіп едім. Пәлен жердегі апама барам деп жүре бердім. Сары ала сапырылыстың кезі. Қашып барады деп кім ойласын. «Алда байғұс-ай»,— деп аяушылық келтіреді де, қоя береді. Ас-суын береді. Қарнаққа келсем мұнда «солдат» мәселесі аяқталып болған екен. Ол маңайда кәсіп іздеуші жиі ұшырасады. Қашқын деп ойлаған адам оларда да болған жоқ. Тиыш тұруға болатын секілді көрінді. Сондықтан орын, жұмыс қарастырдым. Түркістанның ишаны, қазіреті қандай көп. Әр ауылда оқып жатқан бала, сәлдесін салбыратқан ишан, аяқ алып жүре алмайсың. Қожа Ахметтің қолтығында отырған Қарнақта бір қазірет қалай болмасын, Қарнақтың балалары да оқып жатыр. Оңаша медіресе бар. Мен соған күзетші болып кірдім.

Мініп келген атымды саттым. Ақшасын бүктеп-бүктеп қолтығыма тігіп алдым да, тағы ақша табуға кірістім. Бір жағынан қазіреттен оқи бастадым. Бұл қыс сонда өтті. Осы күнгі қазақ арбаның доңғалағындай қылып қоятын, «қап» сырықтай қылып қоятын «әліп» харіптерін Түркістан қазіреттерінің бергені деңіз...

Жаз шықты. Түркістанның қу даласының беті құлпырмағанмен, шынар ағаштары көгеріп, «көктем» болып қалды. Әзірет Сұлтанның әдемі мешітіне қазіреттер, құдайдың еркесі, алдайхақ дуаналар түс-тұсынан ағыла бастады.

Қыс татар мектебінде оқып, жаз елге шығып, молдалық құратын қазақ оқушылары да шабатасын сүйреп елге келе бастады. Солардың бірі болып, жыртық шекпенін сүйреткен Абдырахман деген жігіт Қарнаққа келді. Орынбордағы «Хұсаиния» мектебінің оқушысы екен. Елдің ескі оқуына, кейбір әдеттеріне қарсылығы бар. Бұл уақыт патша түскеннің арты ғой. Төңкерісшілер ұрқы да бар. Ана-мынаның басын шатып, бізді көр-жерге таныстырады.

«Қазақ патшадан құтылды. Өз алдына ел болды!»— дейді. Мықтырақ. Ұраны — «қазақ». Азға ма, көпке ме — онысы

белгісіз, әзірге болашақ Алашорданың бір ұшқыны деуге әбден жарайтын жігіт. Оның үстіне халықшылдығы да бар. «Елді ағартпай тұрып... ұлы міндет — оқу...» — деп келеді. Аздап болса да кедейшілік, әсіресе жетімшіл, жетім көрсе оқуға әкетем дейді. Мені көргесін-ақ: «Оқуың керек!» — деді.

— Қалай оқийм?

— Бір жерге барып жанаша оқы. Қожа-молданың ескі оқуын таста!

— Қайда барам? Кім оқытады?

— Өзім тауып берем! — деді.

Осыған сөзді байлап қойдык. Ақыры тауып берді: сол маңайда Троицкінің саудагерлері жүр екен. Мені соларға кездестірді. «Осылардың алған малы бар. Соны айдап Троицкіге бар. Барған соң «Расулияға кіресің», — деді.

Саудагерлері атақты Якушевтің адамдары екен:

— Ырғыз, Ақтөбе, Жаманқаладан алған малымыз бар. Соны Троицкіге айдасып жүресің. Барған соң қазақ оқушыларына қосайық! — деді.

Дұрыс деп кете бардым. Ақтөбеге дейін темір жолмен бардық. Одан әрі қарай әр жерге жиналған малды біріне-бірін қосып, Ырғызды басып, Жаманқалаға келдік. Жаманқаладан Троицкіге тарттық. Айдағанымыз өңкей қой. Айдаушы төртеуіміз: екеуі қазақ, екеуі ноғай, төртеуіміз де жаяумыз. Ортамызда азық артқан бір арба бар. Үш мың шамалы қойды әрең төңкеріп, жаямыз да отырамыз.

Күндіз қой айдап, кешке саудагерлердің асын пісіреміз. Жалғанда қиындықтың біразын көрдік. Бірақ ноғайға тамақ пісіріп беруден қиынды әлі көрген жоқ шығармын деймін!

Қалай пісірсек те ұнамайды.

— Ей, бітлі қазақ, біт көна ашап бітірсін сені!.. Бір гәнә мәртәба тәмлі итіп жер-жебіріңе булар ми! Юқми! Бітнің гәнә төмі килә! — деп, жер-жебіріңе жетеді.

Шай қайнатпасаң:

— Әллә, ат сидігін қушып бітіргәнсін, инді! — дейді. Айтып отырмын ғой, өзге жұмыстың бәрін істе, тек ноғайға ас пісіре көрме. Табан тесіліп, Ақтөбеден Троицкіге жаяу қой айдап келу де бір болды, ноғай саудагерлеріне тамақ пісіріп беру де бір болды. Жаяу қой айдайсың, тоқтаған жерде ас пісіресің, түнде қой күзетесің...

«Қой күзетесің» дегеннен шығады-ау! Бір күні түн ортасында қойға қасқыр шапты: үш мың қой үріккен соң жер-көкке сыйсын ба, дөңнің басы астан-кестен болды.

Қасқырдың өзі де бірталай болса керек.

Сол үркіп жүргенде, он шақты қойды домалатып тастады.

Саудагерлердің екі иті бар еді. Үріккен қойға шәуілдеп барады да, қашқан бойы арбаның астына келіп кіреді.

Арбаның астында жатқан төрт ноғай қорқып біріне-бірі тығылды. Өзіміз қойды тоқтата алмай сасып жүрсек, арба жақтан жан даусы шыққан айқай шығады.

— Е-е-е-й-й... тігі Жанысбай! Жанысбай! Сабыр! Лағынатлар! Лағынатлар!!!— деп бакырады.

Бұларды қасқыр қамап жатыр екен деп, дауысты естіген Сабыр деген ноғай екеуіміз арбаға келдік, келсек:

— Ылағынатлар! Шошқалар! Арбаның үстінен тігіні алыңыз!.. Тігіні! Тігіні, деймін бит!— дейді.

Саудагердің біреуі Пақыреттен. «Тігінің» не екенін қайдан білейік. Біз түгіл өзі атын таба алмай жатқанда «тігіге» одан біз жақын болыппыз ба?

— Тігің не?— деп сұрадық.

— Ей, аңыра бөрақлар! Ей, ашық ауызлар!.. Тігі дедім біт инді!.. Алығыз да шатырдатығыз!.. Тұрмағыз... тұрмағыз!..— дейді ойбайлап.

«Шатырдатығыз» дегенінен барып түсіндік-ау. «Тігісі» мылтық екен. Аса сала келіп борсылдаттық. Әрең дегенде үріккен қойды тоқтатып алдық. Біз «тігіге» түсіне алмай жүргенде, жиырма шақты қой тағы «қаза тауып» қалыпты, басқа шығын болған жоқ. Қойды иіріп алып, әй, жай болғасын саудагерлер де аман-есен түрегелді. Жаны тәтті-ау, бірақ тәтті жанды қорғап алатын жүректің жоқтығы ғой. Әйтпесе естен айрыларлық дәнеме жоқ.

Осы секілді ұсақ қызықтарды, оның есесіне ауыр бейнеттерді арқалап отырып, Троицкіге келдік. Троицкіге келген соң, қойдан құтылды. Әрбір ноғай жеңгейлердің пәрәмәшіна, пельменіне бөлініп кеткен шығар. Оны іздемей-ақ қойыңыз, мен де іздемейім.

Троицкіге келген соң оқу іздедім. Уәде бойынша саудагерлерге жалындым. Олар Әбдірахман Расулов деген ноғайға алып келді. Бұл «Расулияның» иесі екен. Орынбордағы Құсаиновтардың өз аттарына ашқан «Құсаиниясы» секілді. «Расулияда» Расуловтардың атына ашылған мектеп болады екен.

Расулов бас-аяғыма дейін сыпыра бір қарап алды да:

— Тақызырияға (даярлағыш бөліміне) алынар,— деді.

Қуанып кеттім. Енді қазақ балаларын іздедім. Оқушылар әлі келген жоқ. Іздеп жүріп округтік соттын тілмашы Есенбай ұлы дегенді таптым. Әрине Есенбай ұлы деп қазақшылап жатырмын. Әйтпесе ол тіпті Есенбай ұлы емес, атымен басқа: «Есенбаев!» Кім болса, ол болсын, әйтеуір зияны тиген жоқ, аяғыма бір етік тіккізіп берді. Есенбаевтың осы күні бар-жоғын білмеймін. Мүмкін Есенбай ұлы болып

жүрген шығар. Алда-жалда осының артынан бір хабарын берсе, мүмкін тағы бір алғыс айтармын...

Қыс бойы «Расулияда» оқыған болдым. Бірақ хат танымай шықтым. Зеректік те шамалы болар. Әлгі «тігілер» де аз бөгет болған жоқ. Құдай біледі деп айтайын, мен жасырғанмен, сонда оқытқан молданың өзі де айтар, алты ай ала қысқа алты сөз дұрыс жазып, не молданы қарқ қылған, не болмаса маңдайым жарқыраған уақытым болған жоқ.

«Оқыдым» деген жәй сөз ғой. От жағып, су әкелуге уақытым әрең жететін болды.

«Оқыдым» дейтінім: анда-санда кейбір сабақты тыңдайым. Пештің аузында мұрнымды тарта түсіп, бірдемені шимайлаған болам. Тегін тамақ ішем. «Оқушы» болғандықтан еңбек ақы алмайым. Сондықтан «оқушы» емей кіммін дейін? «Отыншы» дегеннен «оқушы» деген аттың қадірлі екендігінде не сөз бар?

Оқушылардың арасында оянғандық бар. Бірақ бұл оянғандық «Оян, қазақтың» жолымен жүріп барады. Кешке таман жиналып алып, оқушылар саясат сөйлейді. Саясаттың көбі жеке адамдардың басында. Қазақ балалары: Алихан, Ақымет, Мыржақып, Жангелдин, Көлбайды әңгіме қылады. Татар балалары өз оқығандарын салмақтасады. Кейде татар мен қазақ оқығандарын салыстырып, боқтасып та алысады. Жаңа ғана саяси өмірге қатынаса бастаған жастар әңгімесінің қазығы әзірге жеке адамдар. Әрине олардың көбі-ақ байдың, ауқатты адамның балалары. Сондықтан олардың көз қарауында патша түскенмен патша секілді тағы біреу ел билейді. Саясатты әкеліп қазаққа шағыстыратын болсаң, қазақты билеуге жарайтын — Алихан, Ақыметтер!

Әңгіме бара-бара кеңейе берді. Большевик, меньшевик, «Алаш», «Үш жүз» партиялары кеңеске ілікті. Татардың көбі меньшевикті жақтайды да, қазақ балаларының көбі «Алашты» жақтайды. Көбінің жабыла боқтайтыны — большевик партиясы мен Жангелдин.

Ылғи оңбаған надан жұмысшылар ел билейміз деп үреді деседі. Көлбайдың «Үш жүзі» де бір сыбағаға кем үлес алмайды. Кәділгі өреден ірімшік ұрлаудан бастап, кісі өлтіруге дейін, ұрлық, қарлық, тонаушылықтың бәрі Көлбайға тағылады да тұрады. Троицкі оқушыларына салсаң, Көлбайға күн астынан жарты кез орын жоқ... Жангелдин мен Көлбайға артылмаған күнә, сүйкелмеген күйе қалған жоқ шығар дейім. Бір адам шыр етіп жерге түскеннен бастап, өмір бойы істегенінің бәрі бұзақылық болса да, Жангелдин мен Көлбайға жағылған күнәнің ширегіне де келмейтін болар.

Большевик партиясы мен соңғы екеуін жақтайтын он шақты ғана кедей баласы бармыз — бірақ біз әлсіз, таласқа

түсіп жеңе алмаймыз. Аналарды мойындамаймыз да, боктасып айрыламыз. «Баяғыдан бері бізді сорлатып келген байлар... Енді қою керек қой», — дейміз. Оқушылардың талай қызық таластары болса да, бітірген істері шамалы болды. Жалғыз-ақ айта кететін нәрсе оқу жылы біткенше, оқушылардың көбі «Алашордаға» түгел қол қойып болды.

Сол жылы мені адам екен деп елеп, жәрдем берген көдуілгі өзіміздің жұмсақ Аманғали Сегізбай ұлы болды.

Бұ да тақымы жылтылдаған кедейдің баласы екен. Бірақ басқаларға еліктеп, мұның саусақтары да нәзіктеніп, жағасы ағараңдап бара жатқан шағы. Үстінде он тиындық киімі болмаса да, сылаған-сипағаны жалғыз сыртқы көйлегі мен «түлкешке»-ден арзанға түсіріп алған қара шалбары болатын еді.

Қысқы демалыста мені үйіне алып барды. Аға-інілері жалшылықта, жермен-жексен болып жатқан жер үйі бар. Өздері тырыған тыраш. Біз барғасын «ағаш ерге жіп құйысқан» деген секілді жалғыз керігін жегіп алып, ел қыдырдық. Өздері секілді, тері-терсек киген ілік-шатыстары бар екен. Соларға бардық. Өзімізше әжептәуір «ел аралап» Троицкіге қайттық.

Оқу бітті. Оқушылар еліне тарап жатыр. Менің баратын елім қайда екенін өзім де білмейім. Қайтадан «Қарсақбай» барғым келеді. Баяғы қашқанымды қудалайтын ешкім болмауына анық сенем. Өйткені бұл, өкіметтің тоқсан өзгерген уақыты. Троицкінің өзінде біріне-бірі бағынбайтын бірнеше өкімет бар. Кейде бәрі бір секілді. Кейде айырмасы бар секілді. Бірақ өзім ешқайсысын айыра алмадым.

Әйтеуір патша өкіметі жоғын білем. Ол кезде не көп, жиылыс көп. Бәріне де барам. Еш нәрсе түсіне алмаған соң, жиылыстардың бергені де шамалы болды. Көбіне жұрттың ісін бітіріп жатқан «жұмыскер, қызыл гвардия, тағы бірдеменің депутаты» деген орын.

Біз қарайлайтын қазақ оқушылары одан аулақ жүр еді. Солардың әсерінен мен де өз бетіммен жүре берем. Оқу біткесін, бас аманымда елімді тауып алғым келді:

— Қайтамын, маған қаражат тауып беріңдер! — деп оқушыларға қыңқылдадым. Оқушылар жөнді ештеме істей алмады. Қырық сом шамасы ақша жинап берді де: «Қызылжардағы «Алаш» комитетіне бар, сол ақша берер»... — деп қоя берді. Қолыма «Расулиядан ақша алмаған оқушы» деген қағаз берді.

Поезға отырып алып, Қызылжарға қарай қайқайып отырдым.

Балбыраған, былбыраған тандар жазушыға қанша керек болғанмен ылғи кездесе бере ме, біз поезға мінгенде былжыраған бір жұмсақ таң атып келе жатыр еді. Жазғы-тұрғы аласапыран батпақ, сауыс, ылас. Троицк вокзалының алдына шыққанда, жалба-жұлба көп түйіншіктен анқыған қоңырсы иісін, дымқыл таңның танау қытықтайтын селеу сасыған иісін мұрынға бір тигізбеді. Жүргінші көп, тіпті көп. Вокзал құмырсқаның илеуіндей қайнайды. Вокзалдың маңына көптен таза ауа келмеген секілді. Келер-ау деп күтерлік те емес. Вокзал тозған шүберек, баланың жаялығы, көрі кемпір, шуашы бұрқыраған аяқ сасиды.

Вокзал халқы шұп-шұбар. Жырым-жырым, түйе жүн, түбіт сақал солдат. Бет-аузы майлы күйе. Жап-жас басынан беті әжімденіп, жағы суалып, әлдеқайдан көрінген сорлы үйдің отындай уытсыз көздері әрең жылтырайды. Далба-дұлба арық аттың жабуындай сұр шекпендері қолқ-қолқ етеді. Өңірі ашылып кетсе қара тырнақпен айғыздап тіліп тастаған кір қарындары жарқ ете түседі. Айғыш-ұйғыш шандыған аяқтарын әрең сүйрейді. Кез келген жерге сұлай кетеді. Сұлай кетсе болғаны — танауын шертіп қор ете түседі. Қара темекіні добалдай қылып собалақтап жатқан қолдары бейне қарғаның тұяғындай күс-күс, қожыр-қожыр... сөздері және сондай:

- Құрысын! Үйге жетсек екен!
- Бізді жұрт не қылсын!
- Мойнақ құрлы да емеспіз...

Әуелі патшаның бөрібасары болдық. Енді Керенскийдің қотаншысымыз... Құдайың бұйырса Колчактікі де болармыз... Сол аз ба? Крестьянды кім тең көрген?..

Тым болмаса үйге қайтқанда адам пернеміз болмады!

— Үйге жетсек екен — ойнасшыл неме біреумен кетіп қалмаса, қатынымның көйлегін тігісінен сөгіп жіберіп, өзіме көйлек қылып алар едім. Әкесі бір оңбаған, сараң шошқа, әйтпесе өзінің дүкені бар, күйеуі мен қызына он жылға жететін іш киім бермес пе? Аяйды! Төңкерістің бас кезінде үйде болмадым. Атам болмақ түгіл кім болса да алдымен сол Степан доңызды талап алатын едім! Көрі сайтанды.

— Қатынды кім алушы еді? Осы күні қатын алатын солдат өзіміз ғой. Көп болса бір солдат қатынның екі көш жер жайдақ мініп барған шығар. Одан соң «қош!» деп те айтқан жоқ: «Қаншық неме, қалмайсын, жоғал!» деді де, жөнін көрсетті. Марусяны ұмыттың ба, Шура ше, әнеуігі шабдар байтал ше? Түу-түу!..»

— Қатынды сөз қылып отырғанын!.. Бір әпесермен тырандап жатқан шығар. Қазір шырт ұйқыда. Құдай біледі, іш киімі төсектің аяғында жатыр. Қазір үстіне барып қалып, ұйқтап жатқан әпесердің күре тамырын сығып жіберіп, соның киімін алсаң!..

— Солдатка дегенше — жабусыз құдық, қаланың шантрапайларының төсеніші десейші, әпесер көрсе не дәті қалады дейсін. Әпесерлердің көбін көк ми ғып жіберетін де сол солдатқалар емес пе?

— Құрысын, бәрі де құрысын!.. Граждан болдық, бітті. Гражданбыз... не үміт, не қайыр? Нағыз төрт аяқ болып біттік, үйге барып напولاتка бір тұяғым іліксе екен, Төшкеннің қорқор тартқан сартынан кем қорылдамас едім.

Солдаттар әбден қалжыраған, үміт елесінен мүлде айрылған. Ындындарын құртып бара жатқан бір тынығу, тынығу, тынығу... Әрбір солдаттың басының ішінде қора толы ұйқы, ұйқы, ұйқы. Бір ұйқтаған солдат тұяқ серіппестен бір жыл ұйқтауға шыдарлықтай...

Жүрек отсыз, тілек тілсіз, тіл тілексіз, ұсқыны түзу бір ой солдаттың басынан орын таба алатын емес.

Поезға міндік. Итермелеп, кез келгенді бір нұқып тастап, алдымен солдаттар орналасты. Мойны тауықтың сирағындай қыртыс-қыртыс бір кемпір душар болар ма маған? Соның әлегінен мен орынсыз қалдым. Әлдеқайда Омбы маңында қызым бар еді дейді. Ноғайдың кемпірі екен. Кім көрінген шынтағымен тырайта салады. «Пұсырманбыз ғой»,— деп, үңірейген, бозарған кәрі көзі мүләйімсіп тұрғансын, амалсыз соған жәрдем бердім. Аузы-басы опырылған, көр кәпір, мұндай мылжың болар ма? Құлағымның етін жеп болды. Сонда да тастай алмадым. Өзімнен бұрын соны мінгізіп, пештің қуысына әкеп жапсыра қойдым. Жүнін жұлған жапалақша жарбиып отырды да қойды. Тырп етпеді, тек мылжындап сөйлеуін қоймады.

Поез іші толы жан. Барлық кісі отыратын, кісі жататын жерді солдаттар алып, шандыған аяқтарын шешіп тастап, ордаң-ордаң етіп жатып алды.

Шуаш дегеніңіз, сасық дегеніңіз қоп-қою болып өңменінді атады. Өздері оны елемейді. Сасық, қою иіс, дала ауасын тіпті ішке кіргізбейді. Поез ішінде де манағы сөздер. Сыбаған боқауыз, анда-санда біреу басын көтеріп:

— Боқауызды сиретіндерші,— десе:

— Граждан болдық... бостандық емес пе? Осыған ерік бермеген де қатқаныңның басына ерік пе? Тырс етпе!— деп, солдаттар жауап береді.

Жөні-басы бүтін, арқа-басы аман біреу басын көтеріп:

— Бұл қалай? Мен бостандықты былай түсінем...— дей беріп еді адамсып, солдаттар кеу-кеулеп кетті:

— Бостандығың ба? Пішт-т-т! Міне, саған бостандық! Құдай біледі, саудагерсің. Бостандық-бостандық деп, сауданы көпіртіп жүрсің! Қатынымызға бір дамбал алайық десек, қатынның өзін сұрайтын шығарсың? Бостандық! Мә, таңқиған танауыңа... Собалағым!

Күре тамыры білеуленіп, өңеші сорайған бір солдат басқа бір солдатты боқтай бастады.

— Ой, ұнғыт неме, жалғыз бөлкеге тас кенеше жабысуын! Сол нанды жалғыз жеуге сен де бостандық алып па едің? Оңбаған борбай биті!— деді.

Басқа солдаттар да бірдемеге кейіген пішін көрсетті. Бірақ мұның бәрі де саудагерге түнерген түнек еді.

Саудагер көзін шығыршықтай дөңгелетіп, жаутаңдатты да, орнына отырды. Сөйлейін деп еді, солдаттар қамап сөйлеткізбеді.

— Бостандық болса, ауыз-басыңды қан жалатқандай қылайын, көнесің бе? Бостандық болса, мына екі шамаданыңды ашып, ішіндегісін бөліп алайық! Қалтанда не бар?.. Көне, бәс тігейік!

Саудагер қиналды... «Оның рас, шамаданымда бірдеме бар!..»— деген адамша, шамадандарын бір-бір қозғап, өзіне жақындатып қойды. Солдаттардың көзі де шамаданға тесірейе түсті. «Шамадан біздікі ғой» деген адамша солдаттар бір-біріне қарады. Кір басқан, әжім айғыздаған кәрі беттер, шытына жымиғандай болды.

— Қай қалаға барасың?— деді бір солдат саудагерге.

— Қорғанға.

— Базарбайдікіне барады екенсің ғой?

— Базарбайың кім?

— Қорғанның төлкешкесі ше?

— Жок, құдай бұйыртпасын, қызым бар...

— Жарайды...

Поез Қорғанға келіп тоқтады. Сібірдің қара жаңбырлы, соқыр қара түні. Вокзалдың сығырайған-сығырайған қауымытсыз шамдары әрең-әрең ебелектейді, поездан түсіп, екі аттаған адам қою қараңғылыққа сіңіп кеткендей жоқ болады. Қасымдағы кемпірі құрғырдың дәретке отырғысы келіп, жерге түсірдім. Тоқсан түйіншегін әрең шешіп, жерге жалпия берді де: «Басыма су төкпеңіз!»— деп баж ете түсті. Қарасам, вагоннан шыға салған бір солдат қарғытып тұр екен...

— Алдында кісі бар,— дедім солдатқа.

— Кісі болса, жолдан былай тұрсын,— деді солдат. Былқ етпеді. Сасып қалған кемпір де іле тұра алмай, босқа бажылдай берді. Вагонға алып кірсем, малмандай болыпты...

Кемпірді пешіне ж.
манағы саудагер баж-
шарасынан шығып кеткен.
Екі қолы шамаданында:

— Түсем, жіберіндер... Әу,
— Түсесің ғой. Кім ұстап
айырып бер. Керенскийдің ақ ақ-
ақша керек...— деп, бір солдат өурел.
Дауыс көтерілді. Түнгі тым-тырыс
тыстағыларға жеткізді. Терезе алдына ж.
Бір солдат жалма-жан терезе біткенді жап.
— Әй, көздерінді...— деді тыстағыларға.
— Тарт гармоньды,— деді біреуіне.

Гармонь бажылдап қоя берді. Солдаттар сақ. үлді.
Манағы бейбарақат отсыз көздер жайнап кетті. Екі .кке екі
солдат тұрып тыстан жан кіргізбеді. Поез да қозғалды.
«Өзіміз түсірейік» деп, төрт солдат саудагерді есікке өкетті.
Шамадандар орнында қалды. Поез гүрсілі күшейе бергенде,
саудагердің барлық киімін құшақтап, төрт арсақай
орындарына келді. Шулаған шу, от арбаның салдыр-гүлдірі,
өкірген сырнай саудагердің дауысын бір де естіртпеді. Өртен
сақал, айна көз, бурыл бас саудагердің суреті ғана елестеп
қалды...

— Тағып ал,— деді, қасаптап келгендердің бірі бір жалба
басқа.

— Жоқ, маған шалбарын...— деді анау, саудагердің
сағатын беріп жатып.

— Әй, ындының құрғыр! Сен үшін азаптанған шығармыз.
Қарасайшы, тек жатып, шалбар деуін...

Саудагердің киімі бес минуттің ішінде тарап кетті. Екі
шамадан кеңірдегінен келген мата, шай, ақша екен. Ол да ай
демде жым-жылас болды.

— Әй, Александр-ай, осының бір табылған ақыл
болды-ау,— деп, солдаттар кеңкілдесті.

Вагон ішіндегі адамдардың ішкі сарайлары да шүп-
шүбар. Бір ұртында қан, бір ұртында май, кейбіреуінің бар
тілегі қазіргі минут, көз алдына төңкеріс топаланының ең
жексұрын жағы ғана елбендеп тұрған секілді. Сол елбендеп
тұрғанды тарпа бас салып, өз денесінің бір олпы-солпысына
жапсыра қойса, төңкеріс артқан бір жүкті орнына апарып
орнатқандай, көңілді демдегендей болатын қалпы бар.
Кейбіреуі олай емес, әлденеменені қорығандай, бірдемеге
жаны ашығандай, аяйтындай, көріне жолсыздықты амал-
сыздан істейтіндей, іле өкінетіндей. Біраздан соң вагон іші
тағы тыншықты. Тағы да қорыл, анда-санда кейбіреудің
«арты жарылғанынан» басқа үн шамалы... Мен де ұйқтадым.

Поездың тоқтай қалғанынан оянып кетіп, көзімді қос жұдырықтап укалап, ашып жіберсем, бозамық таң терезеден үніліп тұр екен. Жүрегім су ете түсті. Қара темекісін бұрқыратып, қолақпандай мұрнын өгізше пысылдатып жатқан бір солдатқа:

— Қызылжар проекал?— дедім, шолақ тілмен.

— Да-да!!! Бет-аузыңды ұрайын...— деді де, теріс айналып кетті.

Мұны не деп ұғынайын? Ұяттың аяғын басып кеткен кісіше, ақырындап барып екінші біреуінен сұрадым. Ол жырқылдап күлді де:

— Бәрібір емес пе? Ұйқтай бер. Сәпке жататын орнын саған берді де, өзі әне қапшықша домалап жатыр. Ұйқтай бер... Бәрібір алдында Қызылжар жоқ!— деді. Бұған да түсіне алмадым. Есік алдына шығып, аяғымды көсей салып отыра кеттім. Ұйқтап оянған сайын қалталарымды бір тексеріп шығатын әдетім болатын еді, сонымды істедім. Құдайдың ұрғаны емес пе — қоқыр-соқыр аз ғана ақшам зым-зия! Жүгіріп өлгі қолағаш мұрынға келдім. Айттым. «Ақшамды ұрлаған?»— деді, көзі ежірейіп, менің сөзімді қайтармалап.

— Ие, тамақтық ақшам бар еді. Қойын қалтамда еді. Жоқ!

— Ай, біз түмсық,— деді, анадай жатқан бір солдатқа. Шошқа көз, түлкі бет, қандаланың қабыршығындай қатып қалған бір сорлы солдат басын көтерді.

— Немене?

— Немене?! Мынаның ақшасын бер! Әй, аш бит секілді антұрған-ай! Нағыз бір төрт аяқсың-ау! Алақаныңның жабысқағы қашан қалар екен? Қайыр ақшасын!...— деді жұлынып.

Өлгі біз түмсығым қорбандап, етігінің қонышын тіміскіледі де:

— Мә! Өзің ал! Мен де керек болғансын алып ем,— деді.

— Керек пе?— деп, бастапқы солдатым қайта өршеленді.

— Керек болса тартып ал! Неге ұрлайсың? Тартып алу қолыңнан келмесе, бұқ та жат. Бәрібір текке өлетін адам болғаның!

Солдаттар өріп тұра келді. Бірінен-бірі киіп әкетіп, өлгі ұры солдатты сөкті. Бұзақылары шығар дейім, бесеу-алтау менің өзіме дүрсе қоя берді.

— Ақшаннан айрылма! Былжырап жүріп айрылған екенсің, жұртқа соқтықпа, сен әжеңнің тізесінде жатқан жоқсың. Сені ешкім де күзетпейді.

Оларға не айтарсың. Ақша ұрлатқан өзім апалақтап қалдым. Жығып салып ішке тепкілей ме деп зәрем ұшты. Сүйткенше болмады, поезд тоқтады. Далаға шыға салып, әркімнен сұрасам, Қызылжардан бір станция өтіп кетіппіз.

Вагонға қайта келіп, қасымдағы кемпірге апыл-құпыл бірдеме айтып амандастым да, шыға жөнелдім. Троицкіден шыққалы билетті бір тексермеген кондуктор осы арада кездесер ме?

— Қайда барасың, қазақ?— деді. Былдырықтатып жайымды айттым. Онбаған ботқа бет неменің ашуы келе қалуы қалай?

— Ә!.. Қолға түстің бе, Қызылжарда неге түспедің?

— Ұйқтап қалыппын...

— Ұйқтап қалсаң, әлі де вагонға кіріп ұйқтай ғой! Сен қазақты алдағы станциядан түсірем. Қазақ иттің жүрген жері ылғи осындай.

Амал не, жібермеді. Зекіп вагонға кіргізді. Қайтып кемпірдің қасына келдім.

— Бағана Қызылжар, Қызылжар деп солдаттар шулағандай еді, шошқа китіргенлер еді,— деді кемпірім...

Кемпір біткенді жек көру сезімі мұндай кернемес пе?

Жалғыз керігін кейін қарай жолда өлтіріп, терісін арқалап үйіне қайтқан адамша, шекпенімді арқалап қырсыққа сор мінгесіп Қызылжар қайттым. Екі станция жер. Қайқайып тартып келем.

Жер көк толарсақтан су. Басқан ізім өзімдікі емес, ертегі батырларының ізіндей-ақ от орнындай болып қарайып қалады. Күн әлі ерте. Баяулап сокқан жылы жел еріген суды бұға айналдырып, ойпаң жерлерде ақ тұман әлі ұйлығып тұр. Жер беті таздың басындай оймыш-оймыш — бір жер қар, бір жер қара. Мұндайда жолаушы кездесе ме, түс ауғанша жөні бір, жөпсенділеу адам ұшырамады. Шалшы түс ауа бергенде төскейден құлаған бір арбалыны көрдім. Тым болмаса аяушылық етпес пе екен деген ой келді де жолдың езуіне жантая кеттім. Теңсіздіктің шын тереңдігін көрген адам — орыс болсын, қазақ болсын алуға тиіс деген ой келді.

Арбалы жақындады. Екі адам. Жантайып жатып қазақ екенін таныдым. Мес қарын, торы атқа жегілген тарантас, езілген қарды есіп, жібіген жерді тіліп келеді. Божы ұстағаны — анық қазақ. Біреуінің киімі қара: орыс па, қазақ па — айыра алмай жатырмын.

Қазақтың киімі күн соқты қуаң келеді ғой, мынау ондай емес.

Жақындап келді де, тоқтады. Басымды көтеріп алдым. Ұзын, қапсағайлау адам.

Қалжырағасын адам аярлық болсам керек: «бері кел»,— деді әлгілер. Келдім. Жөнімді айттым.

Құдайдың дес берісінде, қара киімді мұғалім екен. Оқушы едім дегесін, еңсесін салып жіберді. Лаушы қазақ азырақ қикандаса да, мұғалім мені арбаға мінгізді.

— Бір үш сом қосармын,— деді лаушыға.

Жүріп кеп кеттік. Әбден болдырған адамға торы аттың митың-митыңының өзі желдей ескендей көрінді. Мұғалім әңгімені соғып келеді. Қызылжарға баратын жұмысым «Алаш» комитетінен ақша сұрау екендігін айтқасын, мұғалім тіпті еліріп кетті:

— Сөз жоқ, аласың. Комитетті өзім тауып беремін...— деді. Жалғанда «Алашты» кім жақсы көрді екен деп сұраса, мен мұғалімдер дер едім. Мұғалімдердің ішінде де мені арбасына мінгізген осы Қасен мұғалім дер едім. Борбайлай шауып келе жатқан, жаяу мұғалімдер шектен кеткен алашшыл еді. Оның ішінде менің Қасеніме бас бәйгені беруге болады.

Әрине мұғалімді айыптағым келмейді. Өзім де «Алаштан» ақша сұрауға келе жатырмын. Қарсақбайға қайтып жететін қаражат тауып берсе, мен де көсегесін көгерте мақтауға жүрмін. Мұғалім қайтсын? Ірі өгізбен бірге қамалған бұзаудай мүйізделген қазақтың баласы. Оның тілегінің өзі қораш, сол мұғалімдіктің жайыла бастағаны жердің жарты бетін беріп қойғанмен бірдей болып жүр. Сондықтан Қасен «Алаш» дегенде аузын ашып, көзін жұмады.

— Енді бір-екі айда көрерсің. Алаштың ордасын тігіп, ала жалауды мәңгіге шаншып қоямыз! Отаршыл орыстың бірінің төбесін көрмейсің,— дейді. «Алаш» туы астында, күн сөнгенше сөнбейміз...»— деп өлең айтады. Құлақ тырнаған құжыр даусын Алашқа әл беретіндей көреді.

Күн бата Қызылжар келдік. Көл көріне, белден саз көшелерін кезіп, қаланың ең ұсқынсыз шетіне келдік. Далада қомпиып көрінген Қасенім қалаға келгесін құнтыып қалды. Далада ең тәуір киінген адам секілді Қасенім қалаға келгесін олпы-солпы сопаң ете түсті. Қасенің бар екен деп сыйлаған да ешкім болған жоқ. Кейбір «көргенділер» «қырғыздар» деп, бәрімізге тұтас ыржиып өтіп жатты.

Әлдеқайда аты жоқ көшеде тұратын бір шала қазақтың үйіне қондық. Оны да лаушы тауып берді. Қасен байғұстың білетін пәтері де жоқ екен.

Ертеніне «Алаш» комитетіне келдік. Қасен көсемсіп менің жайымды айтып жатыр. Әукесі салбыраған бір кер танау қара жігіт тарғыл көзін ежірейтіп, мән-жайды тындап болды да:

— Ақша жоқ, Қарсақбайдікі болса, Атбасарға барсын. Содан сұрасын!— деді.

Қасен мінгірлеп тағы бірдеме айтып қарап еді, қара жігіт «сөз бітті» деген кейіпке кіріп, алдындағы жатқан аз ғана қағазын аунақшыта берді. Біз шығып кеттік. Қолынан келетінін істеп, көңілі бір тынған немеше, болмаса қолынан

дым келмегеніне өзі де өкінген адамша Қасен менімен коштасты да, жөніне кетті. Бәрібір қолынан дым келмейтін неме болғасын, мен де жабыспадым... Қалтада ақша жоқ. Бірақ қалта қағылған сайын қарның да ашқыш келеді.

Қаланың бір шетінде сабын зауыты бар деген еді, соған тарттым. Жардың басында жылқышының қосындай шошайып тұрған бірдеме екен. Бірен-саран қазақ жұмысшыларын таптым. «Ойда отыз сиырдың мүйізі сырқыраса, қырда қырық сиырдың мүйізі сырқырайды» деген ғой, жұмысшылармен шүйіркелесе кеттім. Олар менің жайымды әбден түсінді. Менен көрі олардың санлауы кең, санасы салалы көрінді. Мен қаланың ішіндегі тәртіпсіздікке ғана танданғанымды айттым. Олар оған қолын сілтеді.

— Қала қазір тәртіпке түсе алмайды. Осында үш-төрт үкімет бар. Әлі біреуі дендеп алып болған жоқ. Тәртіп қалай орнасын! Әңгіме онда емес, әңгіме біздің кімге болысуымызда. Зауыт жұмыскерлері тұтасынан большевикке қол қойып отырмыз,— деді.

Олардан большевиктің жайын сұрадым. Білгенінше большевикті түсіндірді.

— Большевик — жұмыскерлердің партиясы. Үкіметті қолына алып ел билемекші. «Алаш-малашынды» қумақшы. Зауыт, фабрикты өз қолына алмақшы. Біз соған «жә», «бәсе» деп отырмыз,— деді.

Маған бұлардың сөзі ерсі көрінді. Қарсақбай зауытында подрядшиктерге жем болып, итшілеп жүрген жұмыскерлерді көз алдыма әкеліп, олардың ел қолына билеудің қалай көшетініне миым жетпеді. Сондықтан әңгіменің бұл жағына кұлақ аспай, өзімнің қаражатсыздығымды байымдай бердім. Жұмыскерлер «Осында қал дер едік, бұл зауыттың өзі де ертең-бүгін жабылып қалайын деп отыр. Сен осында Ысқақ Көбек ұлы деген қазақ жігіті бар, соған жолық. Сол қаражат тауып береді»,— десті. Зар қағып жүріп оны да тауып алдым. «Үш жүз» газетінің шығарушысы екен. Маған үйіріле кеткен сол Ысқақ болды. Көп ойланған жоқ.

-- Сен Омбыға бар. Біраз газет бар, соны Көлбайға апар. Барып қайту қаражатын берейін,— деді.

Бәрібір бітіріп жүрген жұмысым шамалы. Көндім. Бір кұшақ газетті көрпеге орап, қапшыққа салды да, арқалатып қоя берді. Ақша берді. Ызвозчик жалдап, вокзал келдім. Кешке поездға мініп алып Омбы тарттым.

Поез Омбыға түнде келді. Поездан беткеге, беткеден ызовозчикке мініп түні бойы сандалдым.

Көлбайдың адресін білсем де, Көлбай менің қайбір жекжатым. Түнде баруға қорықтым, ұялдым. Не керек, төртінші ызовозчикім апарып бір нөмірге түсірді. Сөткесі сегіз сом екен. Амал не, соған түстім. Бір жақсы болғаны оңаша бөлме, екі жағыма кезек аунап, ұйқыны бір сойдым.

Таңертең Көлбайдың үйіне келдім. Есігін қақтым. Бір сары шаш әйел екі есіктің арасынан басын қылқитты да:

— Көлбай үйде жоқ, кіруге болмайды,— деді.

Аузым аңқиып, есік-терезесін тағы бір анықтап қарап алып, нөмірге қайттым... Түске таман тағы келдім. Көлбай үйінде екен. Кіргізді. Жасырын хатты бердім.

Көлбайдың атағы күшейіп тұрған кез. Әне-міне Көлбай тарихтың бетіне қалқып шыға келеді деп ойлайтынмын. Сондықтан Көлбайдан өзгеше қимыл, оғаш пернелер іздедім. Адырақ көздеу, арық, сұр жігіт екен. Көз бояуы әлдененің әсерінен қуаң тартқан, көз қозғалысында, дауысында тамыры әлдеқайда алыста жатқан қараңғы қылықтардың ізі білінеді. Қазіргі ұлы тілегіне де, сонысы кесел келтіргендей қанша сезгісі келмесе де, өткен күндегі обадан өмірі көз алдына көлденендей беретін секілді. Ерлігі де, жігері де сол күндерінен қорғалағандай, сұр көленке кес-кестеп, алдын қоршай беретіндей, оны өзі де жақсы сезетіндей. Адал ой, ақ жарқын жүзбен ортаға түсе алмайтындай. Соның бәрін сыпырып төгіп, тым болмаса шолпан жұлдызындай жарқ ете түсу ниеті де күшті. Ұзақ бола ма, қысқа бола ма — онысын өлшейтін құралы жоқ — жарқ ету арманы жарып бара жатқандай. Бір сөзі большевикке келсе, бір сөзі қазақтың ханына лайық... Хатты оқып болды да:

— Кедеймісің?— деді.

— Кедеймін... жұмыскермін,— дедім бөгелінкіреп.

Сол-сол-ақ екен, екі қолын шапалақтап, кеуделеп жүре берді. Сол кезде «Үш жүз» газетінде «Алаштың» бастықтарына берген бағасын менің алдыма да ақтара салды. Алашқа қарсылығы — адамдарын ұнатпайтын секілді көрінді. Адалын айту керек қой: араластырып кедейдің де жоғын жоқтады. Большевиктерді жақтады. Өзінің большевикшіл екенін айтты. Большевик көзді ашады, жетілтеді деді... Бірақ мұның бәрі де бидай ботқасындай божыраған көже көрінді.

Шай келді. Самайдан терім сорғалап, шу деп төре адаммен бірге шай іштім. Шыны аяқтары шатынап тұрғандай, менің қолым тисе-ақ шарт ете түсетіндей, барлық ебімді салып, әрең деп екі стакан шай іштім де, төңкере салдым.

Қарным итше ұлып отыр. Ашпын, бірақ жалғыз түйір нан жей алмадым.

Сүйтіп отырғанда ақсаңдай басқан, таяқ ұстаған ұзын мұртты бір жігіт келді. Бұл Шәймерден Әлжанов екен. Мұның әрбір сөзі баяу, салмақты, адуын емес, менің қаным соған ұйыды. Көлбай Шәймерденмен мені таныстырды да:

— Бұл енді біздің жігіт. Нияз молданың үйіне апар. Асырасын, күтсін. Күтпесе абақтыға салам!— деді.

Шәймерден мені алып кетті. Нөмірге барып, мен әкелген газетті алдым. Нөмір ақысы — 8 сомды Шәймерден берді. Салып отырып Нияз молданың үйіне келдік. Кесек бөксе қара қатын есіктен табақтай бетін көрсетті де:

— Не керек?— деді.

— Мына жігітті сіздің үйге қояйық деп едік!— деді Шәймерден.

— Ол бұйрықты кім берді?

— Көлбай...

— Көлбайыңның тап көмейіне... с, с!— деді де қара қатын есікті сарт еткізді. Қайтадан Көлбайға келдік.

Сол күні кешке облыстық «Үш жүз» комитетінің жиылысы болды. Мен де бардым. Жиылысқа Қазыбек ұлы Ысмағұл келді. «Бұл — тілегі алдында, өсетін төңкерісшіл жігіт!»— деп, Көлбай Ысмағұлды таныстырды.

Жиылыста Омбы мен Қызылжарды большевик билеп алғанын жариялады. «Соларға қосыламыз! Мағжан, Айдархандарды біздің дегенімізбен жапты. Енді өз қолымызбен іс қылу керек. Атбасардағы Майкөтұлына жәрдем жіберіп, Сейілбек Жанайдарұлын, Кәрім Жанғазыұлын, Мешітбайұлдарын ұстату керек»,— деп қаулы шығарды. Майкөтұлына нұсқау апарып, жәрдем беруге мені жібермекші болды.

— Алашты құртыңдар, Совдеп жасайық. Атбасар уезін қолға салып, съезд шақырыңдар!— деді.

Қойын-қонышымды қағазға толтырып, елеусіз адам болып ертеңіне Атбасар жүрмекші болдым.

Түнді бір ноғайдың үйінде өткіздім. «Ас үйіне» төсек салып берді. Қырық жыл көшеде жатқандай ескі бірдемені сілкіп-сілкіп пештің қасына ырғытып жіберді де:

— Қайырлы кеш,— деп, қызметші әйел жөнеле берді.

Омбыда Атбасардың бір жігіті бар дегенді естігем. Таңертең соны іздедім. Сірә, қазақтың таппайтыны болмайды ғой, ұшырасқан адамнан сұрай-сұрай, оны да тауып алдым. Бір қазақ баласы шай құйып, қайнаған самауырдың қасында қалғып отыр екен.

Сағат онның шамасы. Іздеп келген жігітім тұрған жоқ. «Байдың баласының көрсететін күні осы, өлесі болдым...»—

деді бала. Өзім іздеп келіп отырған жігітті кінәлағанына қосылғым келмеді. Бала екеуіміз қоян-қолтық тәжікелесіп біраз отырдық. Сүйтіп отырғанда 3—4 қазақ оқушылары келді. Бәрі де жылтырап киінген әп-әдемі. Біздің сөзімізге бөгет болады ғой деп, бала екеуіміз ұнатпай қалып едік, тәйір жалғағырлар үйткен жоқ.

— Асхат қайда?— деп өте берді.

Асхат тұрды, жуынды, таранды, киінді. Үстелдің қасына келді. Атбасарлық екенімді айтып, жақындасайын деп ем, маған аузы босамады. Оқығандар қандай. Кеу-кеу келеді. Өзді-өзі көбіктеніп менде жұмысы да болған жоқ.

— Нағып кеш тұрдың?— деді, Асхатқа келгендердің біреуі жылан көз сұр жігіт.

— Ұстауға үш-ақ минут қалғанда құтқарып жібердік қой!.. Біз орындамай қоямыз ба!— деді Асхат маңызданып.

— Кімді-кімді құтқардыңдар?— деп, бір салпыауыз өршеленді.

— Міржақыпты,— деді Асхат.

Міржақыпты құтқаруда қанша маңыз барлығын елестеткендей етіп, кеудесін көтеріп айнала бір қарап қойды.

— Қайда жөнелтіндер?

— Семейге.

— Осында тұра берсе болмайтын ба еді?

— Көлбай күшік тұрғанда қайдан болсын!..

Ендігі әңгіме осының айналасында болды. Міржақып жоғалмай кезек тимейтіндей, көзімді сүзіп мен отырдым. Бәрібір кезек тимеді. Шығып кеттім. Жаңағы жастар «Бірліктің» мүшелері де, іздеп келгенім — Асхат Сайдалин екен.

Аз да болса міндет арқалап алғасын, арт жағымнан жаугершілік сығалап тұрғандай, жүгіріп Көлбайға келдім. Жүз елу сом ақша беріп Атбасарға қоя берді. Ол кезде партия-сартиянды кім білген, атын күнде естіп отырсаң да затына түсінбейсің. Қазақ арасындағы болыстыққа таласатын партиядан күшті партияны кім көрген. Бұлардікі де сол ғой дейсің. Сондықтан Көлбайды жамандаған «Бірлік» жастарының сөзіне мағына бергенім жоқ. Көлбайға айтпадым да.

* * *

Атбасар келдім. Әділбек Майкөтұлын тауып алдым. Үйі лық толы адам, өзі ортасында баяндама жасап тұр екен. Ол кезде басы құрғырға алты ауыз сөз тұтас сия ма? Көбіне түсіне алмадым. Сонда да кара өрттен де кара-құра аман

қалады ғой, басымда емес, жүрегімде қалған аз ғана сөзі мынау еді:

— Біз большевик болу керек. Өзім әлдеқашан қол қойып болдым. «Алаш» та, «Үш жүз» де сандалыстың салдары. Бұлар қазаққа білте шамның сәулесіндей жарық бере алмайды. Шын езілген, шын күресте қайнаған жұмыскер партиясы «большевикке» ерсек қана құлдықтан құтыламыз...

Әділбектен кейін әркім сөйледі. Жалпы ырғағына қарағанда, тұжырымды қаулыға келе алмаған секілді көрінеді. Қағазға не жазғанын қайдан білейін, сөйлегендердің көбінің көмейі-ақ «большевикке» бұрған жоқ:

— Большевик дегенің жалшылар бастасын десе, надан бастыққа ерген қазақ не болмақшы? Надан елге надан бастық та жарайды десендер, қазақтың баяғы ханын сайлау керек. Әйтпесе «Алаштың» азаматтарына тақым болмаушылық, тура бұзақылық, ондай адамның тұла бойында жалғыз тамшы қазақ қаны болмағандық...— десті.

Ара-тұра «большевикті» жақтағандар да болды. Бірақ бұлардың дәлелдері де әлсіз. Большевикті өздері де жақсы білмейді. Большевик қазаққа қандай күн туғызады деген сұрауға жауап бере алмай тұр. Сондықтан тындап отырған қазақ оқығандарының бүйіріне олқы соғып жатыр.

Әділбек домаланған семізше адам екен. Даусы шарылдаған, берекесіздеу. Тағы да әлденеше рет шығып сөйледі. Жиналыс біртіндеп тарап кетті. Не қаулыға келгендерін білгем жоқ. Жұрт тарағасын Әділбекке жұмысымды айттым.

— Осында бол. Білек сендердікі. Іс көп, менгере алмай жатырмыз. Мынау «Алашты» қуу керек! Большевикке қосылып іс істесең, мыналардың бәрін қусак, жұмыскер мен кедейдің көзі ашылады,— деді.

Әділбектің сөзі айрандай ұйый қалды. Сондықтан қалуға ұйғардым. Тағы он шақты күн өтті. Кеусіріп іс істей алмадық. Кедейдің келте тонындай аз ғана адам, жетпеді. Атбасарды большевиктер тез ала алмады. Адамның жоқтығы емес пе, Бағаналы ауданында хан сайланайын деп жатыр екен. Сол байларды бұзып кел деп мені жіберді. Не жөндеп ханды жамандай білмейім, не жөндеп большевикті мақтай алмайым, әйтеуір кете бардым.

— Жаңабай Ниязбек ұлы деген бай бар. Бала күнінде он бес тоқтыға сатылып барып, оқу оқыған. Соған бар. Сол екеуің хан сайлатпандар!— деді. Маған сөйлеген Әділбекте қанша күш бар, оған сүйенген менде қанша күш бар, онымен ісім болған жоқ. Хан сайлауын күл-талқан қылуға Бағаналыға тарттым.

ТҮННЕЛ

I

Соңғы екі айдың әңгімесі Әбен болды. Біреудің не өрге шығып бара жатқаны, не өрден құлап келе жатқаны қандай қызық. Бүкіл аудан басшылары осы әңгімеге үймелесе қалды.

— Мұны бірдеңе түртіп жүрген болды, сірә... Әйтпесе тап осы жұмысқа ұрынатын жолы жоқ-ақ еді,— деп, бүкіл аудан шулады.

— Ойына келгенді істеуден тоқтамасаң, орныннан алып, сотқа береміз деген телеграмманың келуі анық көрінеді,— деп, ауданның біркелкі кеуде қызметкерлері даурыққалы да айға жақындап қалды. Жиналыс, болмаса демалыс күні бірнеше адамның басы қосыла ма? Әңгіме Әбеннің айналасынан кетуді қойды. Бірақ бастаған ісін тоқтатқан, не болмаса аздап болса да абыржыған Әбен жоқ. Әбен тіпті айылын жияр емес. Сондықтан да, ауданның үлкен-кіші қызметкерлері түгел Әбеннің соңына өшіге түсті. Оларға Әбеннің абыржымауы менсінбеушілік болып көрініп, әсіресе осынысы батып кетті. Әңгіме қосетектеніп, қаңқу ұлғая берді.

— Әбенге келген бір молнияны мен жоқта апарып беріп қойыпты. Әйтпесе бұлттың арты неге соғарын біліп отыратын едім,— деп, аудандық мақтаның бастығы «жел ауыз» өкініп жүр.

— Төбесінен түсетін нажағайдың салқыны сол болуы мүмкін-ақ,— деп, аудандық Жер бөлімінің бастығы да бір жорамал жасады.

— Тіпті Ақсақ Темір мен Шыңғысханның істемеген ісін істеймін дегені шіркіннің өзіне неғып ерсі көрінбейді екен! Балықшы Қайырдың атын тарихта қалдырам дегенмен бола қоя ма екен ол,— деп, аудандық атқару комитетінің төрағасы Тастан да түйінді сөзін айтып қалған сияқты.

— Оны айтасындар, бұл жоспарда көрілген жұмыс па екен! Көрілмеген жұмыс! Сондықтан ойына келгенді істеуден тоқтал деп Әбенге мен-ақ айтып берейін,— деп, жоспар комиссиясының бастығы тапал Бейсембай да кіжініпті.

Ол кіжінсе қолды-аякка тұра ма? Машина даусы шықса-ақ жүгіре шығып, тосып тұратын болыпты. Әттен, Әбен оның қолына түспей жүре береді. Бейсембайдың қиядан келіп соқтығып тісін қайрап жүргенін Әбен сезген де жоқ.

Әзірге ақтық пікірін ашып айтпаған аудандық партия комитетінің хатшысы Сейділ ғана. Әбен үлкен бір жұмысқа ұрынып жатқанын Сейділге талай айтты.

— Ең үлкен қиыншылық — ұлы іске ұрынып көрмеген жұрттың жер қорқақтығы болып отыр. Өзге қиыншылықтарды да осал-оңтағай демеймін. Бірақ оларды жеңуге өз шамам да жетеді. Ал мына жер қорқақтықты жайысып, жұрттың табанын тап бастыруға сендердің қолғабыстарын керек, — деді.

Сейділ тым өрескел жоспардың егжей-тегжейін түгел ұғынғысы келгендей Әбенді сөйлетіп қойды да, әрі-бері тыңдаған соң, көз алдында тұрған тасбақаның сауытына қадалып, қатты да қалды. Әбеннің сөйлеп отырған сөздерінің көбін естіген де жоқ. Оның өз ойы бірдемеге барып, шырматылып қалды. Егер Әбен сөзін тізбегін үзе қойса, Сейділдің де бірдемеге түйіліп отырған ойы үзіліп кететін секілді көрінді Әбенге. Сондықтан Әбен сөзін үзбестен сөйлей берді. Сөйлеген сайын өз ойының да бұл күнге дейінгі қалтарыстау жерлері айқындала түскендей болды.

— Сонда, сонау құлазып жатқан кең дала мақта бақшасына айналады! Ал мына Ақадыр тауын тесіп өтпесек, мәңгіден бері елсіз жатқан даланың көрпесі өзгермейді, сол күйі жата береді. Өзін көрдің ғой. Таутекеден басқаға бір түгін беріп көрді ме екен ол жер? Берген жоқ! Менің ойымша ендігі жерде бос жатқан жер болмау керек! Шіркін, жер болғанда қандай, күнгеіге кеудесін тосып керіліп жатқан! Кетпен тиіп көрмеген ту жер... Мақта ексең, айналасы тоқсан күнде жиып-теріп алмайсың ба?

Сейділ өз ойымен қалды да, Әбен өз ісінің ұлы мағынасына жаңа түсінгендей болып, бұрын аузынан шықпаған бір сөздерге соғып, жаңа бір жоспарларды жалғастырып әкетті.

Әбен де тоқтады. Сейділ де селт еткендей боп Әбенге қарады.

— Ал, содан кейін?

— Сол тауды тесіп өту керек болып отыр.

— Немен теспексің?

— Күрекпен.

— Мына трактор, комбайн секілді бір мәшинелер болмай ма екен тау тесетін? — деді Сейділ азырақ күмілжіп. Әбен ақырын ғана езу тартып:

— Болады... Бірақ бізде жоқ. Екінші, керегі де жоқ. Оған колхоздың кетпені мен күрегі де жетеді. Сендер тауды тесеміз деген атынан үркіп жүрсіндер, әйтпесе, мәшине күшін сұрап жүрген мен жоқ...

— Бұл енді айта қалғандай-ақ жұмыс... Іс болып шықса жақсы-ақ. Ал іс болып шықпаса?..

— Іс болып шығатынына мен кепіл!

— Жоға-ау, шықпай жүрсе?

— Шығады!
— Сірә деймін?
— Ешбір сірәсі жоқ!
— Сірәсі неге болмасын? Дүние жаралғаннан бері іргесін бермей келе жатқан тауды күрекпен тесіп өту оңай болып па? Осы жағынан қарағанда қатты ойландыратын жұмыс... Адамның жүрегі түршіге ме-ай, немене, тіпті! Жоқ, түршіккен емес, нетеді просто...

— Сейділ, сендер ерлік те көрсетпеңдер, қорықпандар да... Менің тізгінімді босатындаршы, өзім-ақ тесіп өтейін. Қорықпасаңдар тесіп болған соң келіп, ар жағына бір өтіп қайтарсыңдар...

— Өзің-ақ болмас, салмақ біздің колхозшыға да түсетінін жақсы білетін шығарсың...

— Қолхозшының кімдікі екеніне таласпай-ақ қояйық. Бірақ колхозшыны ешқайда әкетейін деп отырған да ешкім жоқ. Ал істейік дегеніміз — сол колхозшының пайдасы.

Сейділ өз ойын осыдан кейін ашып айтпады. Бір жағынан Әбеннің кең құлашын мақұлдағандай болса, екінші жағынан тым үлкен іске ұрынуға батырлығы жете алмай, күрмеле берді, батылы бармады. Мақұлдау мен батылы бармаудың арасынан қоржын аумас бір қырқаны іздеп қарап еді, табан аузында о да ойға түсе қоймады. Сондықтан Әбеннің:

— Сен өзің бетінді анық көрсетші,— деген сұрауын қалжыңға айналдырғысы келіп күлді де:

— Өй, қалжыңға үйреніп қалған сабазың-ай! Ат үсті мақұл дей салсам, қандай әжет жігіт деп кетер едің, ә? — деді өзінің бетін көрсеткісі келмей.

— Иә, иә мұныкі бір ұр да жық арандату. Жұрттың біраз терін шұбыртып, сорын қайнатудан басқа түк шықпайтын жұмыс,— деп, арт жақтан бірнеше адам шу ете түсті. Әбен артына жалт қараса, Сейділдің кабинетіне жұрт лық толып кеткен екен. Бәрінің де бет пішіндері мен көзқарастары Әбенді бір түйебас қылып жіберу секілді. Өшіккен, керіп әкетуге тұрған адамдардың түрі секілді.

— Сен де сөзіңнің құрығын ұстатпадың ғой. Өзің де табаныңды тап баса алмай тайқып жүргеннің бірі екенсің ғой, сірә... Түтінің белгісіз болды, тағы бір соғармын. Әлі үмітімді үзгім келмейді,— деп, Әбен шыға берді.

Косетектеніп тұрған, әр кенсеге жиналған адамдар Әбенге бір аюды көргендей таңдана қарап, сырылып жол бере бастады. Ойлаған ұлы ойына ұсақ кедергілердің осынша бөгет болғанына, бұл бөгеттердің ұлғайыын деп тұрғанына таңданған бойы Әбен шығып кетті.

«Екі ай, ә!? Не үзілді-кесілді тоқтат демейді, не бетінен жарылқасын, баса бер демейді бұлар. Бір сары ауруға салды

да қойды. Егер осы жолы да әрі-сәріден аса алмай, ұзақ сонарға салғылары келсе, одан арғысын Әбен өзі де білер!» — деген ойға табан тіреп, көшенің ортасына шыға беріп еді, жоспар комиссиясының бастығы тапал Бейсембай кездесе кетті. Әбен басын изеп өте бергісі келіп еді, Бейсембай жеңінен ұстап алды.

— Токтай тұр, Қайыров жолдас, — дейді Бейсембай. — Мені сен іздемесең, сені іздегелі екі ай болды. Көне, давай, айта бер! — деді, сүліктей қадалып.

— Не айтамын саған?!

— Менсінбеймісің?

— Жоқ, не айт дейсің?

— Жұмысыңның жөнін айтасың! Ешбір жоспарда көрілмеген жұмысты істеуге қандай еркін бар сенің?

— Жоспарда көрмек түгіл, осы күннің өзінде көріп тұрғаның шамалы-ау деймін сенің! — дейді Әбен, Бейсембайдың «көрілмеген» деген аударма сөзін іліп алып, қалжыңға айналдырып.

— Е, сенен басқа кісі нені көрді дейсің! Ол кекесінді білеміз. Бірақ жоспарда көрілмеген істі істеуге болмайтынын сен де жақсы білуің керек. Істете алмайтын шығармыз саған! — деді Бейсембай, түп-тура ашуға жармасып.

Адамның денесіне ашу-жігер дегендерді сақтайтын да едәуір орын керек. Бейсембайдың ашуы домалақ денесіне сия алмай, сыртқа шыға келді. Екі көзінің алды дірілдеп, жанары жасаурап сала берді.

— Бейсембай, — деді Әбен салмақты дауыспен. — Тегінде, сен ашуланатын дәнеме жоқ. Сені менсінбей жүрген де ешкім жоқ. Мен бір үлкен іске ұрына кетіп ем, бүкіл аудан болып көкпарға салып келесіндер. Сенің ұрықсатыңа қарап тұрған іс болмағанмен сен де кедергі жасап жүргеннің бірісің. Ал тіпті ешқайсыңның ұрықсатына қарамай-ақ ісімді істей берсем, сонда не қыласыңдар, сірә?

— Істей бере алмайсың! Істей бере алу үшін ауданның бес жылдық жоспарында көрілген болу керек.

— Ендеше қазір кеңсеңе бар да, Ақадыр тауынан түннел қазылады деп жоспарыңа кіргіз де қой!

— Жоқ, біздің жоспар — облысполком орынбасарының өзі бекіткен жоспар. Ол бекітпейінше, жоспарда көрілген болмайды.

— Ой, көрмесең, көзің шықсын да сенің! Басымды ауыртпашы әрі! — деп, Әбен қолын бір-ақ сілтеді де, жүріп кетті.

Бейсембайға Әбеннің қорлығы енді батып кетті.

— Менсінбеуін қашан қойдырар екем мұның? — деді ішінен. Мен мемлекеттік жоспардың көзімен қарап айтып

тұрсам, ол қолын сілтейді! — Әй! Әй! — деді Бейсембай бар даусымен айқайлап. Әбеннің қайрылғысы келмеп еді, Бейсембайдың даусы тым ашы шыққан соң, лажсыз артына қарады.

— Немене?

— Токтатасың, жұмысты!

— Неге?

— Айттым ғой себебін.

Әбен қайрылып, Бейсембайдың қасына келді де:

— Былшылды қоясың ба, жоқ па?! — деді көзіне көзін қадап тұрып.

Бейсембайдың жаман ашуы алқымына тығылып, жұтына берді де, Әбен жөніне жүріп кетті.

Бейсембай томпандап жүгірген бойы райкомға кіре беріп:

— Көрермін! — дегенде, екі жұдырығы өзінен-өзі түйіліп еді... Әбен ақтық рет аудандық атқару комитетіне де бір кіріп шығайын деп, асығып басып келе жатыр еді.

— Әй, Әбен, кіре кет! — деді біреу оң жақ бүйірден.

Қараса, екі бүктеліп, жарты денесі терезеден сыртқа шығып тұрған аудандық сот, ұзын Жанысбай екен.

— Мені бір диуана көріп алды-ау мыналар! — деп, Әбен сот үйіне кірді.

Ұзын кісіде қулық-сұмдық аз болады, оның есесіне мылжындау келетін әдеті. Әбен кірер-кірместен-ақ Жанысбай бір сүрені бастап жөнелді. Бір шелек картоптың ісін үш күн қарайтын мылжың Жанысбайдың қолына түсіп қалғанына Әбен қатты өкінді.

— Е, қашан соттар екенбіз сені? Сотқа қашан келесің? Қылмысыңды ауырлата бермей, тез келгенің өзіңе жақсы емес пе? — деді Жанысбай.

— Неге сотталам?

— Сотталмағанда қайтесің? Құлақ естімеген сұмдықты істеп жүргеніңді білесің бе өзің? Сен Ақсақ Темір болғын келеді дейді ғой?

— Кезінде көреміз! — деп, Әбен орнынан тұрды.

— Токта, тоқта! Әй, кішкене сөйлейін... Сен өзің қылмыс істеп жүргеніңді түсінбейтін шығарсың? — деп, Жанысбай тағы жармасып еді, Әбен қайрылмады.

Бірақ оған ренжитін Жанысбай бар ма? Тағы да бірдемелерді айтып, сөзінің аяғын Әбен көшеге кеткенде әрең тоқтатты. Сонодай кеткен Әбенге терезеден тағы көзі түсіп:

— Әй, түбінде осы үйге бір мұңайып кірерсің әлі! — демеске тіпті дәті шыдамады.

Әбен аудандық атқару комитетіне келгенде, Тастан екі ауыл кеңес бастығын шақыртып, қысып отыр екен:

— Қаржы жоспарын бір орындамадыңдар. Құрылыс жоспары, ол былығып жатыр. Мектеп үйінің терезесін салғызбапсындар, төбесі әлі сыланған жоқ. Мақта жоспарын тіпті орындамай отырсындар! Ендігі қолданатын шара не болмақ? — деді ауыл кеңес ағаларын алқымнан алып.

— Мақтаның шығымын арттыру болмақ! — деді Әбен бүйірден қосыла кетіп.

— Шығымын арттырсаң саған да қой деп отырған ешкім жоқ. Өзің мәшине, трактор стансасының директорысын. Тауды төсем деп әуреленгенше, мақтаның шығымын арттырумен заниматсыя етсейші! — деді Әбенге кезеңі келгенде бір өкшелеп алайын деген адамша құшырлана түсіп.

— Ендеше мына игілікті іске қарсы болмандар! — деді Әбен әңгіменің бетін өз жұмысына аударғысы келіп. Екі ауыл кеңес ағаларының да арқасы босай бастағандай, Әбенге қарап жаутандай бастады. Әбеннің түтіні өз мәселесіне қарай ауып бара жатқанын сезіп, Тастан да жалт бұрып, қайтадан ауыл кеңес ағаларына тап берді.

— Қазір кеңестердің міндеті он есе өсіп отырған жоқ па? Ал сендер науқан өткізуге жіберген өкілден бір айырмаларың жоқ! Қаржы жоспарын орындамайтын не себеп бар? Қандай объективті жағдайды жасыра аласындар?

Мақта туралы не айтар екен? Не ұсынар екен деп, Әбен де құлағын түрді. Бірақ мақта туралы Тастан ешбір шара ұсына алмады. Шара ұсыну былай тұрсын, мақта жайын аузына да алмай, қай жоспарды болса да орындамай отырсындар дегеннің ішінде мақта да барлығын алыстан аңғартқысы келді. Науқандар жайында айтылатын бір-екі сөйлемді дөнбекшіте бергені болмаса құлаққа қона қалатын, шап беріп ұстап алатын ақыл да айта алмады. Сондықтан ауыл кеңес ағаларының да арқасы кеңіп, Тастанның ұрсуын төртіп сақтау ретінде ғана тындап отырған төрізденді. Маңдайларынан тер де шыққан жоқ. Тастанның қарқыны басылып, алғашқы екпіні жиналған кезде, ауыл кеңес ағаларының біреуі:

— Мақтаның жайын ойлаушы жоқ екені де рас. Баяғы тозған жер, баяғы тозған әдіс... Тың жатқан жазық беткейлерге су апара алмай отырғанымыз өтірік пе? Мына Қайыров жолдастың қолын байлап, аяғын тұсап отырғандық та сол ескі қанағатшылдықтың салдары. Шіркін! Ақадырдың күнгеі бетіне қол бір тисе, мақтаны көрер едің сонда! — деді Әбенді жақтайтындығын білдіргісі келіп.

— Естіп отырсын ба? Мені жақтайтындар да бар,— деді Әбен өз жұмысына оралғысы келіп.

Тастан бұл сөздерді естімегенге салынып, мана аяқталған әңгіменің ұшар басына қайта бой ұрды. Бірақ қанша

саулағанмен қысыр кеңестен дым шықпай бара жатқан соң, кеңестің іс жүргізу жұмысына көшті.

— Кеңестеріңнің қағаздары тәртіпті ме? Ауаткомнан барған қаулы қағаздар дұрыс тігіліп отыр ма? Әлгі сенің хатшы балаң өлі күнге латынша танымай жүр ме? — деді ауыл кеңес ағаларының біреуіне.

— Менің хатшымның білетінінің өзі жалғыз латынша ғой! — деген жауап қайтқанда, латынша білмейтін хатшы бала басқа бір кеңесте екенін есіне түсіріп, әйтеуір қысыр кеңестің желісін үзгісі келмеді.

— Тастан жолдас, — деді Әбен жұлып алғандай, — сенің әңгімеңнің өзі биыл бітетін нәрсе көрінбейді. Тыңдасаң менің бір-ақ ауыз сөзім бар, аудан басшылары, ақтық сөздеріңді айтасындар ма, жоқ па?

— Айтсақ?

— Тыңдар едім...

— Айтпасақ?

— Өз бетіммен көре берер едім.

— Е, өз бетіңмен көре беретін болсаң, бізден несін сұрайсың? Көре бер!

— Не мақұлдап, не қарсы боп шықсандар екен. Айттым ғой, одан арғы жағын өзім көре берер едім. Сендер мақұлдап көмектесер деп айналақтап жүрмін. Тым болмаса мына қаңқулап кеткен өсекке тыйым салмайсындар ма? Әйтпесе ертең істің беті теріске айналса, сендерді арқа күзеу қылайын деп жүрген мен жоқ.

Тастан бұған да дәлме-дәл жауап бермеді. Ауданның басқа басшылары да үзілді-кесілді ойларын айтып, бойларын көрсете алмады. Не өлкеден, не облыстан бір нұсқау келгенше құйрықтарын ұстатпайтын болды. Біріне-бірі сілтеп, бәрі бас қосып талқыға салудан да аулақ-аулақ қашты.

— Бұл өзі ғылым шешетін жұмыс болар... Біз төре айтатын жұмысқа үйлеспейді. Алматыға, Ташкентке барып, ғылым иелерімен сөйлес, — деді аудандық жер бөлімінің бастығы.

Енді бірсыпыра басшылар:

— Тегінде, өз бетіңмен бастаған үлкен жұмыс қой, аяқтап, абыройын да өзің алсайшы, — дегендей көмей көрсетті.

Ең адал келген жолдастар:

— Адалын айтқанда, бізді былғап қайтесің? Өзің былығып қалған көрінесің ғой, — десті.

Ал аудан басшыларының дөкейлері:

— Бұл бүлдіруге айналған екен... Іс шықпасына өзінің де көзі жеткен соң, енді сол жұмысты біз арқылы тоқтатқан болғысы келеді. Шығарылған шығын, жұмсалған еңбек үн-түн жоқ сұраусыз кете барса екен деп жүр, — деген ойға үймелесті де, бойларын аулаққа салды.

«Құлап бір келсін жігітің... Сілкіп бір көрерміз сонда»,— деген ой бәрінің де түпкі қазығы болғандай болды.

Іздеп келгені тіпті жәрдем емес, тек бөгет жасамау ғана болып келген Әбен аудан басшыларының көр көзділігінен тауы шағылғандай болып стансасына қайтты.

II

Аудан басшыларының жер қорқақтығына Әбен таңданған да жоқ. Қынжылмады да. Үйткені атайлардың тарихына көзді бір жүгіртіп өтсең, бұл жер қорқақтықтың тамырын тауып сезесің. Оңай-ақ түсінуге болады екен.

Ақадыр тауын тесіп өтіп, Сырдың асау суын сол тесікпен мәңгіден бері тұяқ салдырмай жатқан кең жаймаға алып бару Әбеннің өзіне онша өрескел қылық та, онша ұлы іс те болып көрінген емес-ті.

— Несі бар,— деп ойлайтын Әбен,— анау мәңгіден бері босқа керіліп жатқан кең дала. Мынау мәңгіден бері өз бетімен ағып, күлім қағып жатқан Сырдария. Сырдың тентек суын тоқталап тұрып алып барсам, құлазыған дала мақтаның даласына айналады. Менің істегім кеп жүргені осы-ақ. Ал жолында бөгет болып тау тұрады екен, оны не орнынан көтеріп тастамасқа, не тесіп өтпеске шараң бар ма? Жұрт шіркіннің тауға жаны ашып жүр деп ойлайын ба? — дейтін өзіне-өзі.

Бірақ бұл ойы аудан көлеміне тым үлкен іс болып көрініп бара жатқан соң, Әбен атайлардың тарихынан арқа сүйеу боларлық бір мысал іздеді. Жұрттың жүрегін тоқтататын, үлгі болатын ерлік белгілерін іздеді. Бірақ ерлік те, ерліктің белгілері де оңай табыла қоймады. Ел аузында тоқсан тоғыз түрлі ерлік әңгімелері жүретін секілді еді, іздестіріп келгенде бәрі де орнын сипалатып кетті.

Қазақтың қаз дауысты Қазыбегі, дара палуан Жәнібегі, Ертарғын, Ерсайыны — бөлен батыр, түген батырының бәрі де үрімбұтаққа үлгі боларлық ешбір ерлік мұрасын қалдыра алмаған екен. Қайсысының «ерлігін» алсаң да бір атқа ғана жүк екен. Ала тулы Абылай Алатаудан аса алмай кейін қайтыпты. Арыстан атанған Кене ханның үңгірі деген бір атақты нәрсе бар секілді еді, ол айтып жүргендері жақсы төбеттің үйшігіндей ғана бір қуыс болып шықты. Бурабайдың қалың қарағайынан бойы аса алмай тұрған бір шоқы тастың қуысы екен. Жас жолбарыс атанған Наурызбай қорғансыз қатын-қалаш, бала-шағаның найзагері екен. Қаратүндік құрқол қонсыларын шаба бергеннен басқа не құлақта қалдырған, не көзге көрініп тұрған ерлік белгісі онда да жоқ.

Ертеде бір ерлікті кәдуілгі Баян сұлуға ғашық болатын Қодар-күл істепті. Түбінде ерлігіме көзі жетіп тиер ме екен деп, сұлудың қай қалжынын болса да көтере беріп, айтқанын екі қылмай орындап жүрген кезі екен. Бір күні Баян сұлу:

— Өлген адам Таңсықты көмген жер бір көкорай көк майса секілді еді. Сол араға Аягөз өзенінен су тасып, үлкен көл жаса,— депті-міс Қодар-күлға.

Жазған құлда шаршау бар ма? Ұзындығы жеті көше жерге созылған түйелі керуенмен күн-түн жүріп, Аягөзден сабалап су тасып, осы күнгі Таңсық көлін Қодар-күл жасаған екен!

Сұлу Баянның өзі де ерлік істеген қыз ғой.

— Қозының моласының биіктігі қандай болады? — деп сұрағанда, Баян басындағы көмшат бөрігін жұлып алып, тіке аспанға лақтырыпты.

— Моланың биіктігін осы лақтырған бөріктің барып жеткен жеріне жеткізіндер,— депті.

Сонда моланың биіктігі он сегіз аршын болып шығыпты. Ол заманда ең әулие деген қызымыздың құлашы осыдан артық бола алмағандығы шын болу керек. Мұндағы бар шындықтың өзі де осы-ақ.

Ал Баян сұлудың ерлігі алды-артын торлаған тұманнан құтылып, дегеніне жете алмайтын болған соң, қақ жүректен қанжарды салып жіберуге қолының қалт етпеуінде ғана секілді.

Бірақ Қозы-Көрпештің моласы деп жүргенімізді қазақ салмаған мола болуы да мүмкін. Үйткені есігін құбыладан шығарған екен де, қасында тастан қашаған төрт адамның бейнесін көрген адамдар әлі тірі. Мұның біреуі — Қозы, біреуі — Баян, біреуі — Баянның сіңлісі, біреуі — жеңгесі дейді ертегі. Ал Баянның тұсындағы қазақ табытқа табынбаған. Мұндайға мына қалмақ ағайындар әуес болған көрінеді ғой. Моланы да солар салып кетуі мүмкін... Лепсідегі «діңгекті» де, Қозы-Көрпештің моласын да қазақ салуы рас болған күнде де мұндағы ерлік шамалы. Бұл әр елдің жұртында қала беретін көп белгінің бірі емес пе...

Ертегіміздің ең жүйрігі — Желмая, ең әулиесі — баксы болған секілді. «Батыр бір оқтық, бай — бір жұттық» болыпты. Ең батыры қашып жүріп күн көрген. Қашудың түсі қорқу. Олай болса, шын ер, шын ерлік дегендері қайсы? Мұндай да кедей тарих бола ма екен, сірә? Жарықтық аталардан Әбеннің көңілі қалып, бойы суынды.

Ілгергі елдердің тарихына көз жүгіртіп еді, олардың бәрі де әрбір асқардан аттағанда үлкен бір белгі қашап отырыпты. Бірінікі ұлы, бірінікі кіші, бірінікі ерте, бірінікі кеш. Бірі кірпіштен, бірі тастан, бірі болаттан, бірі бетоннан, әйтеуір,

тарихының әрбір айырма жолына, әрбір өркешіне адырайтып тұрып бір белгі салып отырыпты. Ал қазекеннің тарихында ондай белгілер көрінбеді. Көштің күрең жолынан басқа белгіні ұшырата алмады.

Әбен қариялардан да сұрастырды. Бала күнінде құлағына салынған ертегілерді де есіне түсірді. Бірақ ол ерліктің айғыздап салған ұлы ісін көрсететін даусыз белгілер табылмады. Әбен осыған қынжылды.

Ұзындығы екі жарым мың километр ұлы қорған салған Қытай құрлы да болмаған екенбіз. Бұл шіркіннің несі тарих? Қазақтың өзі қашаннан бері келе жатқан ел екенін анықтай алмай жүргеніміз де осыдан екен ғой деді ескі тарихқа өкпелегендей болып.

Бергі тарихтың жайы осындай жадаулау болған соң, Әбен арғы тарихқа жүгірді. Дүниені дүр сілкіндірген Шыңғыс хан да жегжат, жиеншар деген секілді ілік болғысы келді. Дүниені уысына сыйдырғысы келген Ақсақ Темірге жармасты. Бірақ бұлардың екеуі де жамағайын екен. Қазақтың бәйбішесінен де, тоқалынан да тумаған екен бұлар. Дегенмен өрісі бір, қонысы бір, болған кезі бір ағайындар ғой деп Әбен бұлардың ерлігін де аяқ асты қылғысы келмеді.

Өріс бірлігі былай тұрсын, Есеке батырдың баласы — Тимушин кәдуілгі атақты қолбасы болған Шыңғысхан, Алтайдың бір қолтығында туғаны да рас секілді. Үлңгір көлінің алабында Тянь-Шанның тап сол биігінде Шыңғыстың туып өскен жері осы деген жазуы бар үш дңгек әлі тұр деседі. Азияның ақсақ барысы Темір әдейі іздеп барып сол тас дңгектің біріне:

«Ти һәзәл мәкән көнә әссәин әллә ағләуалғазым Шыңғыс пен Есуке бахадүр»,— деп жазып кетіпті-міс.

Бұл Есеке батырдың баласы, атақты хан Шыңғыс осы арада туып өсті деген кепілдеме көрінеді.

Араб пен Қытай мәліметтеріне қарағанда, XII ғасырда Алтай мен Тарбағатай тауларын біздің қалың найман жайлайды екен. Шыңғысхан найманның балташы Есекесінен туа салса, танданатын дөнене жоқ. Өттен, бұлар да кімге оңай әлі келсе, соны сабай бергеннен басқа ерлік істемепті. Бұлардың атын атағанда жолбарыс, қасқыр секілді өңешті, тырнақты айуандар көзіне елестейді. Құрметпен еске аларлық, бүгінгі іске үлгі қыларлық белгі бұлардан да табылмады. Бұлар да өзіне ұлы, өрелі іске аяқ сала алмаған. Әлі жеткенге ерлік істепті. Ал әлі жеткенге, жапалақ та ер емес пе.

— Бір белгі мынау ғой,— деді Егеубай шал, Түркістандағы Қожа Ахметтің мешітін нұсқап. Бірақ өзі де онша сене алмай тұрғандай босана айтты.

Түптеп келгенде ол мешіттің айналасынан да оғаш шығып тұрған ерлік табылмады. Қазақ даласындағы жалғыз бір үлкен белгі осы екені рас. Бірақ мұны да біздің атайлардың ерлігі деу қиын секілді. Жаланаш адамды Үндістаннан Түркістанға дейін қаз-қатар тізіп қойып, кірпішті қолдан-қолға әперіп отырыпты. Түркстан мешіті осылай салынған екен деген бір шала әңгіме бар. О да болса жарым жорамал, жарым ертегі. Үндістандікі емес, өзіміздің Шымкенттің сары балшығы деген өсек және бар. Қалайда дүйім ел болып, қала біткен бір үйді салуы рас. Ал дүйім жұрт — бүкіл қазақ, бірнеше ұлт бір мешіт салғаны рас екен деп мұны қалай ерлікке санасын. Тегінде, мұндағы ерлік бір салып алғандықта емес, сонша жұртты қаз-қатар тізе алған Ақсақ Темір күшінде қалады. Ал ол — үкіметтің, үстемдіктің жұмысы. Оның бізге ерлік көрінетін неменесі бар?

Сонымен Әбен Ақсақ Темірге де тұрақтай алмады. Елдің анайы кезінде ерлік саналған нәрселер әлдеқашан ойыншық болып қалған екен. Елдің миына ерлік деп сіндірген істер елдің сорын сорпалаған айуандық екен.

— Тегінде, ерліктің керегі болмаған екен. Бір ерлікті ата-бабадан іздемей, баладан күтетін ел екенбіз,— деді Әбен, өзін-өзі қайрағысы келіп.

Жасырмайық, біз де ұлы елдің бірі болғымыз келген секілді. Бірақ бола алмаған соң «пәлен уақытта болып едік», «болуға жақындап едік» деген ертектерді таныта берсек керек. Жер жүзін топан басқанда, Нұх пайғамбардың кемесі біздің мына Қазықұрт тауына келіп қилігіп, тоқтапты ғой. Эльбрус, Қазбек, Гималай, Хантәңірі, осы мына Алатаулардың — бәрі де судың түбінде қалып, Жер бетінде қарайып қалған жалғыз ноқат — Қазықұрт болыпты. Біздің оңтүстік облысында түрлі өсімдіктің көп болған себебі — өсімдіктің мың түрлі тұқымы сол Нұх кемесінің өзінен шашылған екен да... Саршұнақ, сарбауыр, саранша секілді зиянды жәндіктер де оңтүстікте көп болатын, кемені тесіп шығып, су көп жайылған жері сол оңтүстік болған ғой. Солай болған соң, Жердің ең биік кіндігі ел болады. Әттең, бұ да елімізді ұлы істің, ұлы ерліктің бесігі ете алмаған.

Осы ойларын жия алмай, іздеген ерлігін таба алмай, тарихтың ой-шұқырын тінтіп жүргенде, атақты он алтыншы жыл есіне түсті. Сойыл сүйретіп қамшысын үйірген ел, патшалы Ресейге тап бергенде, қолы қалт еткен жок. Жеңілгенмен де, өзінен ұлы күшке қарсы аттанған бұл қозғалыс — шын ерлік. Бірақ Әбеннің қазіргі ісіне бұл алыстан иіп әкеліп қана пайдалануға жарайтын секілді көрінді. Сондықтан Әбен он алтыншы жылға да тұрақтай алмады.

Арғы-бергі тарихтан көңілі қайтып, Әбен сырғып отырып жаңа тарихтың шетін түре бергенде-ақ адам тарихының екі алыбы алдынан шыға келді. Екі алып Жер шарын доптай домалатып, енді мұны қай жамбастан жатқызсақ екен деп ойланып тұрған тұлға да елестеді. Жерді осы айналып тұрғаны дұрыс па, болмаса басқаша айналдырып жіберу керек пе деп ақылдасып тұрғандай көрінді. Заман біткеннің, адам біткеннің алыбы, асқардың да асқары, барлық елге де ортақ ұл, барлық елдің де өз батыры — тамыры еріген дүниені қиратып, жаңа дүниенің тас босағасы мен ортаңқазығын орнатқан — Ленин мен Сталиннің ұлы тұлғалары көз алдына келді. Көмейі жоқ шешен, теңі жоқ көсем, заман алыптары зыр домалаған бойы бір шыңырауға түсіп, жоқ болғалы келе жатқан дүниені тоқтатып, өмірге жаңа жол сілтеп тұрды.

Дүниедегі ең биік асқардың ұшар басына шығып алып:

— Жеті басты жатыпшіердің басын қырқындар!

— Өртеңдер! Бейшаралықтың, жоқшылықтың ескі ұясын!

— Бақытты жаңа дүние жасайық! Сонда ел де жаңарады.

Ер де туады,— деп тұрды ол ұлы адамдар.

«Түсіндім. Ерліктің заманы енді туған екен! Ол ерлік бейшаралықтың ұясын өртеу екен»,— деп ойлады Әбен.

Әбеннің ойларына қанат бітіп, дүниені шарықтап, миллион суреттер көз алдынан өтті.

Көзі-басын былшық жеп, бүкіл денесін бит басып, жылан-құрт жайлаған көрі дүние кебінін сүйретіп, ақсандай басып, қазулы көріне қарай келе жатты. Ленин мен Сталин көрі дүниені сақалынан сүйреп апарып ұлы мұхиттың асқар толқындарына тосып-тосып алып еді, бит-құртынан арылып шыға келді. Сақал-мұртын қырып, жауырынынан сілкіп-сілкіп жіберіп еді, көрі дүние бір ышқынды да күліп жіберді. Денесіне жан жүгіріп, тамырына қан жүгіріп, жасарып сала берді. Әдемі әнмен, сылдыраған үнмен «бақыт босағасында» деген өлеңді айтты.

— Жаңарған дүниенің, жаңа елдің, ендігі бақытты өмірдің, албырт күш, қайтпас ерліктің әкесі — Ленин мен Сталин! Ұлы әкелердің ұлдары да ұлы болады. Бақытты елдің ұлы да, қызы да ер болады,— деп жырлары жасарған дүние.

— Ерлік көрсететін ұлдың бірі мен екенмін,— деді Әбен.

Әбеннің көз алдына ұлы әкелерінің тұлғалары келуі-ақ мұң екен, ерліктері де жұбын жазбастан тізбектеле бастады.

Міне, Жердің алтыдан бірін бауырына басып, көзін шұқып отырған екі басты құзғын патшаны Ресей пролетариаты тұғырынан жұлып алып, мойнын бұрап тастады.

Үш жүз жыл алтын тұғырда отырған ақсұңқар деп келгеніміз, көдуілгі жапалақ екен. Шын сұңқарлар қанат қағып, қияға шарықтағанда, жапалақ жарбиды да қалды!

Міне, кеңес үкіметінің бесіктен шықпаған кезінде-ақ торлаған жер жүзінің жеті басты құзғындарын қуып, Қырым, Қытайдан асырып салған қызылдар бір жүйе өтті.

Міне, Балтық пен Ақ теңіздің арасынан есіп-есіп жіберіп еді, екі теңіз қосылып кетті. Әбеннің тесіп өтем деп жүргені бір-ақ тау болса, Балтық пен Ақ теңізді қосып жіберген Сталин атындағы каналдың ұзындығы 228 километр. Бұрын кеме қаздай қалқып он жеті күн жүретін жолын, ендік сұқсырдай сүңгіп төрт-ақ күнде жүзіп өтетін болды. Ол ол ма, теңіз түгіл қасында үлкен көлі жоқ астанамыз Мәскеу, дүние жүзінде ең үлкен су жолының орталығы болғалы жатыр. Қара жерге кеме жүрмекші! Кеңес елінің теңіздері мен өзендері біріне-бірі қонаққа барып, сан-сапалақ араласып жатпақшы. Каспийдің балықтары Мәскеуге өзі жүзіп баруға дайындалып жатыр. Қара Теңіз, Ақ теңіз, Балтық теңіз, көрі Каспий біріне-бірі қол артып, ілік-шатыс құда түскелі жатыр. Ойға қарай ғана ағуды білетін су енді таудың басына — өрге қарай ағып, талай қырқалардан асып түспекші. Теңізге ғана жүзе алатын жайын кемелер таудың төбесіне шығып, егіндіктің ортасымен өте бөрмекші!

Міне, адам аяқ салмаған мұз мұхитқа кеңес елінің жау жүректері кетіп барады. Ескірген кеме тау-тау мұздың бүйірден қысқанына шыдай алмай, суға батып кетіп еді, кеңес елдері шімірікпестен көк мұзға қоныс салды. Концерт жасап, газет шығарып, радио тындап әшейінгі өмірін бұзбады. Көшкен көк мұздың үстінде, минут сайын мұхит жұтып қоятын қауіптің құшағында отырса да, жүректері түсінді ме екен солардың? Дүлей дауыл түнерген түнекті соғып тұрғанына қарамай, мұзға қонған ауылды өлім құшағынан суырып алғанда, кеңес ұшқыштарының жүрегі бір селт етті ме екен!

Осы ойлар басып, ерлік теңізіне еркін жүзіп кеткенде, Әбен өзінің істейін деп жүрген ісін қораш көріп қалды. Бір-екі жерде «үлкен іс — ұлы іс» деп айтып қалғаны бар еді, содан ұялды. Енді ол адамдар кездессе әшейін арық қаздырып жатырмын дермін-ау деді.

Ендігәрі басшыларына барып жәрдем сұрамақ түгілі, көздеріне көрінудің өз ұят секілді көрінді.

III

— Өлінің әруағын тербетіп, тірінің құлағын шулатқандай, осы Әбенің не істемекші? — деген сұрауды беруге кімнің болса да еркі бар.

Жасыратын сыр жоқ, әңгімеміздің желісі салған жерден сайрап жатпаған соң, айтайық дегеніміз жұртқа дер кезінде

жете алмай, сұрау туғызып отырады. Оның бер жағында, өзара сын ретінде айта кетейік, ерлік істеп көрмеген адамдар бізде әлі толып жатыр. Ондай адамдар:

— Осынша бейнетке салып, нар көтермейтін жүкті артқалы келесін, Әбенің қайқаңдап жүрмесін! — десе, оған да жауап бере кету керек болмай ма?

— Аудан басшыларының табаны тұрмайтын, ол қайдан шыққан ұлы іс! — деп, аудан басшылары дүрсе қоя берсе, олардан қалай үндемей құтыларсың? Мысалы, біздің Бейсембайлар тас-талқан болып ашуланатынына, реті келіп қалса, төбелес салудан да тайынбайтынына өзімізде түк шүбө жоқ.

Ойын өз жөнімен, бізде жаумен жағаласқан майдандардың талай аскарында қара түнекке қарсы қабақ шытпай тура қарап тұра алған адамдар аз емес. Біреу болмаса біреуі шын өкпелеуі мүмкін. Сондықтан осы істің шу деп ортаға түсіп, жарыққа шыққан жері, өрісі бір үш колхоздың кәрі-жасы бас қосқан сонау бір үлкен жиналыс еді. Соған соға кетелік, жалқаулықтан атағымыз шыққан ел болсақ та, бұрыла кетуге ерінбейік. Ата-бабаның алған атағына біз арланбайық та, оған жоламайық та.

— Бесқайында үш колхоздың бас қосқан жиналысы болады екен, — деген хабар келген соң-ақ, колхозшылар құлағын түре бастады. Үйткені үш колхоз түгел бас қосатын болса, әшейін әңгіме болуға мүмкін емес. Мұндай үлкен жиналыс көптен шақырылған да емес.

— Әбеннің өзі ауызба-ауыз тапсырыпты: еркек-әйел түгел келсін депті. Сірә, бір іргелі әңгіме болатын секілді деп, колхозда бір жұма бұрын түсіне бастады. Не туралы болатын жиналыс екендігі белгісіз болғандығы жұртты тіпті ынтықтыра түсті.

— Мына «Большевиктерге» егіндік ауыс деп бізді қолға алғалы жүрген шығар. Алдағы жылы егін көлемін екі есе өсіртпейін деп жүр ме, тәйірі! — деп, «Кеңес» колхозы жорамал жасады да.

— Үлкен арыққа қолымызды жеткіз деп, «Комсомол» қыңқылдап жүретін. Соның жайы шығар! — деп, «Большевик» колхозы жорамал жасады.

— Әй, бізде сауатсыздар көп еді, соны айтып ұялтқалы жүрмесін! — деп, «Комсомол» колхозы сезіктенді.

— Жамал мен Жамыштың бригадасындағы әйелдер күніне жүз қырық килодан мақта теріпті. Солар жалқау еркектерді қамшылау керек дегенді айтып жүр деген! Осының өзі еркектерді «түйебас» қылатын жиналыс болып жүрмесін! — деп, колхоздың жалқау еркектері сескенуге айналды.

— Әркімнің өз ойына келген қауіп шындыққа көбірек жақындап тұрғандай көрініп, бәрі де айылын жинай бастады. Әр колхоз өзінің олқы жерлерін сипалап тауып:

— Ай, осыны айтып қызартпаса жарар еді! Осыдан ақсатпаса жарар еді! — деп, кем-кетіктерін толтырып, үзік жерлерін жатпай-тұрмай жалғай бастады. Үш колхоз әшейін басын қосайын деп отырған жоқ, мықтап әзірлену керек секілденді. Осы күні колхоздардың арасында бәсеке қандай күшті! Бірінің-бірі жанды жерлерін іздестіріп, өздерінің әлсіз жерлерін жоя бастады. Барлық жұмыстарын бітіріп, барлық борыштарын өтеп, алақанға түкіріп, айтыса кетуге дайын отырды. Өмірде есебі онбайтын шатабаттар да түн ортасына дейін қалғып-шұлғып отырып, есеп-қисаптарын жинап алды.

«Большевиктің» екпінділері «Кеңестің» жалқауларына тісін қайрап жүр екен деген лақап тарап, Ақтан, Өтеп секілді жалқаулар түн ортасында колхоз бастығына жұмыс сұрап келетін болды.

— Сұрап келсек, жұмыс бермейсіңдер... Бізді жалқау атандырып қойған сендер,— деп дау салатын болды олар.

Істің түрі осыған айналған соң, алдағы жиналысқа үш колхоздың үшеуі де өзгеше салтанатпен бармақшы болды.

«Кеңестің» есінен қалмастай етіп, бір шайқап өтейік алдынан,— деп «Большевик» колхозы әзірленді де.

— «Большевиктердің» көзін сүріндірейік,— деп «Кеңес» колхозы әзірленді.

— Осы жолы сол екеуінің алдына бір шығармыз! — деп, «Комсомол» колхозы күтінді.

Екпінділер бұрынғыдан бетер екпіндетіп, жалқаулар да ұйқыны ұмытуға айналып, әбігерленді де қалды.

— Бұл енді бір иық теңесетін жиналыс болды,— десті.

Бұл сырларын біріне-бірі білдіргісі де келмеді. Тек Сағила жеңгейдің аузына сөз тұра ма, «Кеңес» колхозының жасырын сыры сол кісіден тарады да кетті.

— Біздің колхоз түгел ине-жіптен жаңа шыққан киім киіп барады,— деп мақтанып қойыпты, «Комсомол» колхозына барып отырып.

Ол жеңгейдің оспақтап айттым дегені анығын айтқаннан да айқын, сыбырлап айтқаны айғайға бергісіз, жасырып істедім дегенінің шуы шұбатылып, сирағы шығып жататын әдеті. «Кеңес» колхозының үлкен бір сыры ашылды да қалды. Сағила жеңгейдің көрген-білгенін бір кісіге айтумен көңілі көнши ме? «Әй, сен біреуге айтып қойып жүрме!»— деп, тағы он кісіге өз аузынан айтады. Үйткен сыр тұрсын ба, үш колхоз бір-ақ күнде құлақтанып қалды. Мезгілі жеткенде өзі-ақ әшкере болатын жұмыс еді, күні бұрын ашылуына

Сағила жеңгей себепші болып, бар абыройды арқалады да шыға келді. «Кенес» колхозының мына хабары шығып қалған соң, ана екі колхоз да тігінші орнатып, киім тіктіре бастады.

Әйтеуір жаманатты болған соң, Сағила жеңгей «Комсомол» колхозының сырын да айтып қойды:

— Ал, білгендеріңді қылыңдар! «Комсомол» түп-түгел оқу оқып жатыр,— деді.— Оны айтасындар, жиналыстың артынан «Талтаңбайдың тәртібін» көрсетіп, біздің Мәжит бригадирді маскаралаймыз деп отыр! Ал, керек болса! — деп, есікті тарс ұрды да, басқармадан шығып жүре берді.

«Кенес» мүшелеріне мына хабар тіпті батып кетті. Сауатсыз антұрғандар мұнда да аз емес. Алдымен әлгі Сағиланың өзі қаражаяу. Бригадирлердің де көбі арабша сүйкейді. Мұғалімнің өзі де латыншаға жүйрік емес. Жиналыста бірдеме оқуға тура келсе, әуелі арабша жазып алып оқиды да, артынан үйіне апарып латыншаға көшіріп жүреді. Қалайда дереу оқуға отырмаса болмайтын болды.

Мәжит бригадирдің Талтаңбайға ұқсайтын бір мінездері бар екені де рас секілді. Бірақ тап неменесі ұқсап тұрғаны да айқын емес құрғырдың. Кейде бажылдап жүреді. Осынын жөні де бар секілді. Бірақ бірденесі ұқсап тұруы анық. «Комсомолдар» жәй жүрген жоқ-ақ.

Ал мұны қайттік? Түсіріп тастаймыз ба? Тұра-тұрамыз ба? Оның өзін алдағы жиналысқа апармаса қайтер еді? Мұның өзі бір оңай құтылмайтын бәле болды!

Қайткенмен істің өзі қиынға айналды. Күнде бір хабар дүңк ете түседі. Бір жыртықты жамап болғанша, екінші бірдеме туып қалады. Әр саладан әр түрлі әзірлік туып, колхоздар бұлан-талан болды.

Қазекеннің тарихынан қалған ұлы мұраның бірі «ұзын құлақ» қыбыр еткенді де жеткізіп тұрды, қыбыр етпегенді де жеткізіп тұрды. Бір жерден шыға қалған шала сөздің өзін мың құбылтып жанын шығарды. Қаланың мына шетінде айтылған бір ауыз сөз арғы шетіне жеткенше сала-сала әңгіме болып кетті. «Ұзын құлақтың» өзі бақайшағына дейін зиянды нәрсе болса, жұрт одан әлдеқашан құтылар еді. Тегінде, пайдасы да болу керек. Ал тап осы жолы колхоздардың бәсекесін күшейтуге үлкен қамшы болды.

— «Комсомол» колхозында бес-ақ дәретхана бар екен... дегенді «Большевик» колхозы тым-ақ ауызға алып кетті,— деген бір лақап тағы тарады.

Мұның өзі шошқа асырау секілді келіспеген бір сөз болды. Дәлелін тауып, қиыстырып, мөлдіретіп мойнына салып отырса, үлкен ұят әкелетін жұмыс. Адамды осындай бір елеусіз нәрсе жығып бермек қой қашанда. Айтысып,

тартысып, ақталып жатуға да аузың барар ма, сірә. Жоқ жерден жығыласың да қаласың.

«Комсомолдың» үйлеріне кірерде аяғыңды аңдап басыңдар деп біреу қойып қалса, не айтасың оған. «Комсомол» колхозы екі күннің ішінде үй басы бір дәретхана жасап алды. Қашанда ең бір көзге көрініп тұратын биік жерге апарып орнатты.

— «Большевик» колхозы түгел мәшинемен барады екен. Мәшиненің үстінде бес патефон ойнап тұрады екен,— деп «Комсомол» колхозына тағы біреу хабар жеткізді.

Бірақ «Комсомол» оған қысылмады:

— Бара берсін! Бізден жиырма бес адам шаңғы теуіп барады, ол — бір. Ойынды біз қоямыз. Өнді біз саламыз. Бұл — екі. Ешкімнің түсіне кірмеген тағы бір істі жиналыста көрсетеміз. Мұнымен — үш. Қысылса, өнері жоқ «Кеңес» қысылсын! — деді.

Бірінің әзірлігі біріне белгілі болып қалған соң, колхоздар бәсекесін де жасыра алмады. Қайта бірін-бірі шапқа түртіп, намысына тиіп қыздырып жатты.

— Біз бес пар торы ат, үш пар қара ат, екі пар ақбоз ат жегіп барамыз. Бізден қайсысының салтанаты аса қояр екен! Жеңіл-желпі бәйге жасап жіберуге де болады деп, «Кеңес» колхозы байлық айтып жатты.

Шынына келгенде, «Кеңестің» бұл серпуі бәсеке үстінде айта салған асыра сілтеу емес еді. Бұл өңірде жаяуға қостап жылқы салып отырған колхозың осы «Кеңес» болатын. «Кеңестің» асауларындай, «Кеңестің» бедеулеріндей!»— деген сөз жұрттың аузына әлдеқашан кірген. Кеудесі жоғарырақ өктемдеу жүрген біреуді көрсе:

— «Кеңестің» жылқыларынша кекіректеуін қарашы мұның,— десетін жұрт. Сондықтан «Кеңестің» қыз-бозбаласы салт барады екен деген хабар келгенде, жұрт танданған жоқ. Бірақ қысылды. Дөңгелек тұяқтарының әлі де құйрығы сымпыс, қарыны қабақтай еді. «Большевик» пен «Комсомол» ат бәсекесіне бірден тиісе алмады.

— Е, бағып көрген малымыз ғой. Оларың жаңалық болмады дегенді айтып танданбайтындықтарын естіртіп жатты.

Әйткенмен бұл онай сауда боп тиген жоқ. Ана бір кезде шашып жіберген көп жылқының төрт тұяғы төбеге ойнағандай болды. Оның үстіне «Кеңестің» ат суытқан балалары бір-екі рет іңір кезінде сартылдатып көшені жарып өткені тіпті діңкеге тиді. Сондықтан «Большевик» пен «Комсомол» да азды-көпті аттарын баптай бастады. Шаршы топқа сала қоятын саңлақтары бола қоймағанмен не барын баптауға кірісті. Күнде кешке қарай үш колхоздың айналасы

жаратқан ат, айдаған жорға-жортақыға айналды. Жиналыста болатын әңгіме өз алдына қалып, колхоздар жиналысқа салтанатпен барудың бәсекесіне түсіп кетті. Сол екі арада жиналыстың күні де болып қалды.

IV

Қыстың орта кезі еді. Таң атқалы тыным көрмей жер дүниені шыр айналып болдырған қызыл Күн Ақадыр тауының артына жаңа ғана қонақтаған. Қутындаған сары аяз бетінді сүйіп, мұрнынды сорады. Ақ көрпесін қалың жамылған далада Ақадыр тауының ұп-ұзын суық көлеңкесі келіп түсті. Қардың беті қызылды-жасылды меруерт тәсілденіп жаңа ғана туа бастаған жұлдыздармен көз қыспақ ойнауға кірісті.

«Шетезе» мен «Сетезе» деп тізе керіп, егін жұмысынан мүлде шығуға айналған байғұс «порзон» бар күшін салып, бұрқылдап Бесқайың қаласының орта көшесіне түгел жарық беріп тұр. Обалы не керек, Бесқайынды бір күн қараңғыда қалдырған емес. Өзі қандай ақкөңіл, біздің Алматы стансаларының жарықты күндіз беріп, түнде қараңғыда қамайтын өнерін де істемейді. Электр лампасы түнде қып-қызыл ғып тілін шығарып тұрып, таң атып, күн шыққан соң, жарқырып қоя бермейді. Күндіз өзі дем алады. Түнде дұрыс жарық береді.

Биыл ғана салынып біткен көк төбелі үлкен клубқа колхозшылардың алды жинала бастады. Кәрі-құртандар бүрсендеп ішке кірді де, жастар есік алдында күрес салды. Тракторшы палуан Шәріп қидай сыпырып бәрін жығып жүр.

— Иә, Ленин бабам! Әуп! — деп көтеріп алады да, иіріп-иіріп лақтырып жібереді. Жығылған жігіттер қарға бір аунап, ыржиып тұра келеді. Төстектеу ғана, жауырыны жап-жалпақ Ырысбай тракторшы шыға келіп, Шәріптің жағасынан ұстай алды да:

— Иә, Сталин бабам! — деді.

— Қой, әй! Қой, әй! Ленин мен Сталинді біріне-бірін қарсы қойып сыйынуға бола ма екен!? Өзің қарашы, қараңғы екенсің ғой! — деп, Шәріп күреспеді. Ырысбай да ұялып тоқтап қалды:

— Қарсы қойғандық па екен? Қарсы қойғандық па екен?! Ойын емес пе, әшейін? — деп кейін шегінді.

Осы бір кішкене оқиғаның өзінен-ақ колхозшы қазақтың ескі аруаққа сыйынуды әлдеқашан тастағандығы, Ленин мен Сталин көсемдерін қалай құрметтейтіндіктері айқын көрініп тұрды. Қаз дауысты Қазыбекті, қара палуан Жәнібекке

қарсы қойып сыйына беретін қазақ, Ленин мен Сталинді ойнап та қарсы қоюға болмайтынын әбден ұғынған.

Мұндай жиналыс боларда радиошы Әукен бір жасап қалады. Ол радиосын түзеп, жиналысты күтіп әзір отырғалы үш күн болды. Бүгін ол бір керемет көрсетпекші. Құлыптың іші-тысы, орта көшені, радиосы бар колхозшының үйін түгел ән-күйге толтырып жібермекші. Біресе Мәскеуді, біресе Алматыны іздеп шарқ ұрып отыр.

— Алматының кейде бір барылдаған жаман әндерді айтатыны болатын еді, соған кездесіп қалмасам жарар еді! — деді өзіне-өзі, — әлгі әнші қыздары айтса қандай жақсы болар еді, — деп тіледі.

Айтқанындай, дәл алтыда Алматы бажылдап қоя берді. Біреу барқырап ән салған болды. Кәдуелгі екінің бірі айта беретін ән. Жарықшақты дауыс. Кез келген жерде әнді үзіп, дем алып, сүрініп құлап тұрғандай, қайта жалғаған болады. Не сергітпейді, не ойландырмайды, не қуантып, желік бермейді. Не ашу буып, кек кернемейді. Әшейін бір қалқамшырақ. Ақша беріп айтқызбақ түгілі, ақша берсе тыңдарлық дауыс емес. Әукен бұл үнді сымға беріп жібермек түгілі өзі де тыңдамады. Үзіп жіберді.

Ұзамай балбыраған бір әдемі ән салынды. Ақырын ғана ескен самал керіліп жатқан кербез көлдің төсін сүйіп, шын жібектей судырлаған көкше құрағын еркелете тербетіп тұрған тәрізді. Лезде ескектей соғып, қос қайыңды жерге иіп, анда-санда бір жапырағын үзіп өкетіп тұрған сияқты. Үзілген жапырақ ағыны қатты өзенге түсіп лепірген толқынмен артына қарай-қарай кетіп бара жатқан сияқты. Әттең, ән жақсы да, өлең мағынасыз екен.

Әуеде ұшып жүрген қара шыбын,
Нәрсенің қолдан шыққан бәрі шығын.
Көп айдың көрмегелі жүзі болды,
Жүрмісің есен-аман, қарашығым! —

дейді әнші жігіт.

Таныс ән болғанмен, бұрынғыдан көп ажарланған. Кейде шалқып, кейде сорғалаған әншінің даусы да әдемі. Жырлаған торғайдай-ақ, ең бір нәзік үннің жүзіндей, аудармай ұзақ ұстап тұруға шамасы келіп тұр. Әттең, әдемі әнімен, әдемі даусына мағынасыз өлеңді тауып қосқанына Әукен қатты ренжіді. «Көрмегелі көп ай болды, қарағым, аман-сау жүрмісің?» — дегенді айту үшін әуедегі қара шыбынды айтып шатпақтаған топас біреудің қалдырып кеткен балдыр-батпағын бүгінгі әншіміздің талғамай айтып отырғанына ренжіді. Мұның тамыры да топастықта жатыр-ау деп

қынжылды. Ескінің ең жақсысын ала білмей, жаманнан арыла білмей жүргендерге ренжіді.

— Осындайды екшейтін ешкім жоқ па екен? Әлде бұл елең қылмайтын нәрсе ме? Бар емес пе еді осы бір айғайлап өңеші қызарып жүретіндер! — деді Әбен, дүйім жұртқа өкпелегендей болып.

Келесі бір ауыз өлең тағы оңған дүние емес екен.

Жапалақ жалпылдайды жар басында,
Немене жоқтың күні бар қасында,
Дос болып, қас болғаннан сақта, Құдай,
Қасқыр да қас ойламас жолдасына...—

деді әнші бет-аузы бүлк етпестен. Ұялу былай тұрсын: «Сақта, Құдай!»— дегенше, әншінің өзінің сай-сүйегі сырқырап отырған секілді. Мұнда да «дос болып жүріп-жүріп, қас болғаннан сақта» дегенді айту үшін жапалақты, қасқырды қосып айдаладағы бірденелерге барып соқтығыпты. Тегінде, ескі өлендердің мағынасы соңғы екі жолында ғана болатынын Әукен ертеден білетін. Ол күні өтіп, тозығы жеткен ескі өлеңге өкпелеген жоқ, жаңа өлеңшіге өкпеледі. Әдемі ән мен әдемі дауысқа лайықты әдемі өлең тауып айтса, күнә болмайтынын ойлады.

Әукеннің бүгінгі күні іздегені бұл тұрпатты өлендер емес еді. Ол құлақты тұндыратын дауыс, ойынды толқытатын ән іздеп еді. Алматы радиосы оны бере алмады. Біресе мыңқылдап, біресе қакалып-шашалып, біресе босқа бажылдады. Шын толқытатын, орныңнан ұшып тұрғызатын, қанат беріп көкке ұшыратын, әуені кездіріп, бұлтты сүздіретін ән келмеді.

Көңілің толқынданып, жағадағы жарды сабаламады. Көкке көбік атылмады. Еш нәрсе жаныңды егемеді. Намысыңа тимеді. Не қара бұлтты түнертіп нөсерлетпеді. Не түйілген бұлтты ыдыратып, жаныңды тербетіп еркелетпеді. Буған ашуды шайып-жуып бойыңды жадыратпады. Бұрқыраған ашу жоқ, сақылдаған күлкі жоқ, тек ыза қылды да жүйкеңді құртты.

Әукен дереу Алматыны үзіп жіберіп, Мәскеуді іздей бастап еді, Ақадырдың төбесінен:

— ...Кенес композиторының шығармасы... «Жеңіс маршы!»— деген сөздер өтіп барады екен, шап берді. Барлық сымды қосып жіберіп, тындап тына қалды. Құлыптың ішін-тысын Бесқайыңның қаласын үлкен бір дауылды күй алып жүре берді.

Бет бақтырмайтын долы дауыл, жерді солқылдатып, тауды төңкеріп әкетіп барады. Ұлы мұхиттың таудай

толқындарын көкке лақтырып, өзенді — өзенге, теңізді — теңізге айдап апарып еріксіз қосып жатқандай. Жер-көк дүр сілкініп, тамырымен жұлынған, тозған дүние қалпақтай домалап барады. Ойға қарай ғана ағуды білетін өзендер қияға шапшып, асқар таулардан аса құлап барады.

— Аттан! Аттан! — деп бас салған секілді бұл дауылды күй.

— Сындыр, кират! Қалдыр, тиме! Ұшыр, сөндір! Тұтат, лаулат! Жаса, жаса! — деп тұрған секілді. Жер кайысқан қалың қол ұлы шабысқа аттанғандай опырып-жапырып, қиратып барады. Көк құздар күмдай езіліп, құба жондар созылып еріксіз жол беріп жатыр.

Дауыл басылды, күн ашылды. Үрпип үрейі ұшқан дүние аунап тұрғандай, бораны басылып, көкмайсаға айналып жадырап сала берді!..

— Тамаша күй екен! — деді біреу Әукенге, иығынан тартып. Қараса, күйге мастанып, желігіп, толқынданып тұрған Әбен екен.

— Жігіт болдың! — деді Әбен, Әукенді иықтан қатты-қатты қағып. Жиналыс ашыларда тағы бір кереметті жібер!.. Жиналыс біткен соң жұртты лепірген күйімен шалқыған әнмен шығарып салатын бол!

Әукен жымың қағып басын изеді. Көшеден бірнеше мәшине даусы естілді. Әбен жүгіре басып, далаға шықты.

V

Әбен далаға шыға келсе, төрт мәшинемен «Большевик» колхозы келіп түсіп жатыр екен. Біреуі жеңіл мәшине де, екеуі жүк мәшинесі. Шопырлар мәшинелерін әдейі құлыпқа төндіріп әкеп, біріне-бірі жол бермей, үсті-үстіне өкіртіп, кескектетіп әрең тоқтады. Үйме-жүйме адам топырлай түсіп, маңайды у-шу етіп жіберді. Бұдан екі жыл ғана бұрын жиналыс десе ренжи-ренжи әрең келетін колхозшылар қазір өте шат. Колхоз жиналысын салтанатты мағыналы іске айналдырыпты. «Большевик» колхозшылары мәшинеден түскен бойы Әбенді ортаға алып, жамырасып амандасып жатыр. Шу басыла бергенде төрт-бес патефон сайрап қоя берді. Бәрінің үні бір қосылмағанымен ойнап тұрғандары бір күй. Шатынаған аязда азырақ сырылдап шыққанмен әйтеуір ойлаған ойды орындап жатыр. Мұның өзі әлдеқандай үлкен игіліктің белгісі сияқтанып тамаша әсер етті. Шуды басып, еріксіз тоқтатты.

Әбен «Большевиктің» жиналысқа келгендерін мақтап, бұған бойы өсіп тұрғанын айтып аяқтағанша, айқай-шуға

басып, қақ жолды боранға айналдырып көп салт аттылар сау ете түсті.

Ағызған аттардың тұяғы қар жолды қаршылдата басып, көшені тесіп жібергендей, қатар түзеген қыз-келіншек араласқан жастар ұмар-жұмар көшеге кірді. Ағызған бойлары жұбын жазбастан қаланың жоғарғы басына дейін ағып өтіп барды да, қатырып тастаған жарау аттарын әсем аяңдатып айналып құлыпқа келді. Құлыптың алдына келіп түсіп тар қоршауға аттарын байлап жатқанда «Кеңестің» пар жеккендері де құлай берді.

Қарсы алдына жұлдыздай ағып қос қара келе жатыр. Түптегі қара жорғаның омырауы ақ көбік. Ауызы арандай ашылған, құлаштай сермеген төрт аяқ жерге анда-санда бір-ақ тиіп келе жатқандай. Тұмсығымен жер сүзіп, барынша сілтеп, киіктей ырғып, шеткі қара келе жатыр. Екпіндей соққан желге ұсап, қос қара жеккен шана құлыптың алдынан зу ете түсті.

— Па, шіркін! Сілтеуіңе болайын! — деп, жұрт аузын жиғанша қаланың батысындағы ордан әрі құлап кете барды.

— Кеңес! — деді Әбен. — Осал екен! Құйын ба, мәшине ме! Зу ете түсті ғой өшейін!

«Большевиктің» бастығы Қали әуелі өз колхозының намысына бүйрегі бұрып, «Кеңестің» салтанатына таңданбағандай пішін көрсетіп еді, лезде ойынан арылып, бөркін қолына алып бұлғай бастады.

— Жасасын біздің бай «Кеңес!»

«Большевиктің» барлық колхозшылары жөңкіліп көшеге барып, «Кеңесті» қарсы алды. Мәз-мейрам шулаған жұрт жағалай жапырылып, түс-тұсынан айғайға басты.

— Жасасын жылқылы бай «Кеңес» колхозы! — десті шуласып.

«Кеңестің» қазмойын қаралары қайта оралып, екпінін жазбастан ағызған бойы құлыпқа тіреліп өрең тоқтады. Қамшыдай қатып қалған семіз жорға кекілімен доғаны желпіп, тостағандай көзін төңкере қарап, күміс тұрмандары жалт-жұлт етеді. Жұрт жорғаның соңынан жөнеле бергенде, «Кеңестің» кейінгі шаналары да ұмай-жұмай келіп қалды.

Көптен көріспеген колхозшылар шұрқырасып амандасып жатыр.

«Кеңес» колхозшылары өз салтанатының осал еместігін сыртқа шығармай-ақ сыпайы ғана пішін көрсетіп тұр. Даурықпайды. Бірақ құлыптың айналасында басына бой бермей, ерсілі-қарсылы жұлып кетіп жүрген пар аттар көзді сүріндіріп-ақ тұр. Атшылар ентіккен аттарын көшеге шығарып, шанасымен аяңдатып жүргенде, малмен шыққан көз тойып-ақ қалды. Қызып келген жарау аттар аяндағысы

келмей жүла-жүла жөнелгенде колхозшылар түгел-ақ желігіп кетті.

— Әй, кара жорғаны бөлек аяндат! Бөлек аяндат деймін! Топ көрген кезде ол аяндай алатын ба еді! Ана балаларға әрі кет деңдер. Жорғаны таза қаладан шығарып әкетші өзін! Әйтпесе желігін баса алмас ол! — деп, «Кеңестің» атпазы бір айғайлап қойды. Манадан үндемей-ақ тұр еді, қыза келе, шынында, шыдай алмады.

— Уай, байлық, шіркін-ай десейші! Ақыр шыдатпай кетті-ау! — деп, «Большевик» колхозшылары ду күлісті. Бірақ мін тағып, сынаған күлкі емес еді бұл.

— Әлгі желіккен жастар бой бермей, жолға қыздырып жібергені аттарды. Мұндайда тыныш мәшине ғой. Маған болмады, түге! Сендердікі дұрыс болған мәशि́немен келіп! — деп, атпаз «Большевик» колхозшыларын да жанап өтті.

Бөлі, құндыздай жылтыраған кара жорға көстендеп көзге түсе берді. Қазір қаланың мына шетінде көріп қалсаң, келесі минутта қаланың ана шетінен тағы көзіңе түседі. Көп аттың ішінде бойы жасырынбайды. Көстендеп әлдеқайдан көзге шыға береді. Әлі күнге аяндағысы келмей, ауыздығын шайнап жұлып-жұлып кетеді. Шеттегі жіңішке кара бесті де тізгінін кеміріп жүргендей, басын омырауына тығып, жібек жалын анда-санда бір-ақ желпіп тастайды. Көлденеудеп билеп тұра қалып, көкке атып, қызуын баса алмай жүр.

Жұрттың ендігі күткені — «Комсомол» колхозы. О да бәсекенің қақ ортасында ғой. Жұрт сақылдаған сары аязға қарамай «Комсомолды» далада күтті. «Жаңа байыған жас пері» деген аты бар оның салтанатын көруге жұрт тіпті құмар еді.

— Немен келер екен!

Жұрттың көзі жолда болып тұрғанда, Ақадыр тауынын етек жағындағы белден қаз-қатар андап отыз шақты шаңғы тепкендер түсе қалды. Таудан ойға қарай ағызған бойлары құлыптың бір бүйірінен көшеге шыға келгенде «Кеңестің» аяндатып жүрген аттары алды кетті, алды кетті!

Шаңғы тепкендер көшеге түсіп, екі-екіден тізілді де, жалт бұрылып құлыпқа қарай бет түзеді. Бұл келген «Комсомол» колхозының жастары еді. Олардың бір арманы жаңа мәдениетін шаршы топқа бір салу еді. Бүгін сол ойларын орындайтын өзгеше қуанышты күні келіп еді олардың. Жиналған жұртқа бұ да бір мағыналы салтанат болды. Күтіп тұрғандар тағы да айғайға басып, улап-шулап қошемет көрсетті.

— Жасасын жаңа мәдениет! Жасасын жалынды комсомол!

Сүйткенше болмады, жердің қабатын дүр сілкіндірген жылан бауырдың даусы шықты.

Қаланың кішкене үйлері дірілдеп, тезелері шылдырай бастады. Екі көзі жарқырап, ұзын-ұзын үш шанасын тіркеп алып, жыланбауыр келе жатыр. Жүрісі баяу болғанмен бұл бір күрделі күштің белгісі ғой. «Комсомолдың» мұнысы да осал соқпады. Қаланы басына көшіріп, жер-көкті дүр сілкіндіріп, жойқын жыланбауыр келіп тоқтады. Екі шанаға кілем жайып, әшекейлепті де кісі мініпті. Үшінші шанаға қоқайған бірдемелерді артып, үлкен брезентпен жауып тастапты.

Күткен жұрт жақындап келгенде, «Комсомолдың» он бес шақты адамы бір-бір бұратылған ақ темірді суырып алып, «Интернационал» күйін ойнап қоя берді. Бұл «Комсомол» жастарының өздері құраған оркестрі екен. «Комсомолдың» жиналып көрсетпек болған өнегесінің бірі осы еді. Жиналыстың ашылу-жабылу тізгінін қолдарына алғысы келіп, әдейі келген түрлері еді. Ақыры сол дегендері болды.

Сонымен, алтыға шақырылған жиналыс сегізде әр орынға отырды. «Комсомолдың» оркестрі бір марш ойнады. Жиналыс ашылды. Тоғыз адамнан басалқа сайланғасын, сөз Әбенге берілді.

Әбен орта бойлы, ашаңдау, отызға жаңа ғана иек артқан, аз ғана шүңіректеу қара көздері бір нәрсеге қадала қарайтын жігіт еді. Қозғалысы салмақты, ісі мен сөзінде айырма болды деген атағы тарағалы екі жылға айналған еді. Мұнымен істес болған адамдардың ұмытпай ұстап қалған бір сөзі әр екі сөздің бірінде:

— Құлашыңды кеңірек серме! — дейтін. Сол Әбен бүгін не айтуға шақырғанын тезірек естуге жұрт асыға бастады.

Әбен столдың бір шетінен тұрып, отырған жұртқа қадала қарап, біраз тұрды да, сөзіне кірісті. Шу дегенде серпіп кете алмай едәуір күрмелді. Мұның сөз бастау қалпы колхозшылардың лепірген көңіліне үйлеспей, салқындау соғып отырған сияқтанды. Желігіп көтерілген көңілге бәсеңдік берілді.

— Ойланып тындандар! — деп тұрғандай көрінді.

Неге екені белгісіз, ана бір жылдардағы қиыншылықтарға барып соқтықты.

— Өлшесе — өзімен кетсін! Адам басы бір алла болған күнде құлашты жаздырды ма? Жаздырмақ түгілі, жіпсіз ұстап, жұрттың жігерін құм қылған жоқ па? — деп, отыз екінші жылдың сұр көлеңкелерін біраз суреттеді. Енді ол жылдарды есіне алудан жерінетін жұрт мұнысына ренжіп те қалды. Бірақ Әбен жылдан-жылға сырғып түсіп, ол жылдарды биылғы жылмен салыстыра бастағанда, жұрт

бір-бір қозғалып, еңселері көтеріліп кетті. Әбен әрі-беріден соң ғана құлаштауға кірісті. Әңгімеміздің басында жанап өткен ұлы істі осы жиналыста ашты.

— Бүгінгі салтанаттың өзін алғанда да,— деді Әбен,— бұл кедейліктің салдары емес! Бірталай байлық! Біздің осы үш колхоз үшін кедейлік деген енді қайтып орала алмайды! Оралуға да мүмкін емес. Колхоздың қасиеті кедейлік дегенді біржола көміп, кедей деген сөздің өзін ұмыттырады. Кейінгі ұрпақ кедейлік, жоқшылық, қайыршылық деген сөздердің өзіне түсіне алмай, архивтан қарап, өрең ұғынатын болады. Мысалы: «Мінт ат», «кит», «отқа құяр», «болыс», «әмеңгер» деген сөздер қазірдің өзінде ұмытылып болса, «кедейшілік», «жоқшылық», «қайыршылық» деген сөздер де солай жоғалып кетеді. Үйткені кедейлік деген колхоздың босағасынан сығалай алмайды! Бұл даусыз! — деп, отырған жұртқа тағы түгел бір қарап қойды. Жұрт біріне-бірі қарасты.

— Шынында да, ендігөрі ешкім кедей болмай ма? — деп таңырқасты. Осынша оп-оңай тұрған ой өз бастарына неғып келмегендеріне аң-таң қалғандары да болысты.

Әбеннің күткені де осы еді. Ол сөзін қайта жалғады:

— Біз байыдық, бұл рас. Бұдан да байымыз, бұ да рас! Ал менің айтайын дегенім — жылдамырақ байысақ қайтер еді дегім келеді. Байығанда баяғыдай тайынша-торпақтар, тиындап-тебендеп байымай, әрі тезінен, әрі молынан байысақ қайтер еді дегім келеді!

— Бізді баюға қарсы деп ойлай ма екен бұл кісі? — дегендей, жұрттар біріне-бірі қарасты.

— Байығанда қалай байымыз? — деді Әбен.— Мал да, мақта да он есе, жүз есе молаятын болсын және тез болсын!

— Осының артында бір қоңырауы жоқ па екен? — деп, жұрт құлағын тіге түсті.

— Малды жайлауға шығара бастадық. Жылқышы қосты шығаратын болды. Бұл оп-оңай жұмыс емес. Мақта молая бастады. Биыл жоспарды ойнап отырып-ақ орындадық. Бірақ сіңірген еңбекке қарағанда мақтаның түсімі әлі аз. Керек болса, тым аз! Жер ескі, көлемі тар. Қанатты жайдырмайды. Жұмыс күші, көлік күші, мәшине, құрал күші биылдың өзінде артып түсті. Ал осымен отырамыз ба? Осы да жете ме бізге? Жоқ, бұл аз, керек болса, тіпті аз!

— Иә. Көп дей алмаймыз,— десті колхозшылар.

— Аз болса, көбейтейік,— деді Әбен.

— Қарсы емеспіз...

— Бірақ қалай көбейтеміз? Ине шаншар бос жер қалды ма, сірә? — десті колхозшылар шулап.

— Толып жатыр,— деді Әбен,— міне, Ақадырдың күнгеі жағындағы кең жазықты білесіңдер ғой.

— Иә, білеміз, білеміз! Бірақ...

— Білсендер, сол жазыққа түп-түгел макта егейік деймін. Сонда макта егісі он есе кеңейеді де, шығымы кемінде үш есе артады. Ол араға макта еккенде құнарсыз ескі арыққа сүйенбейміз, қалаған жерден шығарып тұрып суаратын боламыз.

— Қарағым-ау, су қайда? Құдық қазбасақ маңайда жазық су жоқ. Мына ескі арықтарымыз ол жазықты суару түгілі ескі жерге әрең қорек болып тұр.

— Мәселеге енді келе жатырмыз,— деді Әбен.— Сырдария онша қиянға түспейді, арық жасаудың тоқсан тоғыз түрін білесіндер. Одан қауіпсізінуге тұрар ма екен, сірә?

— Арық қазу қинамас-ау, Сырды да әкелеміз айдап. Ал сонда таудың ар жағына су қалай барады?! Көнер ме екен айдауға? Айналдырып апаратын бір қылта жоқ,— десті әр жерден.

— Тауды не алып тастаймыз орнынан, не болмаса тесіп өтеміз. Бүгін осыны айтуға жинап отырмыз,— деді де, Әбен сөзін доғарды.

— Бәсе, құлашыңды кеңірек серме, нағып бір айтпай кетеді деп отыр едім-ау,— десті әр жерден.

Әбеннің соңғы сөзі жиналыстың артқы жағына дұрыс естілмей қалды. Сондықтан арт жақтағылар біріне-бірі:

— Не деді?! Не деді?! Тауды қайтемін деді?! — десті бірін-бірі түрткілеп-түйгіштеп. Бір жақсы жері оңтүстіктің «қайдам...» дей салатын бей-жарақат жалқау сөзі айтылған жоқ. Естілмей қалған сөзді естуге құмартқан, асыққан адамдардың қалпы байқалды.

Бірыңғайлау отырған комсомолдар у-шу айғайға басып, сарт-сұрт алақан соғып, орындарынан ұшып тұра келді. Оларға Әбеннің соңғы сөзі үлкен әсер етті. Күш көрсететін, атақ алатын, намысқа шабатын бір кездің келгеніне олар қуанып кетті.

— Не тауды орнынан алып тастаймыз! Не тесіп өтеміз! — деген ерлік комсомолдарды бірден елітіп әкетті. Тауды орнынан алып тастаудың, болмаса тесіп өтудің бірталай қиыншылығы бар екендігі олардың ойына да келген жоқ. Ақадыр тауын шын-ақ орнынан алып тастағылары келіп кетті олардың.

— Комсомол бар, трактор бар... Автомобиль бар... Тауды орнынан алып тастаса несі бар? — деген ой кернеп кетті оларды.

— Бір «жылан бауыр» мың жарым пұт тартады! Несі қиын!?

Ал енді алдыңғы қатарларды алып отырған мосқал колхозшылар тегіс бұрылып, Ақадыр жақтағы терезеге қарады. Қарастары:

— Тауды неше күнде тесіп болар екенбіз? — деп тұрған секілді.

Әбен жиналыстың қалпын бақылай қойып еді — алдыңғы қатардағы колхозшылар терезеден Ақадырға карасып отыр, қолдарын салмақпен ғана соғады. Семіз ақ тайлақтың жалғыз өркешіндей шаншылып терезеден Ақадыр көрінеді. Орта қатарды алып отырған комсомолдар: «Дұрыс, дұрыс!» — деп айғайлап, алақандарын сарт-сұрт соғып, түрегеліп тұр. Бұлар тым қызу, біріне бірі бұрылып, бірін-бірі шынтағымен түйгіштеп: «Не деді? Не деді!?» Тауды не қылам деді?» — деп, арт жақтағылар азан-қазан. Тек сыртқы көрінісін алғанда жиналыс үшке бөлінді деуге болатын. Тұтас алғанда жиналыс ара шаққандай у-шу.

«Ала шабырлау болды... Бірақ сүйеніш болатын топ осал емес», — деп ойлады Әбен.

Жиналыс бірер минут осы қалыпта тұрды да, аяғында комсомолдардың еріксіз айғайы ерте басталды. Алдыңғы қатардағылар да орындарынан тұрып, терезені қойып, сахнаға қарап, қатты-қатты ұрып жіберді. Арт жақтағылар да соны істеді.

Жиналыстың бұл мінезіне таңқаларлық еш нәрсе де жоқ еді. Бізде бірдің бастаған игілікті ісі көптің ісіне лезде айналады. Бірдің ерлігін миллиондар көтеріп кетеді. Бұл жиналыста да ерлікті Әбен бастап еді, оны Үркердей комсомолдардың жақтауы мұң екен, екі минутта бүкіл жиналыс қолдап жүре берді. Бірақ жиналыстың бұлай ғана қолдауы Әбенге тым үстірт, тым жеңіл көрінді. Бұл алысқа бармайтындай көрінді. Қазір қол көтер десен, барлық қол қолағаштай самсап, жиналыс бір ауыздан қаулы қылатыны даусыз. Бірақ шала ұғынғаны, шикі піскені болады. Сондықтан Әбен қайтадан тұрды. Әбеннің тұруы-ақ мұн екен, сұрау да жауа бастады. Әбен сахнадан түсіп, жиналған жұрттың қарсы алдына келді де, істің барлық жүйесін тағы бір тартып өтті:

— Сырдария мен Ақадырдың арасы он бес километр, — деді Әбен, — Сырдан тартып арық әкелеміз. Ал, Ақадырдың арғы бөктерінде жатқан жер екі мың гектардай. Ол араға тұтас мақта егетін болсақ, көп су керек. Олай болса, біздің қазатынымыз арық емес, арна болады. Менің ойымша, арнаның көлденеңі кемінде алты метр, тереңдігі үш метр болуы керек.

— Арық қазу қолдан келеді, мына тауды қайтеміз, соны айт! — десті шулаған дауыстар.

— Соны айтайын деп келем... Таудың көлденеңі екі километр шамасы. Дәл бергі етектен тесіп отырып, ар жағына өтеміз... Әрине таудың дені тас болу керек. Қиыншылығы жоқ демеймін. Бірақ тесіп өтуге болады. Үш колхозда мыңға тарта жұмыс күші бар. Стансаның сексен тракторы бар. Қак жартысы жыланбауыр, күшіміз келе ме деп ойлаймын.

Жиналған жұрт тағы біріне-бірі қарасты. Манағыдай емес, істің қиыншылығына енді түсіне бастағандай, бұған қол сала қалса, не қиыншылыққа болса да белін мықтап байлап кіріскісі келгендей, сұрау үстіне сұрау жаудырды.

— Тау жағымыз биік болып, су өрге шықпай қалса қайтеміз? — деген сұрауға тоқталды Әбен:

— Бұл дұрыс сұрау, — деді ол, — тау жағымыз тым биік, өр болып, су қарсыға шықпай қалса, ол біраз еңбек болар еді. Болмаса арықты барған сайын тереңдете қазу керек болса, күш келмей қалу қауіпі туар еді. Біздің бақытымызға қарай таудың арғы беті Сырдарияның жағасынан отыз метр төмен жатады екен де, әрі жүрген сайын одан да ойпандана береді екен. Ал тауды екібастан төменнен тесіп өтеміз.

— Тасты немен қазамыз? Күрек өтпейтін болар... — деген сұрау тұс-тұстан қойыла бастады.

— Рас, тасқа күрек өтпейді. Балтамен де түк қыла алмайсың, бірақ тасты тесетін құрал жасау қиын емес. Ұшпыр соғуға тура келеді. Стансаның мастерскойы бір айдың ішінде-ақ керек құралды соғып береді. Одан соң мен ұшпырға жалынбаймыз ғой деген ойдамын. Не көп, Қазақстанда тау кені көп, соның бірінен тас тесетін күшті бұрғылар әкелемін. Шымкенттен динамит алдырамыз. Тасты қиратып беретін бұрғы мен динамит болады да, жұмыстың ең ауыр жағы қопарылған тасты тасып төгуде ғана қалады. Ол жағына күш аямасандар болғаны... Тасуын тракторға тасытуға болады...

Жұрттың табаны беки бастады.

— Ендігі бір сұрау — қашан бастаймыз дейді, мен әрі кетсе бес күнде күрек салу керек дегім келеді.

Арт жақтағылар жапырлап алға ұмтылып, бәрі Әбенді қамап алды. Құлып моншадай қайнайды. Бөрік біткеннің қайда қалғанында ешкімнің жұмысы да жоқ. Шу гу етіп, үйді керіп әкетіп барады. Әлі қәне, осыған тоқтайық деген сөз шықпай жатыр. Желпініс сөз де жоқ. Бәрі сұрау да жауап.

...Сахнаға Егеубай шал шықты. Оң қолы иығынан төмен бір сүйемдей жерден шоп-шолақ. Тері тонның жеңін қозғап, иығына таман бірдеңе бұлтитып қояды.

— Таудың жайын мен білем, — деді Егеубай, — Тау деген бір балшық, бір тас болып келеді... Ал тасты қопару қолдан келетін жұмыс. Мен Рейдрдің Григорий шахтасында табан

жылжитпастан жеті жыл тас қопардым. Мына қолдан айрылмағанда Егеубайдың моласы Рейдрде болатын еді. Арық қазуды өз қара басым жаратпаймын. Ол үшін қалай сөксендер де еріктерін. Ал тауды тесіп өтуге мен алдарыңа түсем! Содан басқа сөзім жоқ. Көп сөз — боқ сөз... Сабрания коншать! — деп, сол қолды бір сілтеді де кетті. Оң иықтағы бір сүйем шолақ қол да бір бұлт етіп қойды.

Егеубай қарттың сөзі жиналысты көтеріп тастады. Істің егжей-тегжейін түгел білгісі келгендей, сұрау үстіне сұрау жаудырып, табаны тайғанақтап тұрғандарға Егеубай қарт тауды жалғыз тесіп өтуге міндеттенгендей көрінді. Жауапкершілік түгел Егеубайда қалғандай, жұрттың арқасы кеңіп, іс жеңілденіп кеткен секілді.

— Дұрыс-ақ, онда реті келді...— десті арт жақтан.

Сахнаға ұзын Ахмет шықты:

— Мен атқошопкемін ғой,— деді Ахмет,— атқошопкемін. Кәдуілгі Түрксібті салысып жүріп, от орнындай жерім мен бір бұзаулы сиырымды қымай кетіп қалғамын. Келер жылы қысты күні атқошоп болып кеттім... Бірақ Шымкенттің ар жағындағы екі тауды тесіп өткенде, мен де соның ішінде болатынмын. Тауды тесудің әдісін білсе, дәнemesі де жоқ. Арық қазудан қиын емес... Мені екінші етіп жазыңдар! — деді де, ол тоқтады.

Сахнаға бірін-бірі итермелеп бір топ комсомол шықты. Оларға сөз берген де ешкім жоқ. Оларға батып кеткен нәрсе — Егеубай қарт пен Ахметтің бұлардан бұрын сөйлеп қойғаны болды. Көрмейсің бе, бұлар тауды тесуге әзір екендігін айғай-шумен білдіріп, алақан соғып отырғанда — көш бастап кеткен екі қарт болып шыға келді.

— Біз әлі сөз берілген жоқ қой деп едік...— десті комсомолдар Әбенге келіп өкпелегендерін жасыра алмай. Бірінші болып сөйлейміз деп отырсақ, аналар киді де кетті. Понимаешь, просто киіп кетті! Тәртіп дегенді елең қылмайды екен өздері...— деді Егеубай мен Ахметке ұнатпаған көздерімен қарап.

— Әлі кеш емес, сөйлей беріңдер! — деді Әбен күліп.

— Сөйлегенде біздің сөзімізді айтып қойды... Олар бастап кеткен болды,— десті комсомолдар жәбірленіп,— бұл дұрыс емес... Бүйте берсе...

— Ал осы даумен тұрсандар, тағы біреу сөйлеп қояды! — деді Әбен комсомолдарды шапқа түртіп.

Сол-ақ мұң екен, Топай комсомол бұрыла салды да, сөзді сабалай бастады:

— Қали жолдас,— деді Топай жиналысты басқарып отырған Қалиға бір қарап қойып,— Қали жолдас, тәртіпті азырақ бұрып жіберді. Егеубай қарт пен Ахаң жарыс сөзді

көлденең киіп кетті... Олары дұрыс емес! Біз манадан тауды тесіп өту керек деп отырғанда, ол екеуі тыныш отырған жоқ па еді?! Тыныш отырды! Енді келіп біздің сөзімізді қағып алып жүре береді. Әуелі кім айтты? Біз айттық! Тауды тесіп өтеміз деп отырмыз, мана жиналыстың басынан-ақ ойымызды білдіргенбіз. Тут понимаешь безобразие болып кетті. Біз барлық комсомол бірінші бригада болып алдында отырамыз деп әлдеқашан сөйлесіп қойсақ, бізге жүріндер алдарына түсем дейді!.. Просто обидно!

— Әй, сенікі сөз бе, дау ма? — десті арт жақтағылар айғайлап. Топай білегін сыбанып, бір қуарып, бір қызарып бастады.

— Қарағым, білегінді ұшпыр соққанда көрсетерсің! — деп, Егеубай шал күлді.

— Во-первых,— деді Топай,— во-первых Ақадыр тауын тесіп өтуді бірден жақтаған — біз, комсомолдар. Бірінші комсомол бригадасы қазірдің өзінде даяр. Біз бірінші бригада боламыз — үйткені бірінші жактап шыққанымызды белгілеп қойғымыз келеді.

— Кім бірінші болғанын Ақадырдың астында көрісерміз... Қазір намыстанбай-ақ қой,— деп, Егеубай тағы да тақымдады.

Топай көп сөйлемекші еді, айтайын дегендері бытырап кетті. Бірнеше салалық сөздің біреуі-ақ қалды ойында. Енді кішкене тұрса, одан да айрылатын. Егеубай қарттың тақымдауы бір жағынан есін шығарып барады.

— Әй, шолтандап кісінің алды орай бермесейші! — деп қала жаздады Егеубайға. Бірақ оның күлкісі мазақ емес, канаттас ағаның арқаға қаққаны сияқты сезілді де, Топай да ыржиып қоя берді. Ендігі жерде сөз сөйлеудің өзі артық нәрсе сияқтанды. Сондықтан Топай айнала бір қарады да:

— Бірінші комсомол бригадасы, қолдарынды көтер,— деді. Комсомолдар қолдарын да көтерді, өздері де түрегелді.

— Уа, шіркін! Біз көтермейміз бе екен? Отырып қалатын шығармыз. Тапқан екенсіңдер! — деп, мосқал колхозшылар да түрегеліп қолдарын көтерді. Залдың іші қара ағаштай қалың қол бір минуттай көтерулі тұрды. Әбен қалтқысыз сенді. Ақадыр тауын тесіп өтетін болды.

Әбен жиналысты бұлай өтер деп күткен жоқ еді. Аудан басшыларының кертартпасына қарағанда, колхозшылар одан әрі шалқасынан түсе ме деп қауіптенген болатын. Бірақ олай болмады. Еңбек көпшілігі іркілместен тартып кетті. Мұның себебі не? Әлде жиналған жұрт қиыншылықты жете ұғынбай қалды ма? Болмаса қызды-қыздымен соғып жіберді ме? Бұл сұраулардың бәрінің тамыры Әбенге көрініп жатқан жоқ еді. Оның ұғынғаны — еңбек адамы өмірді байытатын еңбектің

қандай ауырлығына болса да даярлығы болды. Ендігі өмірінде өзі жасатқан жаңа дүниесінде еңбектің игілігін өзі көретініне колхозшылардың көзі әбден жетіп, иманы әбден ұйыған екен деді Әбен. Ендігі адым Ақадырға күрек салудан басталатынына сенді.

«Комсомол» колхозының оркестрімен жиналыс жабылғаннан кейін радиошы Әукен радиосын аңыратып қоя берді.

Ақадырдың үстінен Қазақстан халық артисі Елубайдың «Алтайы» өтіп барады екен:

Алтайдың кен шығардым саласынан,
Биік құз терең жартас арасынан.
Көк балға, жарқыраған болат сүймен,
От шығады соққанда көк тасынан.

VI

Әбен ең соңғы бұйрықтарын беріп болғанда, таң тауығы да шақыра бастаған еді.

— Он екі шығар,— деп ойлады ол сағатына қарамастан,— Әлі ерте, үлгіреді екем.

Кабинетте әлі он шақты адам қалды. Алдыңғы бөлмеде гу-гу етеді. Біреулер қысқа-қысқа асығыс бұйрық алып шығып жатыр. Енді біреулер жан алқымға алып қамалап тұр.

— Оны ұқтым, темір пештер жете алмай жатыр.

— Балалы әйелдерді қайтеміз, бара ма?

— Екі жүз адам барып қалды, бастай береміз бе?

— Құрал-сайман жетіспей жатыр,— дейді тұс-тұсынан Әбенді қамалап.

— Ертең бәрі жетіп болады. Барақты, складты бітіріңдер! Ертең мен де сол жерде боламын. Жөнел! Әй, тоқтай тұр: Балалы әйелді мал шаруашылығына қалаға қалдырып кетіңдер... Жақсы....

Ертең дегені болып қалғанын, таң атып бара жатқанын Әбен әлі сезген жоқ. Оның ойында тек түннел отыр: «Ертең Ақадырға күрек саламыз!»— деген кешегі ойы... Ол Ақадырды тесіп өткен үңірейген өңештің бер жағынан сығалап, ар жағында жатқан жалпақ жайманы көріп отыр...

— Ең соңғы бұйрық! — деді Әбен, бұйрық еместігін аңғарта.— Ең соңғы бұйрық: Үш колхоздың бастығы — үшеуің де осы минуттан бастап, бригадирсіңдер. Занды азырақ бұзып жібердік пе, немене? Оны кейін көре жатамыз. Колхоздарыңның жұмысын біржола жайғастырып аттанындар. Март тума, жылы төсек көрмеспіз.

— Оны сезіп едік,— деді «Большевик» колхозының бастығы Ғали жымыып. Ана екі колхоздың бастықтары да:

— Біз әлдеқашан дайынбыз ғой! — десті бір ауыздан.

— Жарайды ендеше, жөнеліндер! Ал, Қадір, жай қалай! Трактор, арбалары барды ма? Неше барақ бітті? Әлі алтау-ақ па? Отын, темір пеш, қазан, самауыр... Ас үй біткені жақсы болған екен! Дұрыс, барақтар мен складты тез бітір! Ағаш, тақтай, камыс ертең тасылып болсын!

— Бүгін де таң ата бастады ғой!

— Е, бүгін... Әй, темекінді таста! Жақсы, жөнел! Сол жерде көрісерміз... Ал, Садық, сөйле, товарищ!

Әбен соңғы үш күннің ішінде мүлдем өзгеріп кетті. Азырақ бозаң тартқан түрі бар сияқты. Бірақ бұрынғысынан да бетер қысып-бүріп әкетіп барады. Бабына жаңа келгендей үдетіп барады. Аз ғана тұныңқыраған қара көздері ту сыртыңнан тесіп өтіп тұр. Бұрын ол ұзақ әңгімелесіп, ұғындырып қана жіберетін секілді еді, кешеден бері бұйырып отырған адамның да қалпы бар сияқты. Сөздері қысқа-қысқа. Кесіп тастап, опырып тастап отыр. (Арқаң терлеп кетеді). Соңғы күндердің өзі де қарбалас, аласапыран болып өтіп жатыр. Таң атқаннан түн ортасы ауғанша ылғи жиналыс, мәжіліс, кеңес, тексеріс. Жұрт та еркінше-ақ сөйлеп болды білем. Аз сөйлеген тағы сол Әбен. Бірдемелерді қағазға түртеді де отырады, түртеді де отырады. Көбінесе анда-санда сөз қыстырғанда болмаса, алдына жайып салған дастарқандай қағаздан басын көтермейді. Жакын отырған Егеубай қарт та дастарқандай қағаздың бір шетін шұқып көрсетеді де, басын изейді: Егеубай шолақ неменені біледі екен?!

Ол кабинетінде кешегі сағат сегізден бері отыр. Ұзамай дәл бір тәулік! Содан бері түрлі бұйрық келе бастап еді, әлі бітпей жатыр. Әлсін-әлсін телефон шылдырайды. Бір жағынан, келіп отырған адамдармен сөйлесе, екінші жағынан, телефонмен сөйлесіп, түрлі тапсырмалар беріп жатыр: айтылды, тапсырылды, дұрыс, тездетіндер, ат бер. Сен жауаптысың! Бұйрық ала алмай тұрған адам әлі көп. Бригадирлер де тұр, тракторшы да тұр, атшы да бар, асшы да бар, ұсталар да бар, ағаш шеберлер де бар — машина, трактор стансасының айналасында неше түрлі шебер жасалып қалған екен-ау өзі! Техниканы адам жасаса, техника да неше түрлі маман жасап тастапты.

Бәрі анталасып тұр. Бәрі де өзінің бір кішкене ойын айтып, мақұлдатып әкеткісі келеді. Күтіп тұрған бұйрығы сол-ақ.

Біраз адам кеше кешке таман келіп құлады. Олары таң атқан соң осы арадан Ақадырға тартпақ. Тезбе-тез илеп шығарылған, түннел қазатын «жұмысшы табы».

Әбен бәрінің сөзін де бар ықыласымен тыңдап, өз пікірін айтып шығарып жатыр. Жауабы қысқа-қысқа. Бірақ осыдан бұлжытпай орында дегендей естіледі.

Алдыңғы екі бөлмеде лық толы адам. Махорканың сасық көк түтіні. Қара тондардың иісі анқып тұр. Бірнеше адам үлкен қара тондарын айқара жамылып, пешті айнала ұйқтап қалыпты. Терезенің алдындағы тар ғана тақтайына ептеп орналасып, ақ пималарын терезенің көсегіне тіреп алып, Топай комсомол ұйқтап жатыр. Ол түннелдің басына барып жұмыс істей бастағалы үш күн болды. Бір жанжал болып, іңірде келген еді. Шаршаған. Қара тонның бергі өңірі еденге салбырап кеткен екен. Бір комсомол оны жастана қойыпты.

— Тартпа деймін, әй! — деп, ұйқылы-ояу Топай былдырлап қойды.

— Тұр, әй, үйіңе барып ұйқта... Келіншегің шақыра келіп тұр...

— Былшылдамашы, өй...

Үйдің ішінде ине шаншар бос жер жоқ. Біріне-бірі қисайып жатқан, үйір-үйір әңгімелесіп отырған адам. Самардың вокзалы сияқты. Буып алған төсек-орын, сандықша, азық салған қапшықтар.

Бөрікті алдына ұрып тастап, омырауды ашып жіберіп, Борбас ертегі айтып отыр. Тыңдаушылар оның қара тонын төсеніп алыпты. Өзінің астында сонша үлкен тоннан тек жағасы ғана қалыпты. Қолды сілтеп тастап соғып отыр:

— Сонымен мысық пештің мойнынан түсіп, кіріп келсе, Қара Дәу ұйқтап жатыр... Қара Дәу демін алғанда, маңайдағы жеті тау орнынан бір-бір қозғалып қояды... Сақина аузында жатқанын мысық біледі... ұйқтағанда аузына салып жатады деп қыз айтып жіберген. Мұрнынан кіріп көрсем қайтеді деп ойлайды мысық... Бірақ түшкіріп қалғанда жеті дарияның ар жағына түсіре ме деп қорқады. Сонсын барып легендегі суға құйрығын малып алады да, Қара Дәудің аузына битіп сүйкеп кеп қалады...

— Е, бәрекелді, айласын-ай!..

— Қара Дәу «Фуф» деп қалғанда, сақина аузынан ұшып кетеді.

Мысық сақинаны ала сала қашады. Пештің мойнынан зытып шыға келіп, зытып келеді, зытып келеді.

— Тоқта, тоқта! Дәу демін алғанда ғой, жеті тау орнынан қозғалып тұрады дедің... Сонда оның үйінің төбесі неге ұшып кетпейді?

— Түсінбейді екенсің ғой... Үйінің төбесінде керемет үлкен тесік бар ғой! Тесіктің үлкендігі аспандағы ай түсіп кететіндей дейді...

— Әй, сен, тоқтай тұршы, бөле бермей! Айта бер, Борбас!...

— Ие, мысық зытып келе жатыр ма еді?.. Ие, зытып келеді, зытып келеді... Келсе, қыздың сарайын айналып алған түбі жоқ терең дария — жатқан бір Сырдария...

— Сырдарияның түбі бар...

— Қоя тұршы әй, қыстырылмай... Білсең, айта қойсайшы өзің!...

— Айта бер, айта бер...

— Дәу ұйқтағанда қырық күн, қырық түн ұйқтайды. Сонда қашып кетпесін деп, қыздың сарайының айналасын дария ғып жібереді екен ғой. Дәуге дария жасау қиын ба, бір-ақ ысқырып қалады...

— Мына Акадырды соған тескізіп алар ма еді!..

— Өзіміз де тесіп өтеміз!.. Қоя тұршы, әй, мешайт қылмай...

— Малшат қыла білмейтін бір сорлысын-ау, әйтеуір!

— Айта бер, Борбас, айта бер!..

— Мысық аңқайып тұрады да қалады. Сасатын жер енді келді. Үйткені мысық жүзе білмейді... Енді қайтпек?.. Дарияны жағалап келе жатса, бір ит кез болады. Мысық итке жалынады:

— Өмірлік дос болайық, мені мына дариядан анау тұрған сарайға өткізіп сал, өзім жүзе білмеймін,— дейді.

— Жұмысыңды айт, өткізейін,— дейді ит. Мысық шынын айтады.

— Сонау көрініп тұрған сарайдың ішінде Дәудің қолына түскен бір қыз бар. Қамаулы жатқалы дария жеті тасып, жеті қайтты. Мына сақинасын апарып берсем, қыз тас үйдің талқанын шығарып, босанып кетеді, қанат бітіп ұшып, Дәуден құтылады... Оның сүйгені бір балықшының баласы еді. Соған қосылып, мұратына жетеді,— дейді.

Ит айтады:

— Жарайды, өткізейін. Бірақ сақинаны маған бер, мен апарып берейін. Сенің еңбегінді қыз біледі ғой, менің еңбегім барын да білсін...— дейді.

Мысық айтады:

— Сенің аузың жаман, ырсиған, түсіріп аласың,— дейді.

— Ендеше дариядан өткізе алмаймын. Қалай өтсең, солай өт. Қалай апарсаң, солай апар,— деп ит ерегіседі.

Амал бар ма, сақинаны иттің аузына салып беріп, өзі иттің арқасына жабысып, мысық дарияға кіреді. Ит қандай малтымпаз, малтып келеді, малтып келеді... Бір уақытта дарияның ортасына келгенде құдай атқан өгіз шағала айғайлап келіп мысыққа түйіледі. Мысық: «Ыс, ыс, ыс!»— деп, шағалаға айбат шеккенде, мысықтың қырық пышағы

иттің арқасына кіріп кетеді. Ит аянып: «Қауып»,— дегенде сақинаны суға түсіріп алады...

— Қап!..

— Ойбай, тәйірі-ай!..

— Ит пен мысық содан бастап бұл дүниеде тұз еңбегі жараспайтын қас болып кетіпті...

— Қыз ғой тұтқында қалып қойды?

— Жоқ, әлгі сүйіп жүрген жігіті, балықшының баласы, бір күні бір шортанның ішін аршып отырса, сақина шыға келеді... Тани кетпесін бе?.. Қызды босатып алып, қосылыпты.

— Жоқ-ау, Дәудің пысқырып қалғанда өзен қып жіберетіні өтірік шығар, ө!..

— Жоқ, шын дейді. Мақтаны соған суартамын деп жатқан көрінеді Әбен...

Қабырғадағы орындықтарда түнде қонақтаған тауыққа ұсап сығылысып отырған адам. Столдардың үстінде де екі-екіден ұйқтап жатыр. Бөлме біраз саябырлап отырады да, араның ұясындай гу ете түседі. Кабинеттен шыққан адамдарды қамап алып:

— Ал, не деді?

— Қазір жүреміз бе?

— Не істейтін болдық?

— Тағы не бар?

— Жүрейік те енді...— дейді жан-жақтан. Түн бойы күткен жұрт, күрес майданымен айқасқанша асығып отыр.

— Қазір, қазір,— деп бастықтары, бригадирлер асығыс-үсігіс шығып жатыр. Шығады да, жүгіріп жөнеледі. «Қазір» қашан?

— Ендеше, тағы бір ертегі айтшы, Борбас!..

— Ертеде тағы бір тазша болыпты... Ханның қойын бағады екен дейді... Ханның жалғыз қызы бар екен дейді...

Сыртқы есік дамылсыз ашылып-жабылады. Алдыңғы бөлме сұп-суық қора боп кетті. Ол бөлмедегілер жата да алған жоқ, отыра да алған жоқ. Терезенің алдында түрегеп тұрған бойлары, қызыл кеңірдек болып жатыр. Олардың бірдемеге таласқан даусы мана шығып еді, әлі керісіп, келісе алмай жатыр. Орталарында Егеубай шолақ. Бәрі соны ара талағандай қылып жатыр. Ол ойынға да жалықпайды, ашуланбайды да, жұмыстың жайына келгенде алға түсіп жүре береді. Ойын былай қалғанын табан аузында сезесің. Онымен қалжындасу да, жұмысты бірге істеу де көңілді. Шаршаймайсың, жұмысың өніп отырады.

— Не қылар екенсің жалғыз қолмен? — деп, бір комсомол оның жағасына жармасты.

— Мен бе?... Сендейлердің екеу-үшеуін битіп жіберем!...— деп, Егеубай жалғыз қолымен комсомолдың желкесінен қысып жіберіп еді...

— Ойбай, аға-еке, қойдым...— деп, комсомол шыдамаған болды. Шынында, Егеубай қарттың «Әлі күштімін» деген кеудесін басып, сенімін шайқағысы келмеп еді. Егеубай қарт одан әрі мақтанып, екілене сөйлей бастады:

— Ерегіске қалғасын былай болады: қызыл ту әуелі ортамызда тұрады. Общий, бәрімізге бірдей болады. Кішкене сабыр ет, сабыр ет! Помешкай немножко... Содан соң алғашқы бес күндікке қай бригада озып шықса, қызыл ту соның барағына көшеді. Сен көзің қызығасың да жүресің! Басқа бір бригада одан да артық норма бергенше қозғалмайды...

— Е, қозғалмайды, қозғалмайды!

— Тұра тұршы кішкене! Ойпыр-ой, бейшара екенсің ғой, сорлы... Келесі бескүндікте сенің бригадаң озады екен — қызыл туды сен жұлып аласың да, жүре бересің... Қарсы болуға ешкімнің қақысы жоқ. Ешқандай жанжал салынбайды! Ұқтыңдар ма?

— Е, қызыл туды алған бригадаға сол күні «Бесбармақ» беріледі.

— Бір-бір шұқыр «Ақ жорғасымен» де...

— Жоқ, жоқ! «Ақ жорға» манайға жуымайды! «Ақ жорға» әкелген кісінің бөтелкесін трактордың табанына бір-ақ ұрамыз!

— Дұрыс! Дұрыс!

— Ал, артта қалған бригадаларға қандай сый беріледі?

— Сөз саптауына қарағанда, жоспарын орындап отырса, тимейміз. Ал жоспарын орындай алмай былығып жүрсе, құрым жалау сыйлаймыз. Барағының қақ маңдайына апарып шанышамыз да қоямыз... Кірген-шыққанда көзге шұқып тұрсын жалбырап, дұрыс емес пе?

— Ана жылғыдай асыра сілтеу болып жүрмесе?

— Өзімен кетсін ол жылдар! Ондағы бір оба ғой!

— Айтып көр! Қайыровқа: Құлашыңды кең серме десін...

— Жоға, заң бойынша жөке жалау берілетін еді дегенім ғой.

— Жөкесі не? Құрымы не? Әйтеуір абыройыңды айрандай төгетін бір масқара болған соң... Қайсысына да көнесін дағы...

— Ал бірінші бригад, екінші бригад деген және болмайды.

— Е?

— Қай бригада озып алдында отырса, бірінші сол болады.

— Онда бірінші деген ат озғанына қарай өзеріп отырады десейші!

— Е, өзгеріп отырады. Не он күнде, не бес күнде әр бригаданың нормасын толтырғанына қарай, тиісті орынын алып отырады. Есептеп отырамыз... Жиналысқа салып, баға береміз...

— Оны кім айтты саған? Бірінші — Комсомолдар бригадасы,— деп, Толай комсомол келіп қосылды. Құлақшыны теріс айналып кеткен. Қос жұдырығымен көзін уқалап, тонының бір жеңін таба алмай, қолбаң-қолбаң етеді.

— Әй, иегінді сұрт! Сұт ағып барады.

— Мамаңның емшегін емуді қойғалы көп болып па еді?

Толай ажырайып қарап тұрды да:

— Не айтады өздері? Біз әнеугі жиналыста жазылып кеткеніміз өтірік пе еді? — деді таба алмай жүрген жеңін тауып киіп жатып.

— Сен түсінде бірінші бригада болып жатқанда, біз басқашарак ұйғарып қойғанбыз, айналайын...

— Па, шіркін-ай! Көне қойды ғой сендерге!..

— Шіркін-айы жоқ, бірінші деген атты білекпен алатын боламыз!

— Басқа біреуге айтыңдар. Біз әнеукүні жазылып кеткенбіз. Міне, бірінші бригаданың тізімі — Толай қойнына қол сала бастады.

— Әй, Толай! — деді Егеубай.— Сендер күр кеудені қойыңдар, білдің бе? Ол өздеріне пайдалы. Жарыстың аты — жарыс: бәйгені озып алыңдар. Жаппай бере ғой дегеніңе көнетін, басқа колхозшылар құдайдың күр жаратқан адамы емес, ұқтың ба? Пожалуйста, озып шық, жоспарды екі есе, үш есе орында. Сонда бірінші боласың. Қызыл ту да бірінші болған бригадаға көшіп отырады. Мұны да біліп қой. Қай барақта қызыл ту желбіреп тұрса, значит бірінші бригада сол. Көзің ашылайын деді ме ептеп?

— Келер бес күндікте басқа бригада озып шықса?

— Бірінші де сол, қызыл ту да соған көшеді.

— Қызыл ту да көше береді. Бірінші деген ат та көше береді: айнала қызыл тулы боламыз ғой онда?

— Жок, шырақ! Шу дегеннен жұлып бір әкетсек, сон-сон қайтып қолдан шығара қоярмыз ба екен?

— Біз жұлып әкетсек?

— Бере алар ма екенбіз?

— Жоспарды салғаннан екі есе орындап отыруға серттесейік: шалақ қолды бересің бе, қане!

— Үш есе десен ойланайын...

— Пәлі, пәлі, кәрің! — десті бәрі қарқылдап күліп. Толай да мойындап, әлгі ашуы басылып, бірге күлді...

— Ал, Акадырға тарта беріндер енді! — деп күле сөйлеп орта бөлмеге Әбен шықты. Борбас тағы бір ертегіні аяқтап келеді екен:

— Атаның кішкене шығар? — дейді.— Атаның кішкене дейін десем, тауға шыққан шынардың жапырағын жұлып оттаушы еді,— дейді тазша...

— Е, онда тауың аласа болды ғой,— дейді хан.— Тауым аласа дейін десем, таңертең ұшқан тұрымтай кешке басына өрең жетіп қонақтаушы еді,— дейді тазша.— Онда күнің қысқа болды дейді хан.— Күнім қысқа дейін десем, таңертең қашқан қашар кешке бұзаулай беруші еді дейді тазша. Хан тоқталып қалады да, тілінді тәңір кессін, ал! — дейді. Сүйтіп тазша ханды жеңіп, қызын алады...

— Сок, Борбас, сок! — деп, Әбен алдыңғы бөлмеге шықты.

Ондағылар әлі дауласып жатыр еді.

— Ал сұрай ғой өзінен, сұрай ғой! — деп, кеңірdesіп тұрғандар Топайды итермеледі.

— Е, не дау, карт? — деді Әбен, Егеубайдың иығына қолын салып.

— Мына комсомолдар біз осы арадан бірінші бригада болып аттанамыз деп дау салып жатқаны...

— Е, сендер әлгінде кенескенде жоқ па едіңдер? — деді Әбен Топайға бұрылып. Топай ақ пимасымен еденді үйкелей берді. Үндемеді. Қызарып та кетті. Маңдайдан тер де бұрқ ете түсті. «Әй, ұйқысы құрғыр-ай»,— деп тұр ішінен Әбен, Топайдың неден қысылып тұрғанын сезе қойып. Ұялтпайын деп иықтан қақты да:

— Мына қарттар солай ұйғарды. Жастар бәрібір аянбай қимылдайды, алға да шығады, бірінші де болады! Сүйтсе де жарысқа түсіп, озып алсын,— деді. Озып аласыңдар ғой сендер, солай емес пе? — деп күлді де, шығып кетті.

— Әй, босқа тұрмандар! Азырақ дем алыңдар таң атқанша.

Ұзын тонның етегімен еденді сыпыра Топай да кетті артынан. Қақпаның алдында қуып жетіп:

— Комсомолдарға сенбедіңдер ме? — деді Әбенге.

— Оны кім айтады?

— Ендеше неге бірінші деген атты бермедіңдер?

— Жаңа көп солай ұйғарды ғой! Мен де соны дұрыс көрдім. Кім оза, сол бірінші болмайтын ба еді жарыста? Қызыл ту да озған бригаданың барағында тұрады. Дұрыс емес пе? Озыңдар да бірінші болыңдар! Әлде, комсомолдар, күштеріңе сенбейсіңдер ме?

— Неге сенбейік? Сонда да бастаған біз, қазір кісінің жігері түсіп...

— Түсірмендер. Бірінші болып қызыл туды шу дегеннен жұлып әкетіндер де, айрылмандар сосын!

Топай азырақ еріп жүрді де, өз жөніне бұрылып кетті. Тезірек комсомолдарды жиып алып, мына қорлықты шаққысы келді. Ашу да қысып барады. Бірінші біздің бригада деп айтып қойып еді, ұят та болып қалды өзі.

— Токтай тұрындар, шалдар! Салған жерден сапыра тиісіп, қызыл туды жұлып әкетпесек пе? Көр де түр енді! Қап, жана үш есе дегенде қолды ұрып жіберу керек еді, неге тартынып қалдым? Ұйқысы құрғыр ашылмай, аңдамай қалдым ба?

Топай дереу кейін қайтты. Егеубай қарт және басқалар кеңседен жана шығып келе жатыр екен.

— Әкел шولاқты! Үш есеге серт байлайық! — деді Топай анадайдан-ақ. Жүгіріп келіп Егеубайдың шолақ қолына жармасты.

— Төрт есе, — деді Егеубай салмақпен. Топай тағы қол алыса алмай тұрып қалды. Егеубай мұртынан күліп жүре берді.

Әбен үйіне қайтып келе жатқанда, келіншегі Зейнеп самауырды алтыншы рет тұтатып, алтыншы рет бұқтырып, диванда кітап оқып жатыр еді. Қолында «Шұға», көзінен аққан жасы парлап, иегіне қарай жылжып бара жатқанын сезген де жоқ. Айнала торлаған құзғындар Шұғаны жарға қамалап келіп, аяғында у ішкізді. Міне, енді бақсы сарнап, сорын қайнатып жатыр. Сасық аузынан шыққан жынын Шұғаның бетіне түкіріп жатыр. Мұндай бақытсыздықтың талайын Зейнеп өз көзімен көрген. Өзі де торға түсіп барып құтылған. Шұғаның ащы зары оған түсінікті. Әйтпесе жүрегін ойып көзге жас әкелер ме еді?

— Мына бір балаларды бекер-ақ жын қылған екен: «Сенің атың Шолақ, сенің атың бірдеме...» дегені қиыспай тұрған секілді. Жазушы өзі дұрыс дей ме екен?..

Әбен аяғын баспалдаққа сала бергенде-ақ, Зейнеп ұшып тұра келіп самауырды ашты. Пешке бұқтырып қойған тауықты суырып алып, столды әзірлей бастады. Жылаған көзін сүртіп, бақытты Зейнеп азырақ жымиған бойы Әбеннің кіруін күтті. Кіріп келгенде Әбеннің көзіне еркелей бір қарау — оның қашанғы әдеті. Отасқалы он жылға жақындаса да ол әдетін Зейнеп әлі ұмытқан жоқ. Зейнептің Әбенді күтуі биыл мен былтырдан бері ғана басталған жоқ, Әбен жауапты қызметке кіргеннен бастап-ақ анда-санда болмаса, үйге ерте қайтқан адам емес. Оның қайтуын күтіп отыру Зейнепке қымбатты минуттардың бірі болып кеткен. Зейнеп осы күтудің өзінен бір қуанышты, сағынышты мағына табатын. Бұл — оның мінезіне айналып кетті. Оның бұл мінезінде

өзгеше бір қасиет бар. Әбен қанша шаршап қайтса да үйге кіріп Зейнептің күлімдеп тұрған көзіне, ренжу білмейтін жүзіне көзі бір түсіп кетсе болғаны, бойы сергіп жүре береді. Барлық шаршағаны ұмытылады.

— Шаршап келіңсің ғой,— деп, Зейнеп қара көзімен бір қарағанда, ұзын кірпіктерімен барлық шаршағаныңды желпіп жіберді.

— Неге жата бермедің? Мен таң жақындап қалғанын білмей қалыппын...

— «Шұғаны» оқыдым...

— Жылағасың ба өзін, Зейнеп?

— Аяныш-ақ...

— Жылай ма екен сонда?..— Әбен Зейнептің ұзын қара шашын сипап келіп, арқасынан қақты да, шешіне бастады:— Телефонмен жата бер деп айтайын деп тоқсан тоғыз рет толғанған шығармын, бірдеме бөліп кете береді әйтеуір. Әлі жайрап жатырмыз, Зейнеп.

— Телефонмен өзім сұрайын десем, жұмысыңды бөлгім келмеді... Сонсын кітап оқиым да, жата берем...

Әбен шешініп жіберіп, жуына бастағанда:

— Пап, пап!..— деп, алты жасар қызы Роза оянды. Басын, мойнын бүркыратып жуып жатқан әкесі үндей қоймаған соң:

— Әке дейімі!..— деп, Роза әлгіден гөрі де қаттырақ айғайлады.

— Қазір, қазір, Розышка! Қазір...

— Ты не спал ешо?..— Роза орысша таза сөйлей бастаған еді. Тек қай тілде сөйлесе де, «р» ға тілі келмей «Ғоза», «қауа» деп сөйлейтін.

— Нет, Розышка.

— Поспиш немножко да?..

— Да... Қазір жатамын, қалқам...

— Я с тобой, папа? Ладно?

— Ладно...

Әбен жуынып болып, төр бөлмедегі айнаға келгенде, Роза да әкесінің төсегіне секіріп шығып барады екен.

— Я уже зес...

— Харашо-харашо...

Роза қуанышты көзінің мейірімді нұрын аямай төгіп, әкесіне құшағын жайды. Әбен шала сұрткен басын еңкейтіп құшақтатты да, көрпесімен қаусыра құшақтап қызын алдыңғы бөлмеге көтеріп алып шықты.

— Папа, прочитай мне «Вармалей», а?

— Қазақшаны ұмытып кетті-ау қызым?..

— Жоқ... Билем... Мәшине жүгигеді. Ақ ат, ақ ат аяғын тебеді. Қаға сұйығ бағбасты ұғды... Шоғыни теленүк миленький-миленький... Он игеғайт-игеғайт...

Кішкене Роза қазақша білетін аз ғана сөздерін өрең-өрең есіне түсіріп, орысшаны араластырып, соғып жатыр әкесінің алдында. Ұйқтап кетті.

— Е, «Шұғаны» оқып жылап алдым десейші! Оны сахнада көрсен... Бір артиска бар Алматыда, көзіңе еріксіз жас алдырады... «Адасқандарды» оқып бітірдің бе? Еркін не болды аяғыңда?

— Бітірдім... Еркін еш нәрсе де болмайды екен,— Зейнеп мұны ренжіп айтты.

— О несі?

— Өзі әдемі жазылған кітап екен. Қайдағы бір әдемі сөздер бар ішінде. Мына бір жерін тындап жіберші... Қайда кетті? 160-бет еді ғой... Әдейі саған оқиын деп белгілеп қойып ем... Е, міне, міне! Тындашы, әлгі Бәтес бір жерде былай дейді:

«Егер де біреу Бүркіт кеңесінен бергі менің көз жасымды бір ыдысқа жинап ала берсе, сол ыдысқа қазір өзімді тастап жіберсе, тұншығып өлер ем»,— дейді. Әдемілеп айтылған емес пе?

Зейнеп күрсінді. Көзінен тағы екі түйір маржан домалап кетті.

— Өзің аз жылап па едің? — деп, Әбен бір қолымен Зейнепті өзіне қарай тартып еді, Зейнеп жылауын қойып:

— Қайдағы бір күндерді есіңе түсіреді,— деп күліп жіберді. Алдында жатқан «Адасқандардың» әлгі бетін қайта ашып:— Мына бір жерде Ленинді мысалға алғанына ашуым да келіп кетті. Мына қарашы, жазушының өзі қызық болады ғой деймін, жөнсіз бүлдіріп алыпты. Тындашы, бір Бошан деген мұғалім қайғырып жүрген Бәтесті жұбатқанда былай депті: «Қажырлы болу керек. Қажымай қайратқа жеңдірген адам дегеніне жетпей қоймайды. (Мұнысы дұрыс, ар жағын тыңда). Неше жыл айдауда жүрсе де, жігерлілігінен Ленин бабамыз мұратына жеткен»,— депті. Тап осы арада Лениннің аты қор болып аталып тұрған секілді. Бәтес кім, Лениннің істегенін күтуге бола ма одан?

— Мұның дұрыс екен! Өзің жатып атар сыншы болып алыпсың ғой! Жансүгіровке арыз жаз, жазушы етіп алсын. Жазушы бола алмасаң, сыншы боласың.

— Жазушылар бізді түк аңғармайды. Не жазсақ та жақсы деп оқи береді деп ойлайды ғой дейім, сірә... Бірақ аңдап басатын кезі өтіп бара жатқанын кешірек біліп қалып жүргендері болса, ұят-ақ болған оларға... Және «Адасқандар» деген аты дұрыс емес пе дейім: Егер адасты деп отырғандары Бүркіт пен Бәтес болса — онда жазушының өзі адасудың қай жағында деп сұрағым келеді...

— Жазып жібер өзіңе... Беті қызарсын...

— Жазудың әдісін үйретсейші әуелі.

— Мына түннел бітсін,— Әбен есінеп қалғи бастады.

— Бүгін мүлде кетесің ғой?

Әбен қайта көзін ашып алып:

— Айтпақшы, сен де сол жерде бол. Жақын ғой, кешке қайтып кетерсің, күндіз еңбек есептес, газет-кітап оқып бер. Тамақтың жайын қарап жүр. Барақта қандала, тарақан қаптап кетпесін,— деді.

— Мен даяр отырсам қайтесің? — Зейнеп өзіне дайындаған жұмыс киімдерін әкеліп көрсетті: жылы пима, қалың шапан-шалбар, бүрме тон, қара құлақшын, бір темір күрек.

— Мынау артық болған екен,— деп күлді де, темір күректі алып босағаға сүйеді.— Оны мен алайын, өзген дұрыс.

Әбен қызын құшақтаған бойы төсегіне барып құлай кетті. Жұмылып бара жатқан көзі Зейнепке тағы бір түсіп еді, Зейнеп қалың көкше қамыстың ар жағына барып, үстіндегі киімін тастап, жұмыс киімдерін киіп жатыр екен. «Қамыс қайдан келді?» Ұйқылы-ояу қолын созып еді, біреу оң көзінен ақырын ғана сүйгендей болды...

Әбен көзін жұмар-жұмбастан-ақ түс көре бастады. Қарақұртша қайнаған көп жұрт. Ақадырды бұрқыратып тесіп жатыр... Көк тастар құмдай езіліп, әлдеқайда сырғып кетіп барады... «Жылан бауырлар» қопарылған тасты тысқа тасып шығарып жүр. Топай комсомол бірдемеге өкпелеп таудың етегінен тесіп отырып, ұшар басынан бір-ақ шығыпты. Сырдың күрең суы таудың басына шығып барады. Таудың төбесіндегі тесігінен Әбенге қарап Зейнеп күледі. Түннел суға толып барады.

— Суды жібермей тұра тұр, қарт! — дегенде Әбен шошып оянып кетті. Таң аппақ атып кетіпті. Қып-қызыл болып, ернін еміп қызы ұйқтап жатыр қасында. Зейнеп жоқ үйде. Сағат жеті болып қалыпты.

Әбен бет-аузын суық суға көміп-көміп алды да, киіне бастады. Қызының маңдайынан бір сүйіп, азырақ қарап тұрды да шыға берді.

— Ал, Шура, Розаны қарап жүр,— деп шыға бергенде үй қызметкері Шура манағы күректі қолына ұстата берді:

— «Хозяйка кетіп қалды».

Жұрт тұрып қалған, көше бойы қыбырлаған жан. Ерсілі-қарсылы асыға басып бір жаққа кетіп барады. Құлыпқа көзі бір түсіп кетіп еді, маңдайшасында үлкен қызыл жалау желбірейді. Жиналып жатқан көп адам, Әбен тура тартқан бойы мастерскойға келді. Мына жерінді бұрап жібер, мына жерінді түзеп жібер! Мына тісімді жаңадан қойып бер,— деп келіп жатқан мәшине-сайман көл-көсір. Мастерскойдың жарты шақырым айналасы, қабырғасы

ырсып, шойырылып-шойырылып жатқан мың түрлі мәшине. Түйеге ұқсап ербиіп, бір топ комбайн жусап тұр. Үлкен тасбақаға ұқсап құж-құж екі «жылан бауыр» келіп, мастерскойдың қақ басына төніп тұр. Атан өгіздерге араласып кеткен бұзау-торпаққа ұсап, ығысып «парзон», «интерлер» тұр кейінірек. Саусақтарын маймитып, кішкене алақандарын жайып, культиваторлар тізіле қойыпты. «Бір тіс берші»,— деп сұрап тұрған секілді.

Әбен ремонт бітпегенін жаңа ғана білгендей болды. Басын шайқап: «Ертендер телеграмма келеді: Факт, шорт возми, бұл ремонт қашан бітеді?! Мынаның бәрі де бір жерім бұзылып қалды деп келіп тұр-ау?.. Оның үстіне қанша сүймен, кирке жасау керек»,— деп ойлады.

Үлкен қара тонға мықтап оранып алған күзетші «жылан бауырдың» жұмсақ отырғышына орнығып отырып алып қалғып отыр, былқ етпейді. Ремонт қашан бітеді, онымен жұмысы да жоқ сияқты. Сабы мүжілген винтовкасын мықтап тұрып құшақтап алған, қозғалмайды, қатып қалған сияқты.

Мастерской әлі жабық. Бастығы Гриша Собел де келген жоқ. Антұрған Собел десе —собел. Шын қимылдап кетсе, он саусағынан өнері төгілген қымбат адам, асқан шебер. Ал «ақ жорғаға» бір мініп кетсе, одан да қымбатқа түседі: қолға түспейді, таптырмайды.

— Мен — Гриша,— дей бастайды ол мас болса-ақ! Мен — Гриша Собел!.. Мен Кайзер Вильгелммен соғысқан Гришамын! Егер орыстың генерал подлещтері соғыстан бірдеме білетін болса, Кайзерің Гришаның аяғына жығылып, құрметті орыс солдаты Григорий Иванович Собел, міне, отыратын жеріңе немістің оғы тиіп кеткені үшін төлейін деп отырған контрибутиция... Пожалуйста, аз демей ала көріңіз, мына он мың марканы! — деп жүретін еді! Ол болмады... Мен не көрмедім? Парижынды да көрдім: «Тфу, салдақы!»— деп, бір бізөкшенің бетіне де түкіріп кеттім. Ты понимаешь, Петроградтың графиниясы екен: «Бір, солдат, бір франкіні тұтас бере сал»,— дейді. Е, менің қалтамда небары екі-ақ франкі жүр. Оның да қайдан түскенін ит білсін бе? Әйтеуір жұмыс қылып таппағанымызды өзін жақсы білемін.

— Е, графиниямысың,— дедім қабағымды түкситіп. Мына мүрт кетті делдіп...

— Ие,— дейді қиқылдап.

— Тфу, салдақы! Арамданып қалдым-ау! — дедім де, жүре бердім.

Гриша мас болса-ақ осыны айтады. Әбен де мұны тоқсан тоғыз рет естіді. Мас болса бітті, мен Кайзермен соғысқамын, Графинияның бетіне түкіргенмін,— дей жөнеледі. Ал трактор

ремонты Кайзермен соғысқанына пысқыратын да емес. Мені жеңіп ал деп тұр.

Әбен мастерскойдың ішіне кірді. Станоктар, көрік, балғалар тез жолға алуды күтіп тұр. Екі трактор қайта жинауды күтіп жайрап жатыр да, бір «жылан бауыр» шонқиып отыр. Бір қабырғаға сексеуілге ұстап үйген әртүрлі темір... Төрт-бес кішкене көріктер құрысқан сабаға ұсап қабырғаға сүйеулі. Мастерскойдың қасынан бірнеше жерге жеңіл көрік орнат деп еді, ол орындалмаған. Абажадай мастерской сұп-суық. Комбайндар кіріп шығатын «түйе қақпалар» үндемейді.

Трубкасын бұрқыратып, көзінің ірінін де сұртпестен Собел келді. Әбен оның түрін ұнатпай:

— Неге жуынбадың? — деді салмақпен ғана.

— Іздеп жатырсың ба деп асығып едім,— Собел кінәсін мойнына алып ыржиды да, шонқиып отырған трактордың қасына барды:

— Жап-жаңа трактор, жүрегі бұзылған.

— Өкпесі де сау емес.

— Асқазаны да бұзылған.

— Собел!

— Ие?

— Үйіңе қайт, әбден оянып, жуынып кел! Сақалыңды қырсаң да оқасы болмас.

— Мен ояумын. Сақалды қойшы,— деп, иегін тықыр-тықыр тырнады да, Собел миңгірлеп қақпаға қарай аяндады. Қақпаға барып, ұнатпаған пішінмен Әбенге тағы бір қарады да, үйіне тартты.

— Өуре қылады адамды.

Әбен сыртқы киімін сыпыра тастап, шонқиып отырған «жылан бауырдың» моторын ақтара бастады. Мотор бірнеше рет күйе жаздап қалған секілді. «Жүрегінің ауруы едәуір екен, алыбым! Осының тракторшысы кім еді, ана бір Базархан деген жын бір айда бір сменада жүріп қалып еді-ау. Қап!»

Бет-ауыздарының қара күйесін жөндеп кетірмеген ұсталар, тракторшылар тағы босқа жұмысшылар келді. Сайман салған қапшықтарын, кішкене қобдишаларын қолтықтарына қысып алыпты. Бұлардың да ұйқысы шала ашылған, ауыр қозғалып келеді. Трактордың жүрегін ақтарып жатқан Әбенді Собел екен деп:

— Ей, хохол, не іздеп жатырсың? Немене, түсің оңбай шықты ма? — деді ұстаның бірі.

— Түсім жақсы! — деп Әбен басын көтерді.

— Ой, начальство ғой, здравствуй! Өкпесі сау ма екен, байқадыңыз ба?

- Сендер өкпесін кетірмей қоясындар ма?
- Ыстықтай айдалып жүрді ғой талай.
- Жұмысшылар қоршап алды:
- Біз неге бармаймыз түннел қазуға?
- Ремонт біткен соң келіндер.
- Трактористер қазір де бос емес пе?
- Жоқ, қай күні тракторы ремонтталып болады, сол күні босайды. Қай жері бүлінген, қалай ремонтталды, көзімен көрсін.
- Жарайды. Айдап көрейік ремонтты күн-түн демей.
- Ай, білмеймін. Тақыр мұзға отырғызып жүрмесеңдер? Кешкі жетіде кетесіндер. Сонан кейін он екі сағат өткесін де оңай табылмайсындар. Мәшине-сайман мынау, телегей-теңіз жайрап жатқан.
- Мастерскойдың тәртібін өзгерт, пожалуйста. Біз сегіз сағаттан кейін-ақ орнымызда болайық.
- Собел келсін қазір. Сүйтпесе болмайды, жігіттер. Белбеуді қаттырақ буынбасақ, ішек-қарынымыз ақтарылып жүрер.
- Әбен «жылан бауырдың» жалпақ табанына отыра кетті де:
- Кел, жігіттер, темекі тартайық! Бес батпандарынды созындаршы! Кім моншаға барады екен, көрейін,— деді күліп.
- Моншаға түсе алмадық.
- Құлыпта отырып қалдық,— десті жігіттер ұяла-ұяла темекі алып жатып.
- Осы түрлеріңмен құлыпқа да кіргізе ме сендерді?
- Кіреміз ептеп.
- Ұят екен бұларың. Ешкім қастарыңа жоламайтын шығар?
- Жоламас. Тракторискелер майлы-күйедей жабысады.
- Тракторымды оңдап түзе дейді ғой.
- О да бар. Олар біздің майлы-күйемізден жеркенбейді де.
- Жеркенетін шығар? Бірақ...
- Жоқ, жеркенбейді.
- Қыздар жеркенуге тиісті. Ол — бір. Екінші — кей қыздар жеркенбейді деп құлыпқа жуынбай, киінбей баруға бола ма екен? Жас жігіттерге кір-кір боп жұрт жиналған жерге баруға ұят емес пе? Құлып мәдениет ордасы. Сендер мәдениет ордасына майлы-күйемізбен кіре береміз дейсіңдер. Сонда мәдениетті болатын кім?
- Бізді кіргізбегенде құлыпқа ылғи ақ саусақтар ғана бару керек пе?
- Ақ саусақтарың кім?
- Жоқ, сұраған соң айтып жатырмын.

— Жусан, сенің саусағың ағармай ма? Біздің мәдениетті адамдарымыздың саусақтары қап-қара. Үсті-бастары майлы-күйе боп жүрсін деген кім? Барлық еңбек адамы қолын таза жуа алады. Бізде «мәдениетті тап» деген бөлек бір тап боп, жұмыс адамы мәдениетсіз тап болмайды. Ең мәдениетті адам — еңбек адамы болу керек. Бұл сөзді мен-ақ естийін, жігіттер. Ендігәрі құлыпқа майлы-күйесімен келген адамды кіргізбендер деп қоюға тура келер, сірә.

Жігіттер біріне-бірі қарап еді, бәрінің де тазалық жақтары шамалы екен. Беттің сай-саласына, құлақтың іші-тысына тұрған күйе тым қалың. Тырнақтың түптеріне соқа салып алуға болатын.

— Мына майлы-күйені ғой көрпе-жастықтарына да жағып келдіңдер.

Жігіттер үндей алмады. Күнәлерін мойнына ала қоюы да қиын. Әйтеуір, екіоқтылау езу тартты.

Собел қайтып келді. Жуыныпты, тараныпты. Сақалын да қырыпты. Енді көрші дегендей, алыстан-ақ ыржиып күліп келеді.

Ол мені қуып жібергенін мына жігіттерге айтып тұр ма деп қыпылдап келе жатыр еді, Әбен Собелді нұсқап:

— Мына бастықтарыңды көресіндер ме? Жақсылап тыныққан, жуынған, қырынған. Жас жігіттей құлпырады. Бүгін оның алдынан жұмыс үркіп отырады. Сендер соқадан болдырып шыққан өгіз сияқты ұйпа-тұйпасыңдар. Ұйқыларың ашылмаған. Былтырғы күйелерің жуылмаған сияқты. Өздеріңнен өздерің жеркеніп тұрсыңдар.

«Қусың-ау»,— деп қойды ішінен Собел. Бір жағынан абыройын ашпағанға қуанып та кетті.

— Бастықтарыңнан үлгі алыңдар,— деп, Әбен оны тағы көтеріп тастады.

«Қап, бұдан былай күнде жуынып, таранып келетін болдым-ау, тәңірі!»— деп, Собел тұр ішінен.

— О да күнде болжырап келетін еді... Бүгін бір әлдекалай...— деп, бір ұста күңк ете түсті.

Әбен жігіттердің жеткілікті қызарғанын сезді де, әңгіменің бетін аударды:

— Ал, Гриша! Бүгін түннелге қол саламыз!

— Құдай жолынды оңғарсын!..

— Ойынды қоя тұр...

— Үндесем, үнім өшсін!— Гриша манағыдай емес, ерленіп кетіпті.

— Қоя тұр деймін! Сүймен, кирке, кетпендер бітті ме?

Собел көзі адырайып, жолдастарына қарады да:

— Алдын бүгін кешке, қалғанын ертең кешке бітіріп береміз, ә!? — деді.

— Кеше неге айтпағаның оны? — деп жігіттер шап ете түсті: — Жұрттай алабөтен таза болғаның, — деп, жігіттер сонымен болып тұр еді. Көкті бір қайтарып қағысты.

Собел мұрнын қасып, желкесін укалап, азырақ тұрды да шынына көшті:

— Несін жасырайың сендерден: Кеше Кайзермен соғысам ба деп енжарланып жүргенде есімнен шығыпты. Шынымды айтайын, әлгі қызым болмағанда, Гриша бүгін Парижде отыратын еді. Ну Кайзерға да соға кеткен болар еді... Қызым аңдып отырып алды: сен ішсең, мен де ішем дейді. Сонсын көшеге шығып кетем, мектепке бармаймын дейді. Шертіп қара сен пионеркәні. Түрмеге айдап жіберсін. Бір литрді мен ұстап отырмын. Шешесі шығар деймін бәрін істетіп жатқан, тыриған кәрі сиыр.— Гриша боқтап жіберді.— Сендердің біреуіңнің үйіңе кетейін десем, қызым да киіне бастайды. Не амал қыларсың? Жұтындым-жұтындым да қойдым.

— Ұзамай отырасың ғой, сірә? Түннелге мықтап жәрдемдесетін болдың! — деді Әбен. Жігіттер Гришаны иықтап күле бастады.

— Жо-о-қ, — деді Собел, қолын бір сермеп тастап: — Жоқ, бұл кезең аман өтті. Енді он күн бойы Гриша бүкіл кеңес одағындағы бірінші адам болып жүреді. Он бірінші күні бон жур Париж, здравствуй, старый дыруг елу алты!.. — Собел кеңірдегіне шертіп-шертіп жіберді. Жігіттер ду күліп ортаға алып:

— Міне, бастықтың үлгісі! Мұны да үйренеміз бе? — деп, Әбенге қарасты. Собел артығырақ айтып жібергенін сезіп, қызара бастады.

— Трактор ремонтын майда бітіреміз ғой онда? — деді Әбен күлместен. Бірақ жүзінде ашу да жоқ еді.

— Неге? Мотор, каленчатый вал тағы сондай қиындарын он күнде бітірем. Өліп кетейін бітірем. Қалған бент бұрау, тазалау, жинау спат тажға анау-мынауды мына тышқан көз Серік бүлк еткізбейді.

— Болмайды, Гриша! Күзде мақтаны жинап алғанша шыдай тұр. Әйтпесе жанжал болады.

— Қашанға дейін?

— Күзге мақтаны жинап алғанша деймін.

Собел бармақтарын басып санай бастады: Декабрь, январь, февраль, март... ноябрь — он бір ай?!

— Ие, он бір ай!

— Одан да мүлде ішпей кетсем қайтеді?

— Дені дұрыс адам боласың.

Гриша басын шайқады:

— Болар ма екен? Мүмкін... Қиын ба ішпеу? Шыдай тұр, Гриша, деймін: Шыдай тұрады. Мүлде ұмыт деймін: Ұмытады.

Әбен директор екені бір рет есіне түсіп кеткендей:

— Сөзді қой, Собел! — деді, — мынаны ұқ: сегіз сағат тырп етпей ұйқандар, төрт сағат тағы анда-мұнда кетсін. Он екі сағат табандарың таймай мастерскойда боласындар. Ұқтың ба? Жаксы. Нормаларың екі есе өседі, еңбек ақы да сондай. Ремонтты бітіру уақыты екі есе қысқарады, түсіндің бе? Тіпті жаксы! Кирке, сүймен, кетпен ертең кешке түгел Ақадырға жетсін! Бітіргендеріңді қазір айтып жібер. Ана сарайға мына бес кішкене көрікті бүгін орнатып қой. Колхоздың ұсталары қазір келеді... Болды ма?

— Болды.

— Көлденең әңгіме тумай ма?

— Жок.

— Он күннен кейін екеуіміз бірге отырып ішеміз. Жарай ма?

— Жарамайды. — Собелдің басы өзінен-өзі шайқалып кеткендей болды.

— Әкел бесті!

Әбен қол алысып шығып кетті. Жігіттер бірі станокқа, бірі көрігіне барып жұмыстарына кірісе бастады. Бойлары сергігендей, кимылдары қыза бастады. Анда-санда ғана:

— Тотияйынды қыстырды ма, Гриша? — дейді біреуі.

— Әй, үніңді өшір, талпақ танау! Өздеріңнің сыйларың аз болды ма? Көріп тұрындар, мен қалай қыстырар екем сендерге!

— Мұрның қанап жүрер!..

— Сендерден бұрын ба?

Әбен тәшке жасап жатқандарға келді. Ескі ат соқалардың кішкене дөңгелектерін кигізіп, елу шақты тәшкені бітіріп, көшеге тізіп қойыпты. Қалың тактайдан жасалған, мып-мықты. Үлкен сарайдың іші тарсылда-тұрсыл. Зың-зың еткен ара даусы.

— Ал, Ақа, әлі біткен жоқ па?

— Дөңгелек табылмай қысылып жатқанымыз... Екі кісілік қолмен көтеретін жағы көбірек боп кетті. Кешке дейін түгел бітіріп алып кетеміз дейім, ө, жігіттер?

— Түс ауа бітеді ғой.

— Жарайды. Күрекшілер қазір қол салады. Біткенін қазір жөнелтіндер де, қалғанын кештен қалдырмасаңдар болғаны.

— Сөз жоқ!

Алты ұзын шананы тіркеп алып, орта көшемен «жылан бауыр» қайқайып барады. Тиегені ылғи ағаш, тактай, қамыс, тәшке, күрек, кетпен, кирке, темір пеш, сексеуіл, Құлыптың

алдында түтіні будақтап тағы бір «жылан бауыр» тұр. Көп адам жапырласып шанасына мініп жатыр оның. Трактордың трубасына ұзын сапты жалауды бекітіп қойыпты. Үлкен қызыл көбелек қанаттарын лып-лып қағып, ұшуға дайын тұр. Алдыңғы кеткен трактор қаладан шыға-ақ жолды тастап, қалың қармен Ақадыр тауына қарай тура асып бара жатыр. Жан-жақтан атты шаналар да ағылып, Ақадырға тартып барады. Ақ тайлақтың өркешіндей тік-тік таудың басында бір күн туатын секілді. Колхоз қолы өзіне сенімді. Түйдек кетіп барады.

Күрегі қолында, құлыптың алдына Әбен де келді. Жұрт асығып тұрған сияқты. Артқы шанадағы комсомолдар духовой оркестрмен туш ойнай бастады. Кешігіп қалғандар қапшықтарын арқалап жүгіріп келіп трактордың шаналарына мініп жатыр.

Әбен МТС-тың кеңсесіне бір қарады да: «Әлі көп жұмыс шала қалды-ау»,— деп ойлады. Содан кейін еш нәрсеге қарамастан тракторшының қасына келіп қатар отырды. Шірене бір тартып, барлық шаналарын қозғап алды да, бұл «жылан бауыр» да Ақадырға бетін қойып, жылжи жөнелді.

VII

Ақадырдың бауырына келіп, жұрттың ат мандайын тірегені жалғыз түп шеңгел болды. Содан басқа ағаш тұқымының қашан жоқ болып кеткенін білетін бұл өңірде бір адам жоқ. Қашаннан бері қасына адам келмейтінін шеңгел де ұмытқан. Жарлауда жан сақтап қалған жалғыз түп шеңгелдің қасына өмірде адам аяғын салмаған болуы да ғажап емес. Анда-санда сауысқан ғана келіп қонып, таңдайын қағып отыратын. Сондықтан жұрттың қаптап келіп қалғанын шеңгел ұната алмады. Біреу атын байлайын десе жеңіне жармасып, иығынан тартып, инесін қадап, аза бойы тік тұрды. Кірпідей жиырылып, ең аяғы ат байлатып, кір ілдіретін де қабақ көрсетпеді. Ақадырды қору үшін қалған жалғыз күзетшідей инелерін шаныша бастады.

Бірақ түннел қазуға келгендер шеңгелдің рай бермегеніне өкпелеген жоқ. Аттарын ағытып, құрал-саймандарын шеңгелдің қасына үйіп, жиналып орныға бастады. Аттанайын деп жатқанда құрылыс жұмысының бригадирі Қадырға Әбен былай деген:

— Жар қабағында жалғыз түп шеңгел қалған су ағар бір сайсаң бар, соның сол жағынан қаз-қатар қылып баракты сала беріңдер. Құрал-сайман сарайы, ұсталар мен ағаш шеберлерінің сарайы алысырақ, оңаша салынсын. Ас үй орталықта болғанмен бір бүйір оқшау тұрсын. Мына жоба

бойынша салындар,— деп, Қадырдың қолына қарындашпен сызған «құрылыс жобасын» тапсырған. Жұрт сол шенгелге келіп тұрған еді.

Келгелі үш күн болған екі жүздей адам сол жоба бойынша барактарды сала бастады. Үш күннің ішінде алты барак салынып та қалды. Салынып болғаны болмаса, барактар мал қорасындай суық. Біреуінің ғана есік-терезесі орнатылды, өзгелері әлі үңірейіп тұр. Шеге мен шыны табылмай жатыр. Темір пеш пен сексеуіл де бүгін түнде ғана келді. Біткен барактан басқасына от жаққанмен пайда жоқ, құлазып тұр.

Жанадан салынатын барактардың да орны күреліп, қағылатын қазықтардың орны қазылып даяр тұр. Құрал-сайман сарайы түн ортасы кезінде бітті. Енді керегі екі үлкен қақпа, он шакты терезе. Мұның қасынан ұсталар мен ағаш шеберлеріне екі сарай салынбақ. Ағаш, тақтай, қамыс келіп қалса, жұрт тағы бір баракқа қол қоятын еді, келмеді. Кірпіш, плите келіп қалса, алдымен алты қазандық ас үйді бітіріп тастайтын еді, кірпіш келе алмай қалды. Жетіспей жатқан нәрсе әлі көп. Қолды бөгеп жатқан да сол.

Түн ортасы ауа бергенде жұмыс тоқтады. Үш күннен бері жылы тамақ көрмей, суық нанмен жүрген адамдар тона бастады. Бір топ жігіт оңаша шығып алып, жылындың жайын кеңесіп тұр:

- «Ақ жорға» қайсында бар?..
- Бітіп қалды ғой құрғыр!..
- Тракторшы әкелем деп пе еді?
- Ол таңертең оралады...
- Болмай қалды.
- Алдырсақ қайтеді?
- Ат бар ғой, жібере қойсақ.
- Қой, ұят болар!
- Әрине, ұят!

Көпшілік «ақ жорға» алдыруға қарсы болды. Қарсы болғанда, табан аузында табыла қалса, сылқ ете түсіруге ешкім де қарсы болатын емес. Сол иттің керегі не деп тұрған, тағы бірдеме ойларына түседі. Әйтеуір арақ алдыруға кісі жібермеді.

— Жүріндер, барактардың іргесін көміп тастайық!

Көп адамның қолы тиген соң жұмыс шыдар ма, барактардың іргесі де көміліп қалды. Жұмыс біткен соң тағы дене тоңази бастады. Қатып қалған суық нанға тіс салар емессің.

— Қой, дем алайық, жатайық.

Жұрт андап барактарға қарай жөнелді. Жатуға ниет бұрылуы-ақ мұң екен, жұрттың ойына жылы орын тауып алу түсе қалды. Барактардың іші опыр-топыр. Қаранғыда

бірін-бірі итермелеп, ықтасын қабырғаға таласып жүр. Осы арадан жел соқпайды-ау деген жерге киіздерін жайып, тондарын жамылып жата қалмақшы. Ең алдымен жұрттың есіне түсе қалған жылы барақ болды. Әркім-ақ төсек-орындарын құшақтай жүгіріп жылы бараққа жөнелді. Онда бұрын келіп үлгіргендер алас-құлас орын алып жатып қалыпты. Бірнеше ерлі-байлы адамдар бұрынғы әдеттері бойынша төсектерін бірге салып жатыр. Олар егіндіде төсегін емес, еркек-әйел аралас жата беретін. Ерлі-байлы адам айрылып жату деген олардың есіне кіріп көрген емес.

— Әй, мына бір жерімді уқалап жіберші. Төменірек, өй, жөндеп уқаласайшы,— деп әйелдеріне қаттырақ айтуға еркектер ұялмайтын. Әйелі де күні бойы жұмыс істеп, көбірек шаршап қайтты-ау деген кімнің есіне келген! Таңертең тұрып жатып:

— Шұлғауымды кептірмепсің ғой!

— Түймемді неге қадамағансың?

— Етігімді әперіп жіберші, әй! — деді. Ешкім де ерсі де көрмейтін, обал екен де демейтін.

Еркектерде түннел қазғанда да әйелдермен аралас жатудан басқа ой жоқ еді. Қашаннан бері істеп келе жатқан ұсақ-ұлаң жұмысын әйелдер ендігәрі істемейді деп кім ойлаған. Бірақ ол ой болмай шықты. Болмағанда оны дұрыс емес деген ешкім жоқ, дұрыс еместігі өзінен-өзі келіп килікті. Әркім әйелін ертіп келіп барақтың жылы жеріне орналаса бастап еді, жоқ жерден жанжал шықты. Орналасқандар басын киізінің астына тығып, әлдеқашан ұйқтап қалған. Қозғауға болмайтын адамның түрін көрсеткісі келіп еді, оған да болмады. Орын іздеген адамдар қадалып тұрып алды. Бригадаға бөлінбеген, түпкілікті барақтары белгіленбеген жұрт бәрі жылырақ бараққа үймелесті. Не бәрі екі жүздей адам әрқайсысы қырық кісілік алты бараққа сыйыса алмады. Жылы бараққа таласқан дауыстар қаттырақ шыға бастады. Суық барақтарға ешкім барғысы келмейді. Әркім-ақ: «Аналар барсын! Маған осы барақтан бір кісілік қана орын керек»,— деп ойлайды. Оның ойлаған «аналары»: «Аналар барсын, мұнда мен болайын»,— деп ойламайтын нақұрыс болып па? Сонымен жылы бараққа талас туды. Орын ала алмай тұрғандардың даусы қаттырақ шыққан сайын, орын алып жатып қалғандар киізіне бастарын мықтап тыға бастайды. Киізінің жартысын төсеніп, жарты жағын қара тондардың сыртынан айқара жауып алып, бір жастыққа екі басты қыстырып жатып қалған ерлі-байлы адамдарда үн жоқ: бір үйден екі адам жылы барақтан орын алып, қалғандары олардың тілін күрмеп жатқан сияқты.

— Әу, кішкене сығылыссандаршы, біз де жатайық!

— Әй, сатып алған орын емес қой, қозғалсайшы!

Орынсыздар кез келген адамның үстіне төсек-орнын қойып, жатқандардың әдейі аяғын баса-маса кеуделей бастады. Жатып қалғандар сонда ғана үн шығарды:

— Әй, аяғымды бастың!

— Ендеше түрегел!

— Біз жатып қалдық қой!

— Біз де жатамыз.

— Біз бұрын келдік. Мен бе сені жатқызбаған!?

— Міне, біз де келдік!

— Әй, ерлі-байлы адамдардың арасына жатқыларын келе ме өзі!

— Үсіп өлеміз бе енді?!

Осы керіс бір сағаттай созылды. Қырық кісілік жылы баракқа жүзден артық адам кіріп тұр. Суық баракқа барып жатқандар да бір-бірлеп осында келе бастады.

— Шырағым-ау, біз қайтеміз? — деп, бір топ әйел далада шулап жүр. Көбі төсек-орындарынан айрылып қалған. Суық баракқа жатқан адамдар қолына түскен төсек-орынның бәрін бауырына басып, бірнеше киіз жамылып, бірге жатқан ерлі-байлы адамдар теңкиіп обаға ұсап жатыр. Төсек-орын іздеп жүрген әйелдерді маңына да жолатпайды.

— Әй, маза беріңдерші шуламай!

— Жатсандаршы, түге!

— Менің төсек-орыным осы арада жатыр еді, осы киіз менікі шығар дейім, — дейді әйелдер әр жерден.

— Өзіміздікі, аулақ жүр! — Әйелдер тағы шегініп кетеді.

— Әй, босқа шуламай кетіндерші!

— Өзің орналасып алғасын, өзге жұрт қайда кетсе, онда кетсін дейсің-ау сен.

— Сенің орныңды алып жатқаным жоқ.

— Сенің де орының емес ол!

— Ендеше сүйреп тастай ғой!

— Сүйремесем, мына жерден қыстырылып жатамын!

— Жатып қара!

— Осы «Большевиктер» күштілік көрсетуін қашан қояр екен!?

— «Кеңес»шығарсың көптік қып тұрған.

— Әй, «Комсомол», даурықпашы, айналайын!

Бұл адамдар әлде жұмыста қалай ойнап-күліп жүрген?

Бір ауыз қыңқ еткен, ренжіген, ұрысқан адам жоқ еді ғой! Осындай сөзге келерліктей бәрінен қымбаты ең жанына тиер нәрсе — мына барактың ішінен екі метр орын алу болғаны ма?! Жұрттың өзімшілдігі тап осы жамбасын төсейтін орын үшін қоза жөнелгені қызық болды. Үлкен ұят боп тұрғанын бәрі де сезеді. Бірақ ешкім қозғалмайды, қайтпайды. Жаңа

ғана жұмыстан қарқылдасып, күлісіп тарасты. Қолдарына күрек алып жұмысқа шықса, тағы соны істейді. Ал барақтың ішінде әркім «менің орным» деген бір жерді басындағы бөркіндей иемденіп, енді ол жерге ешкімнің бөркін қойғызғысы келмей жатыр. Қазір төбелес бола қалуы да ғажап емес. Әркімнің жанының бір түкпіріне әлімсақтан бері мықтап ұялаған әрі ұлы, әрі сорлы «менікі» тырнағын шығарып, пышағын суырып, арсылдай кетуге әзір тұр. Көзі қарауытқан «Менікі» не үшін пышағын жалақтатып тұрғанымен есептесер де емес.

Әйелдер әлі далада жүр. Олар төсек-орындарынан да мүлде айырылып қалды. Біреу төсеніп, біреу жастанып алған. Бергілері келмейді. Төсек-орнын таныған әйел алғысы келіп жұлқыласа:

— Өй, өзімдікі,— дейді бір еркек.
— Апырма-ау, танып тұрмын ғой.
— Өзімдікі, өй, әрі кетші әрі... Ертен тауып алмайсың ба, құрғыр.

Еркектер бірінің үстіне бірі топырлап, әйелдерді ығыстыра-ығыстыра барақтың сыртына шығарып жіберді. Күшті еркектің өзімшілдігі, әлсіз әйелдердің теңеліп болмағандығы, әйелге құрмет жоқтығы осы бір жерде тым ащы сезіле қалды. Кіп-кішкене нәрсе әйелдердің арқасына аздай батты. Жұмыстан әйелдердің ащы тері аз шұбыра ма? Әйелдің еңбек күні аз есептеле ме? Қоғам өмірінде әйелдер арт жақта тұра ма? Жоқ! Ал, мыналары несі?.. Бір түн жатып шығатын орын үшін еркектердің қара күшке салғаны несі?

Орынсыз қалған әйелдер әуелі еріндерін бір-бір сылып еткізіп, мына жөнсіздікке танданып тұрды. Кішкене десін еркектердің өзі-ақ ұялар деп ойласты. Біраз тұрғаннан кейін біріне-бірі қарап күлгендері де болды. Бірақ арқадан қысқан аяз сора бастағасын, топ-тобымен бараққа кіріп, жасы үлкендердің атын атап шақыра бастады.

— Ораз қайнаға-ау, біз таң атқанша далада тұрамыз ба?..

— Жатып қалып едім, келін! Жігіттер ептеп нетсеңдерші-әй!..— Ораз қайнаға да, Қасым қайнаға да суыққа мұрындарын шығарғысы келмейді. Келіндері ескіні ескертіп «қайнаға» деп, жаңаны ескертіп аттарын атап тұрғандарына қысылса да, өздері тұрып орындарын бере қоя алмады:

— Бір түнше енді бірдеме қылып,—деп мыңқылдасты да қойды.

Әйелдер жай сөзден май шықпайтын болған соң, бір жерден Қадыр бригадирді сүйреп алды:

— Осы жылы барақты әйелдерге босатып бер, — деді турасынан.

— Мұнда да әйелдер бар жатқан, — десті әйелімен жатқандар.

— Әйелдер қалсын да, еркектер шығып тұрсын.

Қадыр да ымыраға келтірем бе деп жұбатып қарап еді, әйелдер көнбеді.

— Қазір босаттыр, әйтпесе атымызды жегіп қалаға қайтамыз: Қайыров жолдасқа барып айтамыз. Біздің жазығымыз еркектерден қалыспай бұрын келіп, түн бойы жұмыс істегеніміз бе?

Қадыр бригадир қысыла бастады. Жалма-жан атып тұрып:

— Әй, еркектер, тұрындар, Әбен келгенше мен қожайын. Большевиктік тәртіпті комсомолдар бұзсын деген заң жоқ. Ана барақтарға барындар, — деп, әркімді жұлқылай бастады.

Сол-ақ мұң екен, әйелдер де жатып қалғандарды жұлқылап тұрғызып, төсек-орындарын тауып алды. Бір-екі жігітті тұрғызып жіберу мұң екен, басқа еркектерде тыйшығып жата алмай, киініп тұра бастады. Әуелі азырақ бұлғақтаса да, артынан өнештеп жүріп Қадыр жалғыз жылы барақты әйелдерге босаттырып берді. Киініп тұрып алғасын, еркектер де есін жинады. Алдымен комсомолдар дұрыстық болмай кеткенін мойындарына ала бастады:

— Қата болды, алдымен әйелдерді орналастыру керек еді, бассыздық істедік. Мұның өзі жиналысқа салатын әңгіме болды. Осы тәртіпсіздікті бастаған кім осы?

— Кім болсын? Бәрі сиырша кимелеп кетті ғой, түге!

— Топай естісін деп алдымен біздің күрішіміз пісетін болды.

— Ие, оңған қылық істегеніміз жоқ.

— Комсомолсың ба, ей. Манадан неғып үндерің шықпай жатыр еді? Әйелдердің төсек-орнын тартып алған сендер емес пе едіңдер?

— Сонда біз бе бастаған тәртіпсіздікті?

— Біз бе енді?

— Әрине, сендер. Комсомол бастарыңмен әйелдер дірдектеп жүргенде үндемей жатқандарыңның өзі комсомолдың қылығы емес. Солай болғасын, алдымен сендер айыпты боласындар...

— Бәрің де жанталастындар ғой осында, — деді әйелдер төребергендей дауыспен. — Жиналыста сөйлесерміз, маза беріңдер енді.

Шынында да бәрі айыпты еді. Бірі емес, бәрінің бойында қалған шокпыт-шокпыт ескі қараулықтың көзді қараңғылап шел қаптатып жүре бергені айыпты еді. Бұл әдет он аттағанда бір-ақ рет еске түсетін шығар. Үлкен істерден айрылғанда

шығар, ә. Ал ұсақ бір мәселеде кездесе қалғанда соқыр түйе де суға құлап өлуіне де бар.

Өзімшілдіктің шеті бір бастаған соң етегі де түріле бастады. Еркектер түгел кінәлі болып қалғандарын мойындарына алды.

— Е, әйтеуір ұятты болып қалдық, әйел жолдастар.

— Байқамағандық қой бәрі.

— Ал, кетейік, әйелдер ұйқтасын, дем алсын.

— Жылыңсын, темір пешті жағып жіберейік.

Еркектер даладан сексеуіл әкеліп, манадан бергі қарбаласта жағылмай да қалған темір пешті жағып, барақты жылытып берді. Жалма-жан тақтай әкеліп, әйелдерге нар жасап берді. Қабат-қабат киіз төсеп, өздерінің төсек-орындарын да әйелдерге беріп:

— Ал, жата қойыңдар, шырақтарым.

— Бұлар бізден кем істеді ме жұмысты, тынығыңдар, әйел жолдастар.

— Обал істеппіз, түге.

— Осы барақ әйелдердікі болсын тіпті. Тегінде, әйелдерге ең жақсы барақты беріп, барлық әйел бір жататын болсын.

— Е, е, әйелдер бригадасын бөлек жасап, жеңіл жұмысты беру керек.

— Бұл егін емес, еркек-әйел бір жұмысты істеп бере алатын. Жер қазу онай соқпайды. Әйелдерді жеңілірек жұмысқа, күш түспейтін жұмысқа шығарайық.

Еркектердің жаны жаңа ашыды. Әйелдерді шын ниеттерімен құрметтеп, өздерінің «өзінікін»ұмытқандай құрақ ұшып жүр. Ең айыпты адам еркектерімен жатып қалған әйелдер болды. Олар әйелдер тобына жарықшақ кіргізгендерін ең ауыр қылмыс көріп:

— Ойбай-ау, ойымызда дәнеме жоқ... Ал жатайық деген соң еріп кете беріппіз...

— Төсек-орын бір болған соң егіндегідей жата береміз деп ойлағамыз ғой. Әйтпесе дұрысы әйелдер бір жерде онаша болғаны жақсы ғой...

— Сендерді өкпелетіп алдық-ау! Сормандай, — деп, тоңған әйелдерді шәйіп-жуып жатыр.

Тоңған әйелдердің ашуы да табан астында тарап, жайраңдап сала береді. Қылмыстарын шын мойындарына алып тұрған еркек те ең жақсы дос емес пе? Әйелдер жағы тұрып, орындарын беруге әзір еді. Манағы ашу қалып, еркек жолдастарының көңілін қалдырмайын деп, ойынды-күлкілі дауыспен:

— Е, еркектер, әйел теңдігін ала ала ма екен?

— Әйелдер жоғын жоқтап, мұңын шағайын десе, қалай ұйымдаса алады екен?

— Қалай састырды өздерінді?! — деп, еркектерді ойын-күлкімен жөнелтіп салды.

Ақадырдың бауырындағы бірінші барақ — әйелдер барағы болып осылай құрылды.

VIII

«Осы елдің өзі оңбай кетті, — деп ойлады күні бойы жортумен қалжыраған арлан қасқыр, құты қашқан білем өзінің...— Түні бойы жортасың. Аузыңа бір түйір ет түспейді. Ең аяғы жымырандаған қоянына да қолың жетпейді-ау әлі! Кең қолтық аңқаулары бір жаққа кетіп, ылғи бір көзін ашып ұйқтайтын қулары қалған білем...»

Оның түні бойы шарламаған жері жоқ. Саймен де жүрді, қырға да шықты, жол да тосты. Талай қарайғанды да торлады — еш нәрсенің орайы келмеді бірақ. Далада түнеп қалған бір мал жоқ. Қалаға жақындауға жүрегі тұрмады. Қаланың жұлдызы тым көп, тым жарқырап тұр. Қала көзін жұмбайтын болған. Бірдемесі түні бойы дүрсілдеп тұрады...

— Далада түнеп қалатын жылқылары қайда бұл елдің? Тап осы арада бір семіз жабағы неге жусап тұрмайды? «Ақымақ қасқыр, мынаны кісі деп ойла, жабағымды жеп қойма»,— деп, енесінің арқасына қарақшы мінгізіп қоя беріп, өзі үйінде жататын кенпейіл кедейлер қайда екен? Кешке таман өзінің тұмағының төбесіндей шошайған шөбінің төбесіне шығып, жабағылы биесіне бір қарап, үңгіріне кіріп жоқ болып кететін емес пе еді?! Бие қар тепкенде бірге еңкендеп қарақшы тұрар еді. Қурайды тасалап, жақындап келіп, адамның арзан айласына күліп сен жатар едің. Қыңқ етіп есінеп кеп қалғанда, жалт қарасаң, жалғыз қурайды тасалап келіп қалған ақ тамақ қаншықты көрер едің. Қарақшы қалқандап тұрғанда, қалқып тұрған жабағыны алып ұрып, шаптан тартып жібергенде, жып-жылы жұмсақ майлы етке тұмсығың кіріп жүре беретін еді. Қазыны бір қылқып жіберіп, сен кеудесін ұңғып жатқанда, Ақтамақ та келіп алқымға жармасар еді. Өкпе-бауыр мен қолқа, жүректі бір қопарып алған соң, сен екі қара санға ауыз салғанда, Ақтамақ екі көзді ойып жатар еді. Ой, қандай тәтті тамақ! Көмекеймен бірге тілді, жалмен бірге көзді бір соғып алғасын сүйек-сүйектің арасына оның тісі тимеген жер қалмас еді. Жабағының басында ол, бөксе жағында сен жер бауырлап жатар едің. Майлы кесектерін бітіргесін сүйек мүжуге айналып та керегі жоқ. Төрт сирағын иесіне қалдырып кетуге де болады. Бірақ, бірақ! Қарақшысы қалқайып биенің өзі тұр-ау әлі! Ал, Ақтамақ, сен алдынан, мен артынан. Күні бойы алдаған қарақшыны бір қауып тастап, таяғын тартып алып, анадай

жерге апарып тастағасын биенің өзін жәукемдер едің. Сонсын қарды қауып-қауып жіберіп, мына ақ таудан асып құлай берсең!.. Түсінде тағы бір жабағы жеп ұйқтар едің-ау, шіркін! Осы күнгі көрген түсің құрысын! Не бір апштан бұралып жатқаныңды көресің, не қораға жақындай бергеніңде арқаң ду ете түседі де, айнала тулап, өз тақымыңды өзің тістелеп жүргеніңді көресің. Тіпті әрі кеткенде семіз жабағыға әне ауыз салам, міне, ауыз салам деп келе жатқанда, жүрегің дүрсілдеп оянып кетесің. Жүрегі құрғырдың өзі қуанышқа да шыдай алмайтын болған білем. Осы ақ таудың өзі неге түйенің өркеші болмады екен?.. Ақтамақ екеуіміз екі иығына қонып алып езулеп жатсақ!

Әттең, дүние-ай десеңші айнып кеткен! Ол күн қайда, ол жабағы қайда? Енді мынау, қарақшының өзін сағындық. Тым болмаса, барлық жылқыға бір-бірлеп мініп алса да, мына сайға қарай бір келсе! Сонау бір шетірек тұрған үлкен қораның іші-тысы толған жабағы. Қорадан шыға ойнақ салып суға барып, одан ойнақтап қайта қорасына қайтқанда аузыңнан сілекейің ағады. Бері қарай біреуі келмейді. Иісін күндік жерден-ақ сезесің. Көзің де күндік жерден шалады. Аузыңды да алыстан-ақ саласың, әттең, илікпейді! Жабағылар тіпті семіз болатын болыпты. Шіркін, арық күнінде қар тебуге жарап, семіргесін жарамай қалғаны ма? Әлде етін адамдарға жегізгенде тірі қала ма екен? Талай төңіректеп көрдім-ау сонау қораны. Әттең, не мен ішіне кіре алмадым, не жабағылар далаға шықпады. Еш нәрсе көрінбей тұрды да, тап түбіне барып, енді секіремін-ау, енді секіремін-ау деп тұрғанымда бірдемесі тарс ете түседі. Қора біткеннің бәрі тарсылдайтын болыпты. Қай өнері екен? Осы бір жонымды ала бес-алты домалақ кіріп те кетті білем. Опырмау, белім... Белі құрғырға содан бері бір ұйыма да пайда болды...

Өзгесі өзге, қой жаманның қолға түспеуіне не дерсін? Шетінен бір кіріп-кеткенінде екеу-үшеуін бір-ақ домалатып кететін едің, қайран күн, не боп кеттің екен? Жапсары ашық жататын қоралар қайда? Бір-бір үйден бытырап отыратын ауыл қайда? Мынау үйдің иті сақ болса, анау үйдің қорасын төңіректейсің. Әйтеуір бір қораға түсіп, төрт-бес қойды сұлатып кетуіңе кім таласатын еді? Ендеше? Ендігіні ауызға алғың келмейді. Кесек-кесегімен қылқып жіберетін май құйрықтың дәмі қандай болатынын да ұмыттық... Көбейіп кеткен бір тарсылдақ. Қой шірікке тарсылдақтың керегі не десейші! Бұрын тарсылдақтан өзі үркетін еді, енді өзі тарсылдайтын... Әй, күлімсі сасыған шіркін-ай!.. Сенің-ақ ызаң өтті-ау, әйтеуір...

Сонша көп қойдан жалғыз-ақ ақсақ тоқтысын-ақ ала жөнеліп, соған қанағат қылар едім деген адал оймен-ақ келесің. Ең аяғы сонысын да қимайды. Тымағы жалбырап, таяғына сүйеніп, жаурап тұратын жаман қойшының құтырып кеткенін қайтерсің!? Жақындасан, о да тарс ете түседі! Түнде қой қорасына жақындау дегенді аузыңа да алма... Ол түп-тура ажал деген сөз. Заты осы күнгі адамның бөрінің ішіне жел кіріп кеткен білем: жақындасан болды — тарс-тұрс етеді. Күні құрысын-ау бүйткен... Малын далаға қоя беріп тұрып, жатпас па шалқасынан!.. Үйі жылы, қатыны қасында. Бізден қалған төрт сирақты бүгін асып жесе, ертең тағы төрт сирақ қалдырып кетуге өзіміз Қарашолақтың алдында-ақ ант берер едік. Осы өңірдегі ең білгіш, ең күшті сол Қарашолақ қой. Оның алдында берген уәдені біз де бұза алмас едік.

Шіркін, ана бір жылдар! Ойда түйені жеп жатсаң қырда тұрған адам қасыңа келген бе сенің! Жолдан арқан бойы жерге биені жығып жатсақ өтіп бара жатқан адам қайрылған ба саған!.. Екі күн қаңтарулы тұрған аттарды жетелеп кетуіңе болатын еді! Ұялы қасқыр қойдың қорасына кіріп, талай бірге түнеп жүрдік. Кекірік атқанша тоясың да, бірін кошқарды, бірін саулықты жастанып ұйқтап қаласың. Танертең келіп біреу қақпаны ашар еді де, өзі әлдеқайда кетіп қалар еді... Сен өріске қоймен бірге өремің десең де уайым жейтін дәнеме жоқ, кете беретін едің... Сонау бір жаяуларды қонаққа шақырғың келетін еді. Осынша ақылды болғандарың үшін, кел, өзің де ауыз ти дегің келетін еді. Бірақ біз де оны істей алмадық. Құлқыны құрғыр қандай жаман, сұғына бердік, сұғына бердік... Содан адам өкпелеп кетті білем осы күні, малын бетімен жібермейтін болды. Сол жылдар тым болмаса бір күнге бір қайырлып келер ме еді! Ай, келмес, келмес!... Содан бері үш жыл өтті, бір қайырылмады ғой!..

Әлде аузымның салуы қайтты ма екен! Жоқ, қайтпау керек, неге қайтады? Әлде де ылғи ет жегім келіп жүрмей ме? Тісім мынау сақ-сақ етеді. Ауыздың салымы қайтқан осылай бола ма? Мына адам бұзылып кетті. Көзін жұмбай ұйқтайды. Иттен де сақ. Жаяу адам да кездеспейді. Шана-шана болып тобымен жүреді. Не бір шырылдап бара жатқан бөлемен жүреді. Не болмаса дүрілдеген бірдемемен жүреді. Жақындап кеп қасына... Ана бір шырылдаған бөленің көзіне көзінді қадап кішкене тұршы, қалай қасыңа келіп қалғанын білмей қаласың... Қасыңа келіп қалса, сонсын өмірден үмітінді үзе бер.

Бір кезде осы өңірде он шақты ұя жүретін едік. Жайылып жатқан малға еркінше қонақ болып қайтқасын, мынау ақ таудың арғы етегіне түсіп, маңдайды күнге қыздыра жататын едік. Қазір сол он шақты ұядан қанша қалдық екен? Әй, терісі

арқасында жүргені аз шығар. Мен белімде шойрылмам болғанмен әзір терім бүтін. Қарашолақ бір жерде кетіп бара жатқан шығар. Тап қазір бірдеме жеп жатыр ма екен әлде? Сол бір түйені жалғыз менгеріп жатпаса игі еді? Әлгі алаңғасар жас неме бар еді, ол босқа далаңдап жүрген шығар... Ақтамақ бір жерден жаңа шыға келген шығар сумандап. Бөлекет, тауық болса да бірдемені іліп шыққан болар ол! Әлде бір семіз торайды ала қашты ма екен? Әй, соны істеген шығар-ақ! Ол тайсалуды біле ме? Сөз жоқ ол бір торайды алып шықты. Жетейін жеп қоймай тұрып! Алысқа сүйреп не қылсын, қаланың қасындағы сайда жәукемдеп жатқан шығар. Антұрған, сүбесін қылғып қоймаса жарар еді!

Арлан көк ата кеп жөнеді. Бетті қалаға тартып келеді бұрқыратып! Манадан бергі ойлардың бәрі келіп торайға тірелді. Бір сайда семіз торайды жалғыз езулеп Ақтамақ жатқан сияқтанады. Әлдеқайдан қаңғырып Қарашолақ та сол сайға құлап бара жатқан сияқты. Ол бұдан бұрын барып қалса, торайдан не қалар? Сирағы да қалмайды. Осыны ойлаған сайын арланның тақымы созылып, құлашы керіліп барады.

— Әй, тым болмаса, жеп жатқан үстіне барар ма едім! Қалың жоннан ауызды бір салар едім де, қарысып қалар едім. Тоқсан қарашолақ сүйреп тастай алмас еді. Белім үзіліп кетсе де ала жөнелер едім бір! Осы үмітім босқа шыкса, бұл айдың да сейсенбіден басталғаны шын болғаны... Ақтамақ торайды жеп қойса, онда білмеймін...

Арлан көк соны қарды жосылтып есіп, сай-сайдан бір-бір қарғып өтіп қалаға тағы жақындады. Көптен бері осы қалалардың бір мал бермеуі оны аз кинады ма? Бүгін бір торай іліксе, несі кетіп барады? Анда-санда өрең қолға түсетін қояннан басқа жегені бар ма сорлының. Басқа жегені болғанмен де арлан деген атына лайық емес. Ұсақ-түйек тышқан-мышқан... Таутекелер анау, сырғып тауға шығып алды да, қолға түсуді қойды. Тезірек әлгі сайға жетпесе, бұл айда да көмекейі бір толмағаны емес пе?

Ауызды алыстан-ақ ашып, орғып келеді. Сай да алыс емес. Енді жас еттің иісі де келе бастаған секілді. Өтген, өтген! Жолға жақындай беріп еді, шулаған дыбыс естілді. «Әй, құлағы құрғыр-ай!» Арлан тұра қалды. Үйме-жүйме көп адам мінген шаналар келеді екен. Олар да аш білем, сырнайы да ұлып барады, өздері де ұлып барады...

— Жолды бөгегенін қарашы... Торайды жеп қояды-ау Ақтамақ! Әлде мыналардың бір ақылдысы түсе қалып, ана шоқының түбіне қисая қояр ма екен! Жылқының иісін қарашы, мұрнынды жарып бара жатқан... Осынша көп аттын бірін неғып қалдырып кетпейді осы араға? Еріп көрейінші...

Арлан шаналарды алыстан торлап, едәуір еріп отырды. Ешкім шанадан түсіп, ол ойлағандай шоқының түбіне қисая кетпеді. Аттардың бірі де тұрып қалмады. Жүгіріп барып жармаса кетуге адамдардың өздері де аш болуы керек — ұлып барады. Іштеме шығар ма екен осы көптен?..

— Ойбай-ау, Ақтамақ торайды жеп қойды ғой...—Арлан бұрыла салып, қалаға қарай қайта салды. Қара тұмсықты желге салып шауып келеді. Қаланың тәтті иісі келеді де, торайдың қай жерде жатқаны білінбейді. Бірақ бір сайда Ақтамақ торай жеп жатқаны анық...

— Бәлекет, қаланың ық жағына апарып жеп жатыр-ау...— деп ойлады арлан. Қаланы айнала орап кетпекші болып еді, қаласы құрғыр ұйқтамапты. Көзі ашық жатыр. Өтештер «келіп кет, келіп кет» деп шақырып-ақ жатыр: бірақ қалай жақындарсын. Дауыстарыңнан-ау сендердің... Дауысын емес, етінді айтсайшы...

Қаланың ең үлкен бірдемесінің даусы шығып еді, жер сілкініп, түннің жиегі сөгіліп кетті. Қап!.. Енді екі аттап еді, жарқыраған екі көзді көрді. Екі көз мұны сонаайдан көріп келе жатқандай-ақ шақырайып, қалтырап барады.

Ә, бұл жауыз көздер! Түнде кездесіп қалсаң, бұл екі көз ешқайда бұлтартпайды. Табаныңды аударма алмайсың... Сенің көзің түк көрмей, ана екі көздің алдында қалбалақтайсың да қаласың... Сонда бұл көздер тарс ете түседі. Тарс ете түссе болғаны, бір жеріңе ып-ыстық бірдемесін пісіп-пісіп алады. Ол жаман нәрсе өз қаныңды өзіңе жалатады. Мына жамбасымдағы түйіртпек те осындай көзден жабысқан. Бұл көздер түнде тіпті жақсы көреді білем. Күндіз қашсаң да қуып жетеді... Зытайын ертерек!..

Арланның жамбасы да шым ете түсті. Жазды күні, айсыз түнде қаңғырып жүргенде, осындай екі көзге кездесіп қалып, жамбасына тиген бір-екі бытыра білінбей кеткен секілді еді, қазір біліне қалғаны. Ол ол ма, күндіз қара мәшинеге кездесіп қалып, өрең құтылғанын қалай ұмытар? Қара бөле зырылдап соңынан қалды ма өкшелеп! Ана бір терең-терең сай болмағанда жеп қояр еді-ау! Арланның ең қан көйлек серігі сондай кездескеннен кейін мүлде жоқ боп кетті ғой...

— Оны қара пәле тік көтере жеп кетті білем...

Арлан жарық беріп Ақадырға қарай тартты. Жарқыраған екі көз де алыстан шұлғып солай қарай келе жатыр. Алдайды, шақырып келеді.

Ақтамақ жеп жатқан семіз торайдың иісі де келе бастады. Бірақ оған қалай ораларсың! Мына екі көз өзінді айналдырып жүрсе... «Әй, құтың қашқан, тиышың қашқан, ақылың қашқан ел, бүгін де дым татырмадың-ау! — деп, арлан Ақадырдың жотасына қарай салды. Әбден қалжырады да.

Сүмелендеп барады — жүрісі өнер емес. Тұра қалып, артына қарайды. Жарқыраған екі көз де жерді сілкіндіріп, тура осылай келе жатыр. Түн де етегін көтеріп, Ақадырдың ар жағына қарай жылжи бастады. Арлан да сол қараңғы жаққа қарай бетін біржола түзеді.

— Әттен, семіз торай... Сумандаған Ақтамақ...

Түн бойы жортып, осы азаптардан басқа түк түсіре алмаған арлан қырқаға шығып алып, антұрған елге тағы бір қарады. Антұрған ел әлі көрініп тұр. Түтіні де көріне бастады. Екі көз жарқырауын қойып ұбақ-шұбақ созылып, қап-қара боп әлі келе жатыр. Бірақ алыста қалған. Ақтамақ әлі көрінбейді. Тойып алған қаншық кетті ғой бір жерге... Бірдеме суылдай бастады. Әлгі екі көз бе бір жағынан келіп қалған деп қарғып-қарғып барып, тағы айнала қаранып еді, еш нәрсе көрінбейді. Суылдаған нәрсе аспан екен. Шоңқия қалып аспанға қарап еді, шаншылып құлап келе жатқан торай екен... Арлан аузын ашып, қылғып жіберуге оңтайланып еді, суыл құлағына ұнамай бастады. Қос қанатын қосып алып, топшысын тосып, арандай тұяқтарын әзірлеп, құйылып келе жатқан жайын бүркіт болып жүрсе... қой, торай шығар, жоқ, бүркіт болды!.. Рас-ақ, бес найзасын суырып алып, шаншылып келеді... Осал жау ма бұл? Алыса түспесең, алып түседі.

— Жақындама!... Мен көкжал арлан!.. Жақындама! — деді арлан тісін сақ-сақ еткізіп.

Ақ иық жайқаған бойы жақындап келді де, арланды танып, жарқ беріп, жоғары көтерілді. Суырған найзасын жинап алып, айран көзін бір төңкерді де, қайқаып қайта аспанға өрледі. Сықырлаған денесін, үрпиген төбе шашын әрең жазып, Ақадырдың ұшар басына қарай тартып жүре берді. Арлан да орнынан қозғалып, сүмендеп жортып, арғы ойға құлап кетті...

Жаңа ғана оянған сары Күн Ақадырдың бір қырқасынан иығын ғана шығарды да, біраз қарап тұрды. Бет-ауызы жуылмаған, шаршаған...

Ақадырдың бауыры ығы-жығы адам болғанға танданып тұрғандай бажырая қойыпты. Семіз ақ тайлақтың жалғыз өркешіндей шаншылған. Ақадыр жаңа шығып келе жатқан Күннің сәулесімен көкке өрлеп, өсіп бара жатқандай бұрынғысынан биік көрінді. Оң иығы күміс оқа тартқандай Күнге шағылысып жалтырай бастады. Бір беті қызыл күреңденіп күліп, бір беті қара қошқылданып ренжіп тұрған секілді. Алыста көшіп бара жатқан қоңырқай бұлттар жаңа ғана Ақадырдың ұшар басынан ұша жөнелген үлкен-үлкен дуадаққа ұсап, қанаттарын жай қағып, баяу қозғалып, алыстап барады. Кейбіреуіне топшыдан оқ тигендей қанат-

тары жырым-жырым. Жан-жақтан андыздап келе жатқан адамнан шошынып, алыстап бара жатқан сияқты.

Жайын бүркіт Ақадырдың оң иығына шаншыла кеп қонды да, қылп еткенді андып қадалды да отырды. Ақадырдың екі бетіндегі кең жазықты бағып, қыбыр ете түскен жан иесін бүре түскелі отыз кербез мойыны айнала бұрылып, айран көздері жалт-жұлт етеді.

— Мына көп жұрт бір түлкіні айдап шығарса... иіліп кеп түссем!..— деп ойлайды ол.— Бірақ осынша жұрттың аңға шыққанын ол еш уақытта еш жерде көрген емес.

— Мына бір тауды дірілдетіп келе жатқан ұбақ-шұбағы несі!? Мынау жүрген жерде қоян түгілі жолбарыс жата алар ма орнында. Түлкі қу түнде-ақ зытып кеткен шығар бұл өңірден!.. Шіркін, ата-бабаларымыздың заманы кеңшілік екен де!.. Митың-митың жыбырлай, екі қурайдың арасын он аттап екі-үш салт атты жүрер еді... Олар түлкіні іздеп жүрсе, түлкі олардың өзін шыр айналып, әуре ғып мазақтап жүрер еді. Күні бойы ізіне түсіп, кешке жақын қара қурайдан түлкіні өрең айдап шықса, түлкі қу салаң етіп сайға түсе қалар еді. Тіпті қысылып бара жатса, Ақадырдың сонау иығына қарай бірақ тартар еді. Аңшылар түлкінің бұлаңдап бара жатқан құйрығын көріп қалып, далиып кеп шабар еді. Арық аттар қарсыға шыға алсын ба, күртікке сүрініп, ақ байталдан аттап өте алмай, мықшың-мықшың етер еді. Түлкінің жонға шығып алып, құйрығын шаншып артына бір қарағанын көргесін, ойда тұрған аңшылар бастарын шайқап, салбырап кейін қайтар еді. Барлық кінәні атынан көріп, шаужайлап-аужайлап, ырсиған қабырғасына қамшыны төпеп-төпеп жіберіп, тымақтары шошаң-шошаң етіп, аулына кетіп бара жатар еді. Сонда еркін жүрген қыран ұрып аспанға шығып, зу етіп кеп шаншыла түсер еді. Түлкі қу қайқаң-қайқаң етіп, қырық пышағын өзірлеп, үкілі құйрығын тоса бергенде көнігі қыран екі көздің ортасынан бес найзаны салып кеп жіберер еді. Енді бір бүрқ еткенде байғұс түлкінің бөксесі бүктетіліп кеп тұмсығына тиіп, құйрығы ғана бұлаңдап жатар еді. Па, шіркін! Темірдей тегеурінге басып алып, сығып отырар ма едің?! Ақ қарға қызыл қан мөлт-мөлт тамғанда, имек тұмсығың өкпеде жүреді-ау! Табанында бүлк-бүлк соғып жатқан жүрек қандай тәтті!..

Бүркіттің табаны бүлк ете түскендей болды: түлкі емес пе екен деп төмен қарап еді, түлкі қайдан болсын, табанын қарып бара жатқан көк тас екен. Бүркіт орынынан ұшып, биігірек барып қонды.

— Па, шіркін! Жері кең, аны көп, өзі сорлы, қарға адым жер мұң болған жаяу ел қандай жайлы едің!... Ең керемет деген аңшың бізге жалынышты еді. Бүркіті жоқ аңшының

иығы көтерілген бе еді? Тымағы шошандап күн бойы шапқанда қояннан басқаны қолына оңай түсіре алған ба?.. Жіпсіз тұсалған мүгедек ел едің. Иегіңнің астынан жырып әкете беретін едік...

Қарға адым жер мұң болды.
Итке-құсқа жем болды,
Қара жермен тең болдық,—

деп жырлаушы едің. Жүрегіңді тырнап, жаныңа тиетін жырың да осы еді. Мұны қойғалы көп болды ма? Жоқ! Мұны қойғалы туған ұлың жаңа жігіт болып келе жатыр... Енді қайдан өкіріп-бақырып кеттің? Күн күркірегенде, бейшара жаның өкшене кететін ел, енді өзің күркіредің-ау!.. Тоба, тоба, тоба! Мына бір күркіреп келе жатқан сен ғой, ө? Көзі жарқырап, зырлап жүретінің тағы бар-ау әлі?!.. Аң біткен ауып, тауға тартып еді, енді соған бет қойғаның-ау бұл? Қой, ауыл! Мына Ақадырдан аттап өтіп, арғы жазыққа шыға алмассың! Бабамыздың бабасынан бері аса алмаған асудан менің тұсымда да аса алмассың! Мәңгіден бері тұяғың тимеген жазықты менің тұсымда да жайлай алмассың! Жазықты жайлайтын қарақұйрық, оны аңдыған қасқыр, көзі бақырайған қоян, оны аңдыған түлкі, олардың бәрін аңдыған осы отырған ақ иығың — ол жазықты бере алмаспыз. Сенің өзің түгілі, сені отарлаған алтын иықтар да ол жазықты ала алмас. Көшіріп әкете алмаған Ақадырды алдына тоса қойсақ, қалай асып кетер екенсің? Талай түмсық осыған келіп тірелетін де, тоқтайтын, бұл түйенің өркеші емес-ау, мәңгіден бері аса алмаған асуың екенін өзің де білесің!..

Ақ иық осы ойларға батып отырғанда, Бесқайыңнан шыққан алғашқы «Шетезе» Ақадырдың бауырына келіп қалып еді. Шала біткен барақтардан қылдырықтай ғана боп шаншылып аспанға тартқан көк түтін қарсы алды оны. Желсіз, тымық күн. Барақтардан қабандай шыға келген жан, трактор шаналарына жабылып, әкелген ағаш, тақтай, кірпішті түсіріп алып жатыр.

— Кешке жылы тамаққа ерінің тиетін болды! Қымылда, жолдас! — дейді ерні көгеріп тоңған адамдар.

— Түсте деуге аузың бармай ма, антұрған? — дейді біреулер.

Бұлар жүкті босатып болғанша, кейінгі трактор да келіп қалды. Желбіреген қызыл ту... Тракторды да, трактор шаналарындағы құмырсқадай құжынаған адамды да қызыл ту сүйреп әкеле жатқан сияқты. Еңкейген кәрінің де, еңбектеген жастың да санасына ұлы күштің белгісі боп орнаған қызыл ту тракторды айдап, сыпайы қамшылап келе

жатқан секілді. Түннел қазушыларды да бастап әкелді. Трактордың соны қарды тіліп отырып, ойды-қырды елемей жосылтып келе жатқаны осы қызыл тудың күші секілді. Ақадыр дірілдей бастады...

— Бәсе! — деді Ақадырдың иығында отырған жайын бүркіт, қызыл тулы соңғы трактор Ақадырға келіп мандайын тірегенде. — Бәсе, келдің де, тірелдің бе?.. Тірелдің — тоқтарсың! Тоқтарсың! Қайтарсың!

Әбен трактордан секіріп түсіп, барактарды да бір аралап шықты да, күрегі иығында, Ақадырдың етегіне келді.

Барактағылар да бірі күрегін, бірі сүйменін алып, жөнкіліп Әбеннің соңына ерді. Жаңа келгендер де жеңіл-текпеніп сала, тауға қарай жөнелді.

— Мынау екі тас... — деді Әбен, тұспа-тұс жатқан екі тасты көрсетіп. — Осы екі тастың арасы түннелдің бергі аузы болады...

Өзі жатқан тас емес, біреудің белгі үшін қойып кеткен тастары екенін жұрт сонда ғана білді.

Егеубай шал қызыл туды трактордан шешіп алып, Ақадырдың төбесіне қарай жөнелді.

— Түр осылай, қызыл туым! — деп, туды Ақадырдың ұшар басына апарып шанышқанда, жайын бүркіт те ығысып ұша жөнелді.

«Ендігәрі төбеңе қонбас па екем?» — деп ойлады ол.

— Ал, — деді Әбен көпке қарап, — ал, жолдастар, Қызыл тудың астында, Сталин жолдастың атымен Ақадырды тесіп өтуге қол салайық!..

Сарт-сұрт алақан. Көкке лақтырылған тымақтар. Ай-қай-шу...

«Оян, қарғыс таңба басылған,
Жалаңаш, аш құл, қайрат қыл,
Қиратамыз ескі жалғанды,
Жаңа дүние орнатамыз!..»

Еркін даланың даусы қатты шықты.

Әбеннің күрегі тоңға сағасынан кіріп кетті. Ақадыр жараланып қалды.

ЖАЙЛАУ ЖОЛЫНДА

ЖҰМБАҚ

Елге енді бір күндік жер қалғанда баяғы ескі жайлауды баса жүргіміз келді. Шын қайғырған, шын қуанған балалық шағымыздың бесігі болған жайлауды жағалап өткенше жарып өтейік деп, жайлаудың күре жолына түстік. Жайлау көлдерінің қабағында сайрап жататын жайлау жолын шөп басып кетсе де, жүрген сайын жер жүйесі еске түсіп, жолдың онша керегі де болмады. Қалың елдің тапап кеткен жайлауы қандай тегіс, машина да жол іздеген жоқ.

Қалың ел жайлайтын Қызкеткен қайран көлінің қабағындағы үлкен оба көрінгенше, жолдасымызбен екеуіміз жайлаудың ескі әңгімелерін айтысып келе жатыр едік, оба да көрінді, әңгіме де доғарылды. Манадан еске әрең түсіп келе жатқан әңгімелер, обаға жақындағасын өзінен-өзі қабындап, көзге елестей жөнелді. Ауызбенен айтып үлгеруге болмайтын көп оқиға машинаны қамалап, тек көзіңмен көріп, ойыңмен жүйелеуді керек етпендей болды...

Жасыл құрағы жайқалған құм қайраң жалтыр көлдердің жағасынан өре жөнелген ұлылы-кішілі уақиғалар машинаның алдын бөгей бастады. Ұмытылған ескі өмір әуелі алыстан елестеп, қыр асқан сайын айқындалып, тізіле берді. Әрбір төбеден, әрбір сайдан, әр ауылдың жұртынан андай жөнелген өмір тізбектері біріне-бірі араласып, біресе бұлдырап, біресе сараланып, әлдеқайда алысқа алып кетті. Машина зырлаған сайын бір оқиғадан тым тез өтіп, екінші оқиғаға тым тез жетіп қалғандай көрінеді. Бұлай зырлай берсе, барлық оқиғаның қасынан сып етіп өте шығып кететіндей көрініп, Қызкеткенге келгенде, мен де шопырға қарадым, жолдасым да «тоқтайықшы» деді. Тұра қалдық. Манадан бері құйын қуғандай опыр-топыр боп араласып келе жатқан оқиғалар да әр көлдің жағасындағы бұрынғы орындарына тоқырап, тұншыққандай болды. Әрқайсысының сабағы көрініп, басы мен аяғы қолға түсе бастады...

Қызкеткенде не сыр жоқ? Бұл көшпелі елдің ең қызықты өмірінің қайнап өтетін жері. Бұл — қалың елдің де жайлауы. Ұлылы-кішілі ел уақиғаларының да жайлауы. Бұл анайы елдің асау мінездерінің ауыздығын алып жіберетін жері. Қыс бойы қараңғы жер үйдің сасық бұрышында бүрісіп шыққан өмір аяғын шірей бір көсілтетін жері. Мұнда сол қалың елдің бақыты мен бақытсыздығының тарихы да жатыр. Қызкеткен сол қалың елдің көзінің жасынан болған көл деуге де болады. Қызкеткенде шегі жоқ қуаныш та, түбі жоқ қайғы да

жасырынып жатыр. Айналасы ет шаптырым Қызкеткенді айнала отыратын қалың елде нелер болмады! Неше қара көз жылаумен ойылмады, неше қара шаш қайғымен ағармады? Қысқасы көсілген өмірдің ойнағы болған. Қызкеткенге тоқтамай өте алмадық...

Күн азырақ желкемдеу еді, көкше құрақ жайлаудың ескі ертегілерін айтатындай біріне-бірі соқтығып, сыбырласып, судырлай бастады. Көптен ел көрмеген жайлау көлі, бірдемеге әзірленгендей судырлап, қаз бен қуы қаңқылдап, сұқсыр үйректері ерсілі-қарсылы ағылып, әбігерлене қалды. Ерке толқын етегін ашып, құм қайраңға шомыл деп тұрған сияқты...

Жолдасым студент — геолог Омар Темірханов суға шомылды да, қырда көрініп тұрған үлкен обаға кетіп қалды. Мен бұрын ел отыратын қырқамен көл жағалап кеттім. Кейбір ауылдардың үнемі отыратын жерін танығанда, ол ауылдардың кішкене-кішкене өмірі тағы еске түсті. Әлгіде ғана сараланған оқиғалар қайтадан опыр-топыр араласа бастады. Ілгері аттаған сайын, әр ауылдың отыратын деңгейін таныған сайын ескі өмір ұштасып жетелей береді.

Жайлауға ел келмегелі де көп уақыт болған сияқты. Жайлау жолдарын шөп басып, жер ошақтар тегістелуге айналыпты. Көптен тұяқ тимеген ту бетегелер де ел жайламағалы көп болғанын айтып тұр. Жайлаудың жері тусыраған, әңгімесі ескірген, алыс, ескі бұлдыр елестейді... Ас, бәйге, қырғын төбелес — оның аяғы сөзсіз барымта... Кешке салынған ашы әндер, оған қосылып жыртылып айырылған тыныш түндер, түнде төгілген көз жастары... Бәрі алыста, бәрі ертегі... Ызындап шулап, сақылдап күліп, үһлеп жылап, мазалағысы келеді...

Айқай шыққанға, артыма жалт қарасам, о жақтан жүгіре басып жолдасым Омар келе жатыр екен. Қолында көтерген бір нәрсесі бар, асығып келеді. Қолындағысын маған сонадайдан көрсетіп, бірдеме дейді. Көкше құрақ жібектей судырап естіртпейді. Геологтың бірдеме тауып алғанын біліп, мен қарсы жүрдім. Мен жақындай бергенде, Омар қолындағы нәрсесін тізесіне қойып, отыра кетті.

— Бір керемет,— деді, мен қасына келгенімде.

Құрым кигізге орап, белінен шырмап байлап тастаған қол сандық сияқты. Онша ауыр да емес, бірақ байлауы тым ұқыпты. Жінішке ала баумен шырмап тұрып айқұш-ұйқыш таңыпты да, баудың ұшын әлдеқайда жытырып жіберіпті. Екеуіміз ортаға алып, аз ғана қарап отырғаннан кейін, мен бауды кесе бастап едім, Омар кестірмеді:

— Заң бойынша акті жасап ашуымыз керек... Тоқтай тұр,— деп, қарындаш-қағазын суырып алды. Омар қағазын тізесіне қойып «... 193... жылы, июльдің 19 күні біз, төменде

қол қоюшы...» деп жазған кезде, мен де буылған нәрсеге қол қойдым. Осы құрымның арасында не дүние тұр дейсің деген ой келіп, бауды кесіп жіберіп, құрымды аша бастадым. Екі қабат ораған құрымды жазып болғанда, ішінен қол сандық шыға келді. Тегі, жаңа күйінде оралған сандық болуы керек, біраз жерін тот басқанмен, кей жерінің сары қаңылтыры әлі жалтырап тұр. Қабаттап ораған құрым киіз суды көп өткізбеген.

— Кәмпескеленген байлардың бірі шығар, асыл дүниесін тығып ала алмай кеткен...— деді Омар.— Мен тарихи бірдеме табылған екен десем... Шорт знайт, осы обалардан түк табылмайды,— деп ренжи бастады...

— Бұған не асыл дүние сыяды деп ойлап ең?..

— Алтын, күміс болмаса?..

— Онда сандық ауыр болар еді, бұл жеп-жеңіл!..

— Сасық байлар Николай ақшасын жинап жүретін, соны тыққан болды ғой, тәйірі...

Сандықты аударып қарап отырғанымызда, түпкі тақтайына шегелеп қойған кілті көзімізге түсті... Кілттің тесігі мен сағасынан екі жерден шеге қағыпты да, шегелерді қайырып тастапты.

— Тауып алған адам онай ашсын деген ғой, сірә. Әй ішінде түк болмас мұның,— деп, Омар сандықты шайқап-шайқап қойды. Еш нәрсе салдырамайды, ішінде азды-көпті бірдеме бар да сияқты.

— Жылан салып қойған жоқ шығар, ашайық,— деп, сандықтың аузын ашқанда, бірінші көргеніміз тағы да құрым киіз болды.

— Әй, бақсы-балгердің ауруды көшірген бірдемесі болмасын...— деп, Омар кейін шегініп кетті. Бақсылар «жынданған» адамды бірдемемен емдеп, әлденеменені басынан айналдырып, сандыққа салып көметіні болатын. Ауру сол сандықта жабылып қала беретін.

Мен де:

— Мүмкін...— дедім.

Сонда да сандықта не барын білгіміз келді. Ішіндегі құрым кигізді тағы алдық. Оның ішінде тағы бір төрт бұрышты қатты нәрсе білінеді. Ішкі құрымның ішінен тағы бір кішкене сандық шықты: мұның кілті аузында тұр, бауын сандықтың беліне орай салыпты. Бұл сандықты ашқанда бірінші көргеніміз «Ақ жол» деген үлкен жазу болды. Кәдуілгі «Ақ жол» газетін бүктеп тұрып, бірдемені ораған сияқты. «Қазақ мұңы» деген бас мақаласы бар. «Қызыл ауыздық не керек» деген тағы бір мақаланың басы көрінеді. Жазушының қойған қолы өшіріліп кетіпті...

— Сандық көмілгелі көп болған жоқ екен,— деді Омар.

— Көп болмаған, бұл итті неге мұнша әлпештеген! —деп, бүктелген газетті жазып қарағанымызда, көк барқыттан істеген берен дорба шыға келді. Газеттің екі номерін қабаттап тұрып орап тастапты. Кәдуілгі ел жігіттерінің темекі салатын берен дорбасы: аузын оқалаған, он тиындықтан он күміс таққан.

— Сол, ауруды көшірген нәрсе болды,— деді Омар.

— Қорқатын ба едің ондайдан?

— Жоқ, мен бір тарихи нәрсе десем...

Дорбаның аузын ашқанымызда, қызыл жібекпен жазылған «Қаршығаға» деген жазуға көзіміз түсті. Жазудан төменірек тігілген бір алтын жүзік шықты. Жүзіктің ішкі бетінде «Ажарға» деген ойған жазу бар.

«Ажар» қыздың аты болуы мүмкін де, «Қаршыға» кісінің аты емес қой дестік. Бұл тіпті әрі салғанда қыздың жігітке қойған сүйікті атына ғана жанасады. Сондықтан, әлі еш нәрсенің ізі көрінбеді. Қалтаның түбінен сымдап тұрып бүктеген екі жібек орамал тағы табылды: бірі ақ, бірі қызыл, екеуі де жұқа ғана. Ташкент жібегі сияқты, орамалдың арасында екі бөлек бүктелген қағаз бар. Бірі арбиған үлкен әріптермен жазылған, бірі маржандай тізілген ұсақ әріптермен жазылған. Қағаз дымқостанып, жазуы жайылып кетіпті, ара-арасы жабысып та қалыпты.

— Сандықтың кілті осы қағазда болды ғой...— деп, мен қағазды ептеп ашайын деп едім, жазуы жойылып кететін болды. Сондықтан, кептіруге күннің көзіне қойдым. Мен осымен әлектеніп жатқанда Омар сыртқы сандықтың түбіне төселген газеттердің арасынан тағы бірдеме тауып алып:

— Мына қызықты қара! —деді. Кенепке ораған бір алты атар (браунинг), бір ұстара, бір пакетке толтыра салған жазылған қағаздар, газеттің кесінділері: бұлар да біріне-бірі жабысып қалған, оқылмайды. Газет кесіндісінің бірінде «Ажар» деп қол қойылған мақаланың аяғындағы «Осындай сұмдарға ел билетіп қойғанына таң қаламыз!»— деген жазуды ғана оқуға болатын.

— Бақсының жұмысы болмады,— деді Омар.

— Әрине!

— Енді не?

— Білмеймін.

— Жұмбақ болды-ау...

— Жұмбақ болғанда қандай!

Біреудің арын төгіп, намысын күйелеген бір істің үстінен шықтық па деген ой келсе де, оны айта алмадым. Омар да үндемеді. Барлық істің кілті осында ғой деп, ешкім рұқсат етпесе де хабарды оқи бастап едік — оқылмады. Бір жері

оқылады, бір жері онып кеткен, бір жері сиясы жайылып кеткен. Көбі біріне-бірі жабысып, қозғасаң-ақ бет-бетімен кетейін деп жидіп тұр. Сандықтың астыңғы жағына су молырақ өткен екен. Сондықтан хаттарды ептеп қана ұстап, күннің көзіне жайдық. Ұстараны тұтас тот басып қалыпты. Мүйіз сабы ғана жылтырайды. Алтыатарды да мейлінше тот басып, тістесіп қалыпты, аша алмадық. Оқтаулы ма, жоқ па, біле алмадық.

— Мынау хатты жазған Ажар болу керек, мына бір сөз «Ажар» дегенге келеді,— деді Омар, жан-жағына жайылып кеткен бір қолды көрсетіп.

— Иә, «Ажар» болуы мүмкін.

— Сандықты қайдан тауып алдың өзін?

— Обаның түбінде қалың зират бар ғой, соның шетінде ғана жаңалау бір зиратты суыр ма, түлкі ме, әйтеуір бір аң қазып апан жасаған екен, соның қазған балшығынан құрым киіздің шеті көрінді. Тартсам қозғалмайды... қазып алсам осы сандық шыға келді.

— Жүр, қайта барып көрейік.

Тапқан нәрсемізді құрым киізден басқасын түгел сандыққа салып алып, обаға келдік. Жер болуға айналған ескі зиратты шөп басып кеткен. Сандық табылған зираттың топырағы жаңалау, бір жағы опырылып ішіне құлаған, бір қабырғасы жарты метрдей құламастан тұр.

— Мынау адам көмген зират болмауы мүмкін.

— Иә, мына қабырғасы көмілмеген екен.

— Басты құбылаға қаратып қазған.

— Оған қарағанда зират.

— Қамба шығар.

Қолымызда ешбір қару жоқ, біраз тырналап қарап едік, еш нәрсе табылмады. Қатып қалған балшыққа қолымыз батпады да.

Күн еңкейіп иыққа асылды. Керілген сар жайлау қоңыр тартып, күмістей жарқыраған шалқар көл күңгірт тарта бастады. Самал желдің үні шығып, жаңбыр иісі келе бастады. Жайлаудың қалың қауы жайқалып, ұйытқи жөнелді. Біз де жүріп кеттік. Кіп-кішкене сандықтың ішіне сыйып тұрған үлкен жұмбақ ой, алып иықты басқандай, үндеместен келе жатырмыз.

Жұмбақтың ұзын ырғасы хаттар оқылып, ел арасындағы ескі іздер табылғаннан кейін ғана ашылды. Кішкене ғана өмірді шыр айналдыра құрылған тор, үлкен-үлкен оқиғалар екен...

АЛТЫН САҚИНА

— Осы шірікті әлдеқандай қылып, жүзігімді қойып жүрген мен арсыз! — деп, Айбала тақыр жолдың ортасына тіккен жүзігін өзі жүгіріп барып алды да, Тастанға оқты көзімен тағы бір қарады.

— Мырза болмай кет-ау, ынжық, май бас пері...— дейді ішінен. Қаптап тұрған қыз-бозбала сықылықтап күле бастады.

Айбаланың ашуланатын да жөні бар... мұндай шаршы топқа түспеу керек, түскен екенсің мойның үзіліп кетсе де намысыңды жіберме!.. Немесе, қаттырақ еңкейсең, қарның жарылып кете ме? Әдемі ақ жал атты көстендетіп, күміс ер-тұрманын жарқылдатып он шақты рет шауып өтті, бір еңкейе алмады.

— Шабдар аттан садаға кет-ау албасты!

Енді жұрт Айбалаға қалай күлер екен! Қан жайлау... Жалпақ ел тұтас сөз қылғанда құлағына дейін қызарар... Өне, қырғын тигір қыздар әлден-ақ бірін-бірі шымшылай бастады ма!.. Келер айтқа дейін соңынан сөз қалса қара да тұр енді...

— Манадан ешкімді менсінбей тұрып-тұрып, жүзігін Тастан мырзаға тігіп еді. Тәкаппарда төңірі атты ма!..— деп, жігіттер де күңкілдей бастады.

— Көз салып жүрген мырзасы екіқабат білем, еңкейе алмады...— деп, жұрт күлмегенде не қалды?

— Қалқажан-ай, мынау бұзаубас маскара қылды-ау...— деп, ақырын ғана жеңгесі сыбырлап еді, Айбалаға біз шаншып алғандай тиді.

— Әрі кетші, әрі! — деп, Айбала теріс айналып кетті. Манадан ардақтап ортаға алып тұрған қыз-келіншектер де Айбаланың абыройы ашылып қалғандай шеттеңкіреп, өзара сыбырласа бастады. Бетімен сөйлесіп тұрғандай, көздері далада болғанмен, бөрінің де сыбырласа қойғандарын Айбала жақсы біліп тұр. Мінезі тік, кеудесі жоғары ерке қыздың мойнына тал түсте су кетті де қалды... Енді қалай Тастанды оқты көзімен атпасын!

Шынында, биылғы айтта осындай бірдеме боларын Айбала әлдеқашан білген ғой... Ол жайлауға шыққаннан бері селсоқ жүрді. Ел жайлауға көшкенде жорғасына да мінбеді. Айт жақындағанда ағасы Рақым жорғаны ұстатып, қатырып еді, Айбала қасына да барған жоқ. Айтқа кием деп тігіп жатқан көк жібек көйлекті бітірместен сандыққа салып тастады. Көмшат бөркіне жаңа үкісін де қадаған жоқ. Айт күні таңертең барлық алтын сақинасын сандықтан алды да, екі колына екеуін ғана салып, өзгесін сандықтың түбіне лақтырып жіберді. Жалғыз жеңгесі Алтын:

— Қалқажан, қызыл беренінді киесің бе? — деп, жаңа камзолдарын әперіп еді, оны лақтырып тастап, көгін киді. Ұзын қара шашына салпылдаған шолпыны қалай болса солай таға салды да:

— Әдіра қалғыр, алып түсіп барады ғой! — деп, арқасына серпе салды. Жиналып келген қыздарға қараған да жоқ.

Осының бәрі Молдастың кесірі. Тап ел жайлауға шығайын деп жатқанда басқа елге барып, жатып алғаны — ол Күрлеуіттің ақ қаншығынан сау емес. Қаншық емей немене, өз елінің мырзалары жетпегендей. Қыс бойы шақыртып жатқасын. Молдас жүрерге келіп кетсе қайтетін еді. Жүрейін деп жатырмын деп хабар айтып жібергенше! Соған ерегескен соң, осы жайлауда Тастанға көз салып жүр еді. Бұл ынжық шаршы топта масқара қылып тұрғаны мынау. Теп-тегіс қақ жолдың үстінде жатқан сақинаны ала алмады-ау болжырап...

Қымыздың қызуымен жазғы жайлаудың бір сайтаны бар әйтеуір: соқтықпайын дегенге соқтығасың, істемеспін дегенінді істетеді. Жұмыс жоқ, қол бос. Ойынды тек ойын-сауық билейді де, сүйтіп жүріп бірдемеге ұрынып қаласың... жайлауда айт, той болып қалса, басың мен аяғыңның қайда кеткенін құдайым білсін! Бас-көз болады деген жеңгелеріңнің өзінен табасың...

Әсіресе биылғы айт ұдайымен үш күн болды. Күндіз ерсілі-қарсылы қыдырыс. Түн бойы «Алтыбақан», «Ақ сүйек», «Қара құлақ», «Жасырынбақ»... Қыз-келіншектің жарым-жартысы «Алтыбақанның» қасында қалса, жарым-жартысы қайда жүреді десейші?.. Желігіп алған қыз-бозбала әлі тоқтай алмай жүр. Жайлаудың аяғы жақындап қалғаны кайғы болып, қалған күнді ойынмен өткізбекші. Жас келіншектерді күндіз байлары сабап алса, кешке тағы да ойынға кетіп қалады. Шешелерінен «салдақыны» естімеген бір қыз жоқ... Айбаланың ауылы күні-түні опыр-топыр. Осы топта енжар жүрген Айбала ғана. Молдас антұрған ғой оны отырғызып кеткен...

— Айбала неге солғын? — деседі жігіттер біріне-бірі.

— Білмейтін бе едің?

— Осындай кезінде қағып кетсек қайтеді өзін?

— Байқап қара!

Айбаланы «қағып» кетуге жігіттердің көбі бата алмады. Соқтығудың ебін таба алмайды. Әшейін айналасына үймелей береді.

Бүгін жігіттер ат үстінен күміс алуға әзірленді. Қыз-бозбала түс ауа қырдың басына шығып, үлкен жолды ортаға алып, екі ұдай тұра қалды. Тақтайдай тақыр жолдың үстінде бес күміс жатыр. Күмістердің арасы үш адымдай алшақ-алшақ. Ең епті жігіттер бес күмістің бесеуін де сыпырып

әкетеді, ептеусіздері қырайып құлап жатады. Жерден күміс алу — ойынның басы ғана. Оның аяғы басқаша бітеді. Әрі-беріден соң қыздар қалаған жігіттеріне сақинасын тігеді. Сақинасын әкеткен жігіт пен сақинасын тіккен қыздың арасында ұлылы-кішілі байланыстар тұрады. Оның аяғы кейде жап-жақсы болса, кейде тіпті жаман боп тынады... Сақинаны көп тіге алған қыз да, сақинаны көп ала алған жігіт те елдің аузына ілігеді.

Қыз-келіншек жолдың екі жағына отырды да, жігіттер атқа мініп бөлек шықты. Жігіттер күмістердің қалай жатқанын бір байқап өтіп, содан кейін бірінен соң бірі шауып келген бойы жерде жатқан күмісті сыпырып әкете берді. Біреуі екеуін, біреуі үшеуін сыпырып әкетіп жүр. Бесеуін бірден сыпырып әкете алған ешкім болмады. Көбі күмісті аламын деп еңкейе бергенде атынан ауып түсіп құлап жатыр. Кейбіреулері ат үстінен неше еңкейсе де қолын күміске бір жеткізе алмай босқа шапқылап жүр. Құлаған жігіттерге топырақ шашып «ұшықтап» жіберіп жатты.

Қос нокталаған асау мінген бір жігіт сонадай жерде жалғыз шапқылап жүр. Асау атын күміске салуға үйретіп жүрген сияқты. Жігіт шауып келе жатқан бойымен жерге еңкейгенде аты тулай жөнелді. Жігіт жығылмады. Бір-екі рет атының желкесіне де барып қалды, бірақ жығылмады. Атына қамшыны төгіп-төгіп жіберіп, тағы еңкейді, тағы еңкейді. Аты тулауын қойды.

— Мына Арыстан құтырған шығар...

— Дәмесінің зорын қарай гөр,— деп, бозбалалар оны мазақтап күлісіп тұр.

Жігіт әлі шауып жүр. Бір кезде басындағы бөркін жерге лақтырып жіберіп, іліп әкетем деп еді, аты жақындамады. Оскырып бұрылып кетті. Тағы да қамшыны төгіп-төгіп жіберіп, бөрікке жақындап кеткенде аты бөріктен қарғып кетті. Қайта айналғанда атына қамшы жаудырып, еріксіз бөріктің қасынан өткізді де, бөрікті іліп әкетті. Бөрікті тағы да әлденеше рет алдына қарай лақтырып жіберіп, іліп алды. Аты тулауын қойып, жігіттің ыңғайына әбден көнді білем, жігіт бір лақтырып, бір іліп, біресе жерге түсірмей қағып әкетіп, бөркімен допша ойнаған бойы жігіттерге кеп қосылды.

— Күміске шап, кезек сенікі...

— Қыздар саған сақинасын тігіп жатыр,— деп, жігіттер тағы мазақтады оны.

— А, а, Арыстан! Қа-қа-қа-қара ба-ба-ба-ба! Бай-талың қатып қалған екен... Ша-шап! —деді Тастан мырза.— Бұл менің жылқышым, мына әдемі қара бедеу менің малым дегенді аңғарта сөйлеп.

Бір-екі жігіттен кейін Арыстан күміске шаба жөнелді. Бірінші шапқанда күмістің қалай жатқанын байқап алмаған Арыстан жолдың үстін тырнай өткенде қолына бір-ақ күміс ілікті. Қыздар мазактап қалды. Оралғанда күмістердің қалай жатқанын байқап алды да, ана шетке барып, тағы күміске шаба жөнелді. Бұл жолы шеткі күміске екі метрдей жер қалғанда тізгінін сол қолына алып, аттың оң қабырғасына салбырай қалды. Жарау бие іркілместен ағып өте шыққанда, Арыстанның жерге салбыраған оң қолы үш күмісті біржолата сыпырып әкетті. Қара бедеуді шекітіп аяндатып, кейін оралып, топқа қосылғанда, жігіттер мазакты қойып, мақтай бастады.

— Біз-біз-біздің А-а-арыстан қа-қа-қасқыр емес пе? — деді Тастан мырза.

— Мұның кім? Мұның кім? — деп, қыздар да Арыстанға қарады.

— Тәйірі, Тастанның жылқышысы ғой... Әумесер,— деп, Айбаланың жеңгесі мұрнын шүйірді.

Арыстан биесін аяндатып, мойнына қағып еркелетіп, біраз онаша жүрді де, тағы да күміске шапты. Бұл жолы манағыдан да ептірек еңкейіп келіп, бес күмістің бесеуін де сыпырып әкетті. Содан кейін күміске түспей, қара бедеуді қаңтарып, атынан түсіп отырды. Қыз-келіншектер Арыстанға риза болып тағы да күтті. Бірін-бірі кимелей қарап, жігіттердің ішінен Арыстанды іздеді. Ол қозғалмады. Арыстанның тым ептілігін көрген жігіттер де енді күміске сиреп шаба бастады. Арыстанның барлық жігіттен асырып кеткені — ойынды суытып жіберді.

— Өзі өлерін білмейтін неме білем,— деп, жігіттер күңкілдесіп күндей бастады.

Сол кезде ойын ақтық сырын, жасырған шынын ашты: Айбаланың жеңгесі қолынан бір күміс сақинасын суырып алды да, жолда жатқан күмістің үстіне тікті. Сақина тігуді ысылып қалған жеңгелер бастамаса, қыздар бастай қоюға ұялады. Айбаланың жеңгесі Алтын бастап жіберді.

Алтын:

— Қандай жігіт алар екен.

Маған көзін салар екен.

Қарамай кетіп сонынан,

Ұят болып қалар ма екен!? —

деп, сақылдап күлді де, жігіттерге қарады.

Жігіттер тағы шапқыласты. Алтынның сақинасын бір жігіт алып кетті де, қайта оралғанда өзіне көрсетіп, күлімсіреп өтті. Тағы бір әйел сақинасын тікті. Оны да біреу іліп әкетті. Ойын қайта қызды. Жігіттер кім сақинасын тігер екен деп андысып, жалақтап тұр. Алтын тағы бір сақинасын

апарып тікті. Бұл жолы Арыстан шауып келді де, төрт күмісті сыпырып алып, үстіне сакина қойған күмісті де, сақинаны да алмай кетті.

— Өй, қағынғыр, қатынды менсінбеуін қарашы! — деп, қатындар шуласып қалды.

Әдемі шабдар атын көлденендетіп, күміс ер-тұрманы жаркылдап Тастан мырза әзірленді. «Қазір мен шабамын, сақиналарыңды тіге бер», — дегендей, қыздардың көзіне түсіп кеп тұрды. Ол манадан бері жерден күміс алуды менсінбей тұрған.

Алтын Айбаланы ақырын ғана түртіп қалып, бетіне қарап еді, Айбала азырақ қозғалды да, сақинасын тіге қоймайды. Айбаланың қозғалғанын көріп, сақинасын сөзсіз тігер деп дәмеленген Тастан шауып келіп жерге еңкейді де, күмістерге қолын созбастан өте шықты. Қайта оралып шауып келіп еді, тағы да сакина тігілмеген. Тастан ашуланайын деді. Жігіттерге барып қосылды да, тұрып алды. Алтын жаутандап қарай бергесін Айбала бір алтын жүзігін суырып алды да, жеңгесіне берді. Өзі апарып тікпеді. Жеңгесі апарып жүзікті күмістің үстіне қойып жатқанда кезегі келген жігіттер де шауып келіп қалды. Айбала жүзігін қойдырғанын Тастан білмей де қалды. Бір жігіт Айбаланың жүзігін іліп алды да жүре берді. Жігіт сонадай барғасын алтын жүзікті шынашағына салып алып, Айбалаға да көрсетіп өтті, жігіттерге де көрсетті. Өкпелегендігін сездіріп, оқшауланып жүрген Тастан қапы қалғанын сонда ғана білді. Алтын мен Айбала да біріне-бірі қарады.

Тастан атынан түсіп, темекі бұрап тартты. Оның өкпелегенін сезіп, Алтын Айбалаға:

— Тағы бір жүзігіңді қоймасаң болмады, қалқажан, — деді сыбырлап, Айбала екінші жүзігін суырып берді.

Олардың сыбырласқанын көрді де, Тастан атына қайтадан мінді. Бірақ әуелгі мазактарына ашуланған Тастан атқа мінгенде, буындары діріллегендей болды. Алтын Айбаланың жүзігін күмістің үстіне қойып жатып, Тастанға қарады.

Тастан жарқыраған алтын жүзікті сонадайдан көріп, алыстан-ақ еңкейіп еді, жақындап келгенде ері ауып, аттың бауырына түсті. Тұра сала шабдар атты қамшымен тартып-тартып жіберді де, ерін мықтап тартып алып тағы шауып кетті.

— Ке-ке-кезек әлі менікі! — деді шауып бара жатып. Шабдар аттың бар шыбысымен жүзікке тағы еңкейгенде, жүзік қолына ілікпей қалды. Күре тамыры білеуленіп ашуланған Тастан өлденеше рет ешкімге кезек бермей шауып келіп еңкейіп еді, жүзікті ала алмады. Қайталаған сайын қаталасып, аяғында тіпті еңкейе алмай қойды. Алтын жүзік

күнге шағылысып, көзін қысып жатты да қойды. Өзі етженді әрі ашу қысқан Тастан әрі-беріден соң тіпті масқара болуға айналды. Ешкімге кезек бермей тасыр-тұсыр шауып келеді де, еңкейе алмай өте шығады. Тер моншақтап, бет-ауызы болбырып күренденіп кетті. Ең аяғында сақинаны атына бастырып, анандай жерге ұшырып жіберді. Жігіттер ашықтан-ашық күле бастады да, қыздар бірін-бірі шымшылап Айбалаға қарады. Қыз-бозбаланың күлкісі ұштаса бастағасын, Айбаланы да ашу қысып, сақинасын өзі барып алған себебі де сол болды. Басқа бір реттерде бұдан кейін ойын тарап кетуге тиіс еді. Ал Тастан мырза мен Айбаланың ашықтан-ашық абыройы төгіліп қалған соң, бозбала қысылмай ойынын ойнай берді. Мырза жігіт пен мырза қыздың масқара болғанына іштерінен қуанысып та қалды. Мақтап жүрген мырзаның өзімізден төмен екенін көзін көрсінші деп ойлады епті жігіттер.

Өз бойжеткендері ұялып қалғасын Айбаланың жеңгесі басқа қыздардың да күлкісін тыйғысы келді:

— Сен неменеге бәлденіп отырсың? Бүгін көріп отырған ойындарың ба еді? Апар, қой сақинанды! — деп, қыздардың біріне-бірі ерікке қоймай сақиналарын тіккізді. Қыздар Айбаланы аяғандықтан да сақиналарын тоғыта бастады. Жігіттер қидай сыпырып алып жүр. Тастан ашуға шыдай алмай, ауылына кетіп отырды.

Бір кезде қара бедеуін ойнатып Арыстан шыға келді. Оның іліп әкететініне қыздардың бәрінің де көзі жетеді. Бәрі де сақинасын қойғысы келеді. Бірақ көбі сақиналарынан айрылып қалды. Бір-бір жігітпен «сақина дауына» шырмалып қалды. Сондықтан абыр-жыбыр болған Арыстанға ешкім де сақинасын қоя алмады.

— Сенің бір алтын сақинанаң бар емес пе еді-ай? — деп, Алтын он беске жаңа келген Ажар деген қызды жұлмалады.

— Келесі баламның кіндігін кескенде шешене тағы бір алтын сақина берем... Апар, қой сақинанды! — деп, Ажардың қолындағы сақинасын суырып қолына берді.

Бауырына шоқпардай шүберек орап салған, шаңырақтай кең жіп-жіңішке алтын сақина екен. Қолынан суырып алғанда Ажар қып-қызыл болды. Оның үстіне сапылдаған Алтын ол сақинаның қайдан шыққанын да айтып қойды. Ажар бұрын ешкімге сақинасын тігіп көрген де бала емес. Мәлтілдеп көзіне жасы келіп қалды. Оған қарайтын Алтын жоқ. Дедектетіп апарып сақинаны жолда жатқан күмістің үстіне қойғызды. Иығына жаңа ғана түскен шашымен бетін басып, Ажар жүгіріп барып сақинасын тікті де, жүгірген бойымен келіп, қыздардың арасына кіріп жоқ болды. Оның естігені бір аттың тасыр-тұсыр шапқаны. «Әкетті! Әкетті!»—

деп, қыздардың шулағаны болды. Сакинасын әкеткен Арыстан екенін Ажар өзі де жақсы біледі. Сондықтан:

— Сакинанды алған жігітінді көріп қал! — деп, қыздар шулағанда, Ажар басын да көтерген жоқ. Әлде неменеге арналып, әлденеменеге қорланып, өксіп жылаумен болды. Оның ойына келген нәрсе «енді қайтем, сакина құрғырдан бөле келгелі тұр?» болды. Бет-аузы дуылдап кетті.

Маған алтын сакина тігетін қыз болар деп, Арыстан да күтпеген еді. Жігіттер сакинаға шапқылап жатқанда көпке дейін шаба қоймағаны да сол болған. Ол жерден алтын сакина алғанына өзі сене алмай, әлсін-әлсін қолына қарай береді. Жылқышыға арнап істегендей үлкен сакина. «Кемпірдің сакинасы шығар» деп ойлайын десе:

— Ажар әдемі қыз боп келе жатқан бала... Антұрған, жарылмаған қауын, үзілмеген алмаға кез болдың,—деп жігіттер шуласып жатыр. Арыстан алтын сакинаны «аты жоқ» қолға ұрып алды да, жылқысына тартып жүре берді. «Мұның аяғы не болатынын біреуден сұрап алармын... Ең болмаса союзқосшының пайдасына беремін»,— деп ойлады.

Шешесінің кіндік кесіп алған сакинасынан айрылып, Ажар да үйіне қайтты. Үйге кіре бергенде-ақ:

— Жүзі қара, сакинаң қайда!? — деп, шешесі ұрса бастады. Шешесі өмірі ащы өмірден басқа татқан нәрсесі жоқ, ол ашушаң болмағанда қайтсін? Ажардың шашына қолды салып та қалды.

— Түсіріп алдым,— деді Ажар, жігіт алып кетті деуге шешесінен қорқып. Шешесі иланбады, әрине.

КӨШ

— Қайтейін, қарағым, талайыңнан көрмесең! Құдайдың егініне түсірген жоқ едім, жалғыз атты да көпсінгенін көрмеймісің? — деп, Тұрсын шал жылап тұрған Ажарлы арқаға қағып, көзін сүртті. Тұрсынның түрпідей саусақтары Ажардың бетіне жібек орамалдай жұмсақ тиді.

— Жаман үйді елден бұрын апарып тастасам, ақсақ та болса торы шолаққа салт мініп, құрбы-замандастарыңмен ойнап-күліп келерсің деп едім. Енді Түбекке қалай көшіп барарын да біле алмай өкең сандалып тұр,— деп, Тұрсын кеудесі қақ айрылғандай ауыр күрсінді де, далаға шығып, үйдің көленкесінде жатқан сабалақ қара иттің қасына отыра кетті. Торы шолақтың қасқырдан қалған өлімтігінен мүжіген қара ит жаны тыныш, қайғысы жоқ, ұйқтап жатыр.

— Қатын-ай, көжең жоқ па? — деді Тұрсын, көже жоғын біле тұрса да.

— Жок, байғұс! Әлсін-әлі сұрай беретін нең, сорлы! — деп, Қалампыр түбін жамаған қазанды ала жөнелді де: — Қуарып қалғыр, қу кудай, бізге не бітірейін деп жүр! — деп, қазанды қорапты арбаға лақтырып жібергенде, қазаны қақ айрылды. Қалампырдың көзінен де жасы ыршып кетті.

— Ие, жок еді-ау! — деп ойлады Тұрсын. Көже қалмағанын Тұрсын өзі де жақсы біледі. Салтақ-салтақ көже шелекке әлденеше рет үңіліп кеткен. Сонда да Қалампыр бірдеңе тапқан сияктанып, анда-санда: «Көже жок па?»— дейді. Күнде біреудің арбасын түзеп, біреудің етігін жамап, тамағын асырайтын еді. Көшіп жатқан ауыл бүгін жұмыс та бермеді, тамақ та бермеді. Тұрсын кедей де болса, арлы кедей еді, аштығымды білдіріп аламын ба деп, ешкімнің үйіне барғысы да келмеді.

Ажар кебежеге сүйенген бойы әлі жылап тұр. Үйдің жыртығынан ерсілі-қарсылы шауып жүрген өзіндей қыздарды көргенде, көзінің жасы тимей-тимей кетеді. Қарамайын десе де көзі құрғыр салт аттыларды шалып қала береді. Салт мінген қыз-келіншектерді көрмейін деп, таң атқалы далаға да шыққан жок. Бірақ жыртық үйдің мың тесігіне көзі түссе, салт аттылар да іліге кетеді. Аты бар қыздар да қасақана істеп жүргендей, дамыл жок шапқыласып жүр. Айбала жайлаудың ызасын әлдекімнен алғысы келгендей, қара жорғаны жалтылдатып байлап тастағалы үш күн болды. Барлық қыз-келіншекті салт мінгізіп қасына жинап алды. Көштің алды жөнелгесін-ақ қызылды-жасылды жарқ-жүрқ етіп олар да жөнеледі. Айбала шоқпардай қос үкі таққан камшат бөркін киіп, жібек белбеуін буынып, жез ораған жіңішке қамшыны қолына алып, атына қарай келе жатыр. Салт мінген қыздардың бетінде бір уайым болсайшы! Осының бәрі Ажардың жүрегін ойып, өзегін өртеп бара жатыр.

Бұдан бір жеті бұрын Ажар жайлаудан қайтқанда, тор шолаққа мінбеймін, аяғы бүтін, құйрық-жалы бар ат тауып бер деп жүрген әкесіне. Қызына ат тауып берем деп, Тұрсын байғұс біреумен құда болып та қала жаздады. Құдалықты жасыра алмайтын болғасын ғана тоқтады.

Сөйтіп жүргенде өріске жіберген жерінен, тор шолақты қасқыр жеп кетті. Оның үстіне жер бөлісі деген бір бөлені естіп, жайлауда күзге дейін отыратын ел, алас-құлас Түбекке көше бастады.

Тұрсын өркімге жүгіріп еді, сенің қызың жылап отыр екен деп ат беретін кім болсын, үйін көшіретін де көлік сұрап ала алмады. Ажарды салт мінгізу түгілі жаман үйдің сүйегін қалай алып қайтатыны да белгісіз болып қалды.

Мұның аяғы неге соғатын еді, баяғы ерлі-байлы екеуінің ұрысына әкеп соқты:

— Жалғыз атты бетімен жіберме деп құдайдың зарын қылдым,— деп Қалампыр бастады.

— Жалғыз атқа жылқышы жалдайын ба, өзім бағып жүрейін бе? — деп Тұрсын жауап береді.

— Жайлауы құрысын, бірдемеге ұшыраймыз, көшпейік жайлауға дедім,— деп, тор шолақты қасқыр жейтінін былтыр білгендей-ақ, Қалампыр ұрсады.

— Е, Түбекте қасқыр аз ба еді? Жалғыз үй қалсаң, ендігі ана жалғыз сиырыңнан да айрылатын едің! — деп, Тұрсын ақыл айтады. Ұрыстың аяғы түн ортасына таман «ит-күшік» деген сөздерге жетеді де, өзінен-өзі сөніп қалады. Тұрсын еркектік қылып Қалампырды ұрғысы келеді де, Ажардан қысылады. Сондықтан ұрыс ылғи аяқсыз тоқтайды.

Аты бар қыздардың көбі-ақ Ажарды аяп келіп-кетіп жүр. Олардың келе бергені Ажарға мақтанып жүргендей көрініп, Ажар біреуіне де рай берген жоқ.

— Әкең ат тапқан жоқ па? — дейді құрбылары ең аянышты дауыспен. Ажарға бұл шаншудай тиеді.

— Сендерден ат сұраған жоқпын ғой,— деп Ажар теріс айналып кетеді. Көзінен домалаған меруертке киіз үйдің жыртығынан сығалаған Күн көзін қысып мазақтап тұрған сияқтанып, Ажар ұзын қара кірпіктерімен желпіп жібереді.

— Әпеке дейім, Айбала атына мінейін деп жатыр... Сенің атың жоқ па? — деп, інісі Сәлмен келіп, Ажарды құшақтай алды. Бір жағынан апасын аяп жаны ашып тұрса, екінші жағынан «біздің үйде неге ат жоқ?» деп танданған сияқты ойланып тұр. Тұрып-тұрып:

— Сенің атың жоқ қой, әпеке? — деді тағы да. Ажар інісінің жүрегі ауырып тұрғанын сезіп:

— Жоқ, бауырым... Ендігі жылы болады...— деді, Сәлменді о да құшақтап.

— Онда мен де атқа мінем! — деді Сәлмен, қуанғаннан екі көзі жайнап та кетті.

— Иә, мінесің.

Сәлмен жүгіріп далаға шықты.

Үй сыртында ат дүбірі естілгенде, Ажар жыртықтан қарай қойып еді, Айбаланың інісі Қызым екен:

— Әпекем болсын деп жатыр... Қыздардың бәрі де жиналды. Бол, Ажар, жылдам кел! — деп, Қызым айғайлады да, кейін шауып кетті. Ажардың алқымы жасқа толғандай булығып, еш нәрсе айта алмады.

Қыз-келіншектер дүркіретіп шаба жөнелгенде, Ажар да шыдай алмай жүгіріп далаға шықты. Қызылды-жасылды киінген қыз-келіншектер күміс ер-тұрмандары жарқылдап,

у-шу боп қабаққа шыға берді де, тоқтай қалды. Төсін күнге сүйгізіп керіліп жатқан айдын көлдің айналасы топ-топ салт аттылар. Кейбір топтар шауып бара жатыр да, кейбір топтар салтанатты аянмен қыздар тобына қарай ұйысып келеді. Айбаланың тобы соларды күтіп тұрған сияқты. Қырда жатқан ұзын жолдың өн бойы ұбақ-шұбақ көш. Даурыққан күлкі. Ажардың кішкене жүрегі қолға түскен балапандай қалтырап кетті.

Сыртқы ауылдардың көші де өтіп барады. Бұл ауылдар да көштің көбін жөнелтіп жіберді. Тұрсын да әлдеқашан үйінің түндігін сыпырып тастап, көк кебеже мен ағаш төсекті артып қойған. Ала сырмақ, қызыл жастық, жаялықтай ескі текемет, бір-екі ашамай, желқом, ер — бұлар да есік алдында жатыр. Жұртта қаламын деген ойы жоқ. Тұрсын үйін шығара бастағанда ғана көше алмайтынын анық білді. Сонда да жұртқа көз қылып көр-жерін артқан болып жүр. Жалғыз қоңыр өгіз бен шұбар сиыры да арбаға байлаулы тұр. Бірақ бұл екеуімен қалай көшіп кетерсің?

— Неңмен көшем деп жүрсің, сорлы!? — деп, Қалампыр да анда-санда бір айтып қояды да, өзі де қазан-аяғын арта береді. Алданыш үміт оны да жоқтыққа мойындатпай жүрген сияқты. Көше алмайтындарын екеуі де біледі, екеуі де көшуге өзірленіп жүр!..

Сол кезде бөрінің жүрегін ойып тұрған ащы сөзін Ажар айтып салды:

— Әке, несін артынып жатырсын? Жұрттан кейін көшетімізді білесің ғой, — деді көзінің жасын сүртіп тастап. Әке-шешесі ойдағы сөздің шыны айтылғанына қуанып кеткендей, басып тұрған ауырлық арылғандай жеңілденіп кетті. Қалампыр шелегін алып суға жөнелді де, Тұрсын үйдің түндігін қайта орнына салып, далаға шығарған көр-жерді қайта үйге кіргізе бастады. Кетіп бара жатқан топтан көзін ала алмай тұрған Ажардың қасына келіп:

— Садаға кетейін-ау, ақылыңнан! — деп, әкесі Ажардың маңдайынан сүйді.

Қызкеткеннің айналасы әудемде босап қалды. Жайлауға еркін жіберілген асау өмірдің үні өшіп, көл басы аңырайды да қалды. Әр жерде қалған жүк, әр ауылдың өзінде қалған бір-бір қараша үйлерден басқа еш нәрсе қалған жоқ.

— Аты жоқтар ғой... Ол үйлерде де маған ұсап жылап қалған қыз бар ма екен?.. Әлде жылап қалған мен-ақ па екен? — деп ойлады Ажар.

Жаз бойы ойды-қырды басып жататын мал да жоқ. Шулап жататын ел де жоқ. Адасып қалған бірлі-жарымды иттер ғана әр ауылдың жұртында ұлып отыр да, жұртқа тастап кеткен бір

қара ала мысық қана мияулап, Тұрсынның үйіне қарай келе жатыр... Жайлаудың асау жүрегі тоқтай қалыпты.

Көшкен елдің өзінше салтанаты бар. Көшпелі елге қазақ арбаның «ойбай-кикуынан» әдемі ән жоқ. Қыз-бозбалаға көштен артық қызық жоқ. Көш деген — көшпелі елдің тойы сияқты. Әдеттегі тұсаулар алынып, қыз-бозбаланың еркін араласатын базары. Даусыз, па, шіркін, сонда басқа малың болмаса да, бір әдемі атың болсын десейші! Жорға-жортағы болмаса да, лап беріп шаба жөнелгенде, тойға араласа түссін! Қусаң жетіп, қашсаң құтылатын бір ат кімнің арманы болмады! Біреу артымнан қуып жетіп етегіңнен тарта жөнелгенде, атың құйрығын сипандатып, қикаң-қикаң етсе, одан жаман өлім бар деймісің!

Аты тәуірлер құйындай есіп шаба жөнелгенде, сенің кебеже қарын арығың далбаң-далбаң етіп жұрттың ең соңында кетіп бара жатсаң, бұ да тірідей өлімнің бір түрі емес пе? Сенің атыңды шапқа түртіп мазақтамайтын бір пенде болар ма? Қорлық-ай, қорлық-ай!

Ал тіпті мінерге атың болмай, өгіздің ортан белінен мініп, екі аяғың салақтап бара жатсаң, қалай болар? Өкен өгіздің ортан беліне мініп, шаңырақтың күлдіреуішінің арасында бір баласын құшақтап шешең отырса, қазан-аяқтың қасында тағы үш-төрт баланың көзі жылтырап отырса қалай болад? Ондай көштен өлім жақсы да. Тұрсынның үйі көше қалса көретіні осы еді, ондай көштің әні құрысын, сәні де құрысын десейші!

Ажар осыны ойлап, шаттық салтанатпен көшіп бара жатқан бай қыздарын дұшпанындай көріп тұрғанда, ұясына төнген кешкі жалқау күннің астында келе жатқан салт адамға көзі түсті. Салт адам ызғытып желген бойы Тұрсынның үйіне қарай тура келе жатыр. Жұртта қалғандарына ұялатындарын білдірмейін деген адамша Тұрсын арбасын жамауға кірісті де, Ажар самауыр қоя бастады. Қалампыр сиыр саууға отырды.

— Ассалаумаәлейкум,— деді анадайдан-ақ салт келген жігіт,— Түрсеке, көшпеген екесіз ғой... Мал — бас садағасы...—деп, атынан түсіп Тұрсынға қол беріп амандасты.

— Арыстан шырағым, аяқ-қолың аман ба?

— Шүкір... Қарындасым, денің сау ма?.. Шешей, сауар көбейсін! Түрсеке, шақшаң жоқ па? —деп, Арыстан қалтасынан өз шақшасын суырып алып, Тұрсынға ұсынды:

— Байдың үйіне көшетін көлік апарып беріп келе жатыр ем, жалғыз үй көрінгесін бұрылғаным...— деді Арыстан.

— Е, байларға көшу оңай ғой... Біз болмасақ.

— Көше алмай қалған сіздің үй шығар-ақ деп, өзім де ойлап бұрылып едім,— деді Арыстан насыбайды иегіне қағып жатып.

— Өркенің өссін, шырағым!

Арыстанның іші-бауырға өтіп бара жатқаны — қолынан келсе болысатын ыңғайы барлығы Тұрсынға қатты ұнап кетті. Елім-ауылым деп, жеті атасынан бері соңына еріп келген ауылы артына да қарамай тастап кеткенде, елеп келген Арыстаннан жақын адам болмайтын сияктанды. Әсіресе кешеден ішке түйілген шерді біреуге айтып ішті босату керек боп отыр еді. Мына Арыстан бар ықыласымен тындап, кайғысына ортақ болатын шын дос адам көрінді. Кедейдің кейістігін тындайтын адам болса — бөліп бергендей болатын заман. Арыстан Тұрсынға рулы елден артық көрінді. Арыстанды қондырып, түн бойы ішіндегі шерін айтып шықты. Бала жасынан бері жиналып, шор болып қатқан шері тарқап, Тұрсынның жағасы жайлау, етегі қыстау болды да қалды.

— Ажардың жан-жолдасы осындай жігіт болар ма еді! Осыған Ажарды берем деп атисам қайтеді өзі? — деп те ойлады Тұрсын. Жатарда Арыстан атын арқандап келді де:

— Қарағым, шекпенімнің түймесін қадай салшы! —деп, шекпенін Ажарға берді. Манадан көзінің қиығымен ұрлап қана қарап отырған Ажар Арыстанға бір жақсылық істеуге тура келгеніне қуанып, қып-қызыл болды.

— Түймесі, міне... — деп, Арыстан Ажардың қолына үлкен қара түймені бергенде, әнеугі алтын сақинаны бірге беріп қалды.

Ажар түйме мен сақинаны алақанына қыса қойғанда, қолы күйіп кете жаздады... Әнеугі өткен айт, онда сақинасын Арыстан алып кеткені, сақинанды бозбалаға беріп жібердін деп шешесінің ұрысқаны кірпік қаққанша көз алдынан тізбектеліп өтті.

— Осыдан сол сақинаның аяғы бірдемеге іліктіріп жүрсін, суға салып өлтірем! —деген шешесі Қалампырдың Арыстанға салқын қарап отырғаны да, Ажардың Арыстанға тура қарай алмағаны да сол сақинаның әлегі ғой...

Ажардың Арыстанды көргенде неге қысылатыны өзіне ғана белгілі. Қыз-бозбаланың жасырын заңы бойынша сақинасын алдырған қыз бен сақинасын алған жігіттің арасында «көңіл дауы» тұрады. Сақинанды өз еркінмен тіккен екенсің — оның «дауынан» қашып құтыла алмайсың. Білмеймін, жаспын дегенің өтпейтін сөз: сақинанды әкеткен жігіт бойжетуінді тосуға да шыдай береді.

Сондықтан ең қызығы — сөзге ілікпей, «алдырмай-жұлдырмай» ебін тауып, сақинанды қайырып алу. Сақинаны қайырып алу үшін жігітке көңілі толатын бір нәрсе бермей және болмайды.

Ажар осыны ескеріп, Айбаладан сұрап алып көкберен дорба істеп, аузын оқалап, күміс тағып, «қаршығаға» деп жазып дайындап қойған еді. «Көңіл дауын» сөз қылмастан сақинаны өзі әкеп берген Арыстанды тіпті жөндем жігіт екен деді ішінен. Әдейі арнап істеген дорбаны бергісі келсе де, өз қолынан өмірі де бере алмайтынын да білді. «Ішімнен қанша ұмытқанмен, жігіттігіне қанша риза болғанмен, өмірге бір ауыз сөйлеспейтінімді саған деген көңілім дорба сандықтың түбінде шіритінін түсінсең жарар еді»,— деп ойлады Ажар. Бұл жолы берен дорбаны Арыстанға бере де алмады...

Арыстан ертең көлік әкеліп өзім көшірісіп апарып, қайта қайтамын дегесін, Қалампырдың іші азырақ жылыын десе де, «көздеп жүргенің ғой» деп ішін тарта түседі.

«Мұның несін аламыз» деп ойлады Қалампыр, оның үстіне ауылдың қатын-қалаштарының:

— Қызының сақинасын өлгі Тастанның жылқышысы Арыстан алып кетіпті ғой... Теңі болғанымен үруге иті, сығарға биті жоқ демесең...— деп Қалампырды жақтап та қойған.

— Жағың қарыссын, түге! Ажарымды соған беруші мен едім? Бара сала біреуге сауыншы болсын дегілерің келе ме? — деп, Арыстан қызын айттыра келе жатқандай-ақ Қалампыр азар да безер болатын. Арыстанның аты аталса, шаншу көретін, өз кедейлігіміз де жетер дейтін.

Ажар шұрқырап тұрған мол, оралайын деп тұрған ырыс деп есептейтін Қалампыр. Арыстан келе жатқан кедейлік, жеті ағайынды жұттың бірі сияқты көрінетін. Сондықтан Арыстан деген сөзді Қалампырдың естігісі келмейтін.

— Сол Арыстан бүгін үйіне қонып отыр. Арыстанмен сөйлесе-сөйлесе: «Ажарға лайық жігітсің-ау»,— деп Тұрсын ойлап отыр да: «Ажарға келіп отырсың ғой»,— деп, Қалампыр шошып отыр. Ешбір сөзге іліктірмей, сақинасын әкеп бергеніне Ажар қуанып отыр. Бәрінің ойында да Ажар мен Арыстанның аты қосақтала береді. Жалғыз Арыстан ғана еш нәрседен хабары жоқ адамдай, шешінді де, ұйқтап қалды. Түнде де қалжыңбастық істеген жоқ. Танертең Тұрсын мен Қалампыр тұрғанда, Арыстан кетіп қалған екен.

— Түндегі суайт жігітің мақтанып-мақтанып қашып кеткен бе? — деді Қалампыр,— Ішің елжіреп, соның өтірігіне ұйып отыр ең!

— Сөзді қой, үйді жыға бер... Кешкі салқынмен көшіп кетейік...

— Ненмен көшесің?

— Көшпегенде жайлауда қыстамақшымысың? Жаяу көшсең де көшесің!

Арыстанның қашып кеткеніне Ажар қатты ренжіді. Бүкіл елден жалғыз үй қалып отырғанда әке-шешенің алдында масқаралап кеткен Арыстан шын-ақ жігіт емес екен деді. Онымен бір ауыз сөз сөйлеспесе де, айдаладағы бөтен бір адам болса да Арыстанға тағылған айып жанасалап келіп Ажарға тиетін сияқты көрінді. Әлде неліктен Арыстанның ұятын Ажар көтеруге тиісті сияқтанды. Кеше атқа міне алмадым деп жылаған Ажар бүгін Арыстанның ұятын ақтаймын деп барлық нәрсені өзі артты.

— Сиырды да жексең қайтеді?

— Ол ит жегін біле ме?

— Ендеше мені жек,— Қалампыр мен Тұрсын керісіп отырғанда, үш жылқы жетелеп Арыстан да құлай берді.

— Арыстан келе жатыр! — деді Ажар. «Арыстан» деген сөз аузына қалай түсіп кеткенін байқамай, ұялып, сасып та қалды. Шешесі ұнатпай қарай қалған екен, Ажар жүгіріп үйге кіріп кетті. Жүрегі тулап барады. Жақындап келе жатқан Арыстанның дүрсілі ме десе, өзінің жүрегінің дүрсілі... «Арыстан»,— деді Ажар ішінен ғана: әдемі ат, күшті, үлкен бір сыры бар ат сияқты... Ажардың жүрегінің дүрсілі келіп түсе қалған Арыстанның дүрсіліне қосылып кетті.

— Көш көлікті болсын! — деді Арыстан әкелген төрт атын арбаға байлап жатып.

— Айтсын! Қарағым, Арыстан!

Әкесі «қарағым, Арыстан» дегенде «қарағым, Ажар» деп айтқандағыдай шықты дауысы.

«Арыстан әдемі естіледі екен»,— деп ойлады Ажар.

— Үлкен жылқышыға жалынып, төрт күнге босанып келдім... Сізді көшіріп апарып, көлікті өзім алып қайтам,— деді Арыстан.

Үйден Арыстанның дауысын естіп тұрған Ажар бір қуарып, бір қызарып үйдің бауын шеше бастады. Үйдің жыртығынан Арыстанның күлімдеп тұрған көзін көргенде Ажар жүрегі басты..

— Кане,— деді Арыстан,— үйді жығайық...

— Арыстан үйдің түндігін сыпырып алды да...

— Ұмытып барады екем...— деп, жүгіріп барып атына теңдеп әкелген екі торсық қымызды шешіп алып, қай-қаландап өрең көтеріп әкеп Қалампырға ұстата берді.

— Еңбегіңіз сіңген малдың сүті ғой...

Арыстан әп-сәтте қараша үйдің дал-далын шығарып жықты да, екі арбаға артып тастады. Қисандап жатқан жаман тарантасқа үйдей үлкен торы атты жегіп, артына екі торсық қымызды таңып, тарантасқа Қалампырды мінгізді. Енді бір атты жүк арбаға жегіп, бір арбаға өгізді жегіп, екі атты салт күйінде қалдырды. Мынау атқа маған мін деп айта ма деп,

Ажар да жүгіріп барып шешесімен бірге арбаға мінді. Арыстанмен бірге салт жүруге ұялды.

— Сәлмен, саған әкелдім... Мініп ал...— деді Арыстан. Сәлмен езуі құлағына жеткендей ыржиып барып атқа мініп алды.

Тұрсын жүк аттың арбасына мініп, Арыстан мен Сәлмен салт жалғыз сиырды айдап, Қалампыр мен Ажар арбада, көштің соңында тілін салақтанып келе жатқан сабалақ қара ит, Тұрсынның көші де жөнеліп кетті.

Анда-санда Тұрсын айғайлап:

— Ажар, қарағым, атқа міне ғой! — дейді. Ажар басын шайқайды. Арыстан да арбаға жақындамайды. Біресе Сәлменді ертіп алып жарысқан болады, біресе Тұрсынмен әңгімелесіп қатар отырады. Түскен жерде көлікті түсіріп, қос істей қояды. Ажарға қарамайды да, сөйлеспейді де...

Екі күн көшіп шыққасын түбектің ағаштары да көрінді. Алыстан мұнартып тұрған қалың ағаштар түбектің жаз бойы тұяқ тимеген көкмайсасы, айнадай тұнық көлдері жаздың өтіп бара жатқанын айтып тұрғандай.

— Апа, Сәлмен екеуіміз жидек теріп әкелейік! — деді Ажар бір көлдің жағасында түнеп жатқанда. Қалампыр «жидек ағып кетті» дей бастап еді, Тұрсын:

— Барындар! — деді, — антұрған, атқа мініп бойынды көтер дейтін адамсың-ау! — деп, Қалампырға ұрсып тастады.

Қанша сағынғанмен екі күн бойы атқа міне алмай келе жатқан Ажар Арыстанның атына мініп, жуас торыға Сәлмен мініп, екеуі жидек теруге мұнартып тұрған қалың ағашқа кетіп қалды.

Көк майсаға оранып, жұпар иісі аңқып тұрған ағашқа жақындағанда балалар жарысып та алды. Аттың дүсіріне жаңғырығып тұрған ағашқа кіргесін көркем дүниенің күйіне балқып, балалардың барлық уайымы кетіп, өздерін өздері ұмытып кетті. Бір алаңға келгесін аттарынан түсе қалып жидек теруге кірісті.

— Біреу бар білем, Сәлмен, сөйлеген кісінің даусы шыға ма тындашы! — деді Ажар.

— Қорқақ Ажар деп сені айтады, — деп, Сәлмен Ажарды мазақтады да: — Әй, кісі болсаң бері кел, өзінді сабап жіберейін! — деді айғайлап.

Қып-қызыл бармақтай боп піскен жидек балаларды ағаштың ішіне қарай әкете берді. Бөгелек бұған аттарымен алысып жүріп, балалар жидектен басқа еш нәрсені аңдаған да жоқ. Әйел бала жаратылысында сақ келеді ғой, Ажар әлденеден сезіктенгендей, анда-санда айнала қарап қояды да, көзіне жидек көрініп қалғанда жерге еңкейеді. Бөгелектеген

аттар еш нәрсені естіртпейді де. Ажар бір рет басын көтеріп айнала қарағанда бір топ тал қимыл ете түсті.

— Жүр, Сәлмен, атқа мінейік!

— Тұра тұршы, қалтамды толтырып алайын.

— Жок, атына мін! — деп, Ажар Сәлменді еріксіз атына мінгізіп, енді өзі атына міне бергенде, аты әлденеден үркіп жалт берді. Ажар аттан айрылып қалды. Ағаш арасында бірдеме жарқ ете түскендей болды. Ат ойнап кетіп отырды. Сәлмен қуа жөнелді.

Ажар Сәлменнің далаңдап шауып бара жатқанын бір көріп қалды, оның ар жағында не болғанын білмеді. Біреу артынан қапсыра құшақтап көтеріп әкетіп бара жатқан сияқты болды. Мұны анық сезді. Одан ар жағы буалдыр, денесін ап-ауыр бір нәрсе басып барады. Көзі ашылмайды... Үні шықпайды... Түсінде біреу етінен ет кесіп алып жатқан сияқты...

Арыстан ба деп ойлағандай болады, пері шығар деген ой келеді, түсім ғой деп те ойлағандай болады. Бірақ ешбір ойының жүйесі ашылмайды. Шатасып жатқан бір нәрсе — айқын нәрсе — салмақ, етінен ет кесіп алып жатқандай дененің ашып ауыруы... Әлден уақытта:

— Апа! — деп шыңғырып жіберді де, Ажар көзін ашты. Екі қолын байлап, кеудесіне бірдемемен бастырып тастағандай, денесін қозғалта алмайды. Көзі еш нәрсені айыра алмайды. Жүрегі ат шауып келе жатқандай дүрсілдейді. Ажар қайта талықсып кетті.

Екінші ретте Ажар «қазір» деп гүр ете түскен дауыстан есін жинады. Ақырын көзін ашты... Тындады. Тұрайын деп еді, тағы қозғала алмады.

— Са-ыр! — деді ағаш ішінен шыққан бір дауыс. Ажардың тап қасынан біреу:

— Қазір! — деп жүгіре жөнелді. Ажар да сасқалақтап түрегеліп жүгірейін деп еді, бірдемеге оралып жығылды.

— Құдай-ау, түсім емес қой! — Ажар өкіріп қоя берді.

— Әне, атыңды әкеле жатыр, жүгір! — деп, әлгі дауыс ту сыртынан тағы гүр ете түсті. Ажар жалт қарағанда, ағашқа кіріп бара жатқан адамның жалбыр қара шашын, ақ көйлек, ақ шалбарын, беліне буынған күміс шегелеген жіңішке белбеуін ғана көріп қалды. Мұны да қабақ қаққанның арасында ғана шалып қалды.

— Арыстан емес қой!

Жүрегі құрғыр су ете түсті: емес, емес деп қынқылдап, сорлы жүрек жылай бастады. «Масқара болдың, Ажар, масқара болдың... Жыла, сорлы, жыла...» — деп тұр жүрегі.

Ажар үсті-басын жаңа көрді. Әлденеше рет жығылып, әлденеше рет айғайлап бетімен жүгіріп бара жатқанда шауып

келе жатқан екі адамды көргесін ғана есін жинап, киімін дұрыстады. Ес жоқ, түс жоқ, екі көзі бұлаудай, дауыс қарлыққан, екі салт жақындап келгенде отыра кетті.

— Не болды!? Не болды! Қорыққан екен ғой, құлыным...— деп, әкесі аттан түсіп Ажардың басын сүйеді. Ажарда үн жоқ, булығып, жылай да алмайды. Ақ орамалдай аппақ еріні кезеріп кеткен.

— Бар, арба жегіп апанды алып кел! — деп, Тұрсын баласын кейін шаптырды да, өзі қызының басын тізесіне қойып жылай бастады. Атаның жүрегі де әлденені сезгендей, бүлкілдей бастады. Тілсіз жүрек әлдеқандай бір сұмдықты айтқысы келіп аузына тығылды.

Алыстан ойбайлап келе жатқан шешесінің дауысы құлағына тигенде ғана Ажардың есі дұрысталды. Ажар әкесінің тізесінен басын жұлып алды да, айнала қарады. Қасында әкесі отыр. Арбамен шешесі келе жатыр, манағы атты жетелеп, Арыстан да шауып келеді. Ағаш арасында тырсылдап ұзап бара жатқан арбаның дауысы естілгендей болады. «Са-ыр», «қазір» деген екі сөз құлағында әлі гүрілдеп тұр.

Арба жақындап келгенде-ақ Ажар түрегелді де, арбаға барып мінді. Шешесінің сұрауына:

— Қорықтым... Жүрегім жарылып кете жаздады,— деді де қойды.

Тұрсын әшейін қорыққан екен деп ойлады да, сорлы шешенің сұм жүрегі бір бәленің болғанын білді. Бірақ Ажардың жазығы жоқ екенін де біліп, өзі шала-жансар тұрған құлынын қинағысы келмеді... Ажар көзді ашып-жұмған екі арада әлденеменеге кездесіп қалғанын біле алмай соны ойлаумен болды.

— Шын-ақ маскара боп қалдым ба? Шын білем... Айтпақшы, «Са-ыр» деген кісінің аты емес пе? «Сабыр шығар», жоқ «Садыр» шығар... Әлде... «Сағыр ма?» Сабыр, Садыр, Сағыр... Желкесіне түскен қара шашты, ақ киімді, күміс белбеулі... Менің жендетім осы болды ма?

— Жасаған-ау, жазығым не еді менің?

БҰЛ ҚАЛАЙ?

Арыстанның соңғы екі ай өмірі шатасқан түстей шырмалумен өтті: бәрі де күнгірт, бәрі де астарлы болды. Сондай бір сезік туғызатын не қорқытып, не қуантатын үлкен іс те болған жоқ, тек болған кішкене-кішкене істердің бәрі де әлденеменеге барып іліге берді. Бұл екі айдың ішінде Арыстан өзінің не істеп, не қойғанын саралаған да жоқ. Бәрі

де ойланбай істеліп жатқан сияқты. Қызықтырып басталады да, аяғы қалай болса солай қала береді. Бұл күндерде істеген ісінің, болмаса оған ұшырасқан істің бәрінің де аяғында «бұл қалай?» деген сұрау шешусіз қала беретін сияктанады.

Көлденең адамға Арыстан біраз өзгерген де сияқты. Оның кейбір ісінде ірілік те байқалады. Ол әлденеме ойнап жүрген де сияктанады. Сырт адамға ол ішіне бір сыр түйген адамдай көрінеді. Арыстан туралы олар да «бұл қалай?» десіп қояды.

Ол Тұрсынның үйін түбекке көшіріп апарып қайтқалы мүлде өзгеріп кетті. Ал шынына қалғанда, ол сапарда оны өзгертетін дәнеме де болған жоқ. Әшейін өзінен-өзі ұрынуға қара таба алмай жүр демесек, оны өзгертетін не болды? Еш нәрсе болған жоқ. Енді неменеге жүз құбылып жүр?

Белгісіз. Мына жирен атты неге қатырып жүр? Қайда бармақ? Мұның да жауабы жоқ. Мүмкін Ажармен арасында «сақина дауы» басталған шығар? Бұлай деуге де ешбір дәлел жоқ. Керек десеніз, көш жөнекей Ажармен бір ауыз тілдескен де жоқ. Ол көштің өзі тал түсте Ажардың өміріне бір қара белгі салып жіберді де, күндіз жатып, түнде көшіп деген сияқты қайғылы бірдеме болып қала барды. Тұрсынның үйі түбекке түнде көшіп келді. Екі донғалағы екі жаққа шалжиған қазақ арбаның айғай-киқуына шауып шыққан топ-топ иттер азан-қазан боп, Тұрсынға қошемет көрсетіп қарсы алды. Жұрта тастап кеткен елі Тұрсынға қандай сый көрсететіні белгісіз, ал сабалақ қара итті елдің күллі иттері қансыратып талап тастады.

Әр жерде сирек жылтыраған отқа қарап, қай ауылдың иті қай тұстан шауып келгеніне қарап, Тұрсын әр ауылдың жылда отыратын жұртын сағалай қонғанын да білді. Бірақ ешбір ауылға бұрылмай таныс көлді жағалап, елден ұзай берді.

— Әй, біздің ауыл мына тұста секілді ғой... Бұрылмайтын ба едің? — деп Қалампыр айғай салып еді, Тұрсыннан жауап қайтпады. Ол:

— Ауылы құрысын! Ауылың бар ма еді сенің! — деп күбір ете түсті де, жүре берді. Жақын келе жатқан Арыстан да үндемеді: «Кімді ауылым десін бұл сорлы», — деп ойлады ол.

Ел әлдеқашан ұйқыға кеткен. Ауыл үстін басқан қара түн ауылды да, қабырлаған қимылдың бәрін де жұтып жіберген сияқты. Шұп-шұбар боп жұлдызы жымындасып тұратын аспанмен көк майсасы құлпырып, желкілдеп тұратын жер қара түннің салмағынан ыңырситын тәрізді. Жерді орап алған қалың қара көрпенің астында ауыр ұйқыда пысылдап жатқан елдің демі білініп тұрғандай тып-тыныш. Егер осы қою қараңғылықты шайқап-шайқап жіберсе, бұрқыраған бу,

тұтылған үн бүрк ете түсетін сияқты. Қара түн анда-санда үрген иттердің дауысынан бір бүлк ете түседі де, тағы тына қалады. Қайта баса түседі. Анда-санда шыр ете түскен жас баланы да қара түн булықтырып жатқандай сезіледі. Ауыл үсті әлі түн!

Сол жак бүйірден қыз-келіншектер шу ете түсті. Ұзамай шу бөсендеп, бір-екі қыз ән салды. Алтыбақанның ырғағымен бір көтеріліп, бір төмендеп құлдыраған ән Ажардың жүрегіне қанжардай қадалды. Арбада сұлық жатқан Ажар қозғалып, ауыр күрсініп алды. Оның ойында ойын-сауықтан басқа не бар еді? Бұрынғы күні болса мана жүгіріп «Алтыбақанға» кетпес пе еді? Енді не бетімен ойнап-күледі? Шіркін, шырқап салатын әдемі ән құлаққа жат, жүрекке суық тиіп тұрғанын қарасайшы! Ашы әннен жыртылып айрылатын қара түндер!.. Бүгін мынау былқ етпей тұрғаны. Ән шықса алып-ұшатын жүрек бүгін жәй соғады. Алқынбайды. Қан қайнап ду ете түсетін қызу дене бүгін қозғалғысы келмейді. Түннің бар салмағы Ажардың үстінде ғана сияқты.

Ән тоқтап еді, сақылдаған күлкі көтерілді. Апыр-ау, күлгіден арсыз нәрсе бар ма екен бұ дүниеде? Мен де осылай күлдім бе екен бұрын? Тұу, жексұрын қыз-келіншектер-ай... Жұрттың күлкісі Ажарды түйреп-түйреп алды.

— Әй, мелішнек емес... Шаңырақты көрмеймісің!

— Тоқта, ұстап алмасын,— деген дауыстарға Ажар мойынын бұрып еді, үш-төрт бала арбаға жақындап келіп, үрпиіп тұр екен. Ажардың өткір көзі балалардың бәрін де таныды. Қой күзетіп жүргенде бір жаққа жұмсалатын ересектеу балалар, белгілі, Ажар тани кетті. Әуелі үндегісі келмесе де өз дүниесінің адамдарын көріп, шыдай алмады:

— Нүрке,— деді Ажар. Балалар да тани қалды:

— Ажар!

Сол-ақ мұң екен, балалар арбаға жабысып, Ажарды ортаға алып, бірін-бірі кимелеп, өздері ұққан жаңалықтардың бірі басын, бірі аяғын бұзып-жарып айта бастады Ажарға. Екеуі жүгіріп Тұрсынға барды.

— Түрсеке, ауыл кейін қалды. Бері қарай жүріңіз...

Манадан елге бұрылғысы келмей келе жатқан Тұрсын балалардың бауырмалдығына шыдай алмады. Олардың шын көңілмен шақырып тұрғаны көзіне жас та алып келді. Тұрсын көлігін бұрып, елге қарай бетін түзеді. Ажар мен Сәлменнің келіп қалғанына қуанған балалар, шапқыласып қой күзеткендерге кетіп қалды. Тұрсынның алдыңғы арбасы тоқтай бергенде-ақ қыз-келіншектер қаптап кетті. Кеше ғана жұртқа тастап кеткен серіктері — Ажарды ортаға алып, бірі құшақтап, бірі сүйіп шын жүректерін білдіріп жатыр. Бірақ Ажар ауру: сөзі баяу, үні әлсіреп шығады. Бұрын да ұялшак,

сүйкімді болатын еді, енді тіпті аянышты болып қалған. Қыз-келіншектердің асау күлкілері тынып, әп-сәтте Тұрсынның үйін тігіп, Ажарды сүйемелдеп үйге кіргізді. Жастардың өміріне бір қаяу кіргендей, ойын күлкі енді ерсі болып қалғандай болды. Құрбылары Ажардан ауруының түрін сұрап еді, Ажар «шошыдым» дегеннен басқа жауап бермеді. Бірдеме соқты деуге дос-құрбыларының тілі бармай: «Қорыққансың ғой, бауырым!»— десті. Бірақ олардың ойында «бұл қалай?» деген сұрау тұрды.

Тұрсынның үйі тігіліп болған соң, Арыстан да аттарын алып қайтуға әзірленді. Қазір қайтып кетсе, тым болмаса Ажардың жүзін де көре алмай кетеді. Күндіз қайтса көзге түседі. Арыстан бір кіріп, бір шығып көп күйбенеді.

— Қатын-ай,— деді Тұрсын, Арыстанның сырын біле қойып.—Мына баланы үйге апарып сусын берсеңші, менің қолым тимей жүргенін білмеймісің...— деді даладан айғайлап.

Қалампыр от жалтыратып, Арыстанға сусын беріп жатқанда:

— Қатын, әй, мына бірдемең немене еді, тәйірі... Бері келші, бері,— деп, Қалампырды тысқа шақырып алды.

Көжесін қолына ұстап Арыстан отыр. Сығырайған оттық қасында Ажар жатыр. Ажардың кірпігін қаға бергеніне қарағанда жылағысы келіп жатқан сияқты.

— Ажар, қарағым... Мен қайтайын деп отырмын,— деді Арыстан. Бұл оның Ажарға бірінші рет тіл қатқаны еді.

— Біліп жатырмын-ау,— деді Ажар тура Арыстанның көзіне қарап. Бұдан басқа сөз екеуінен де табылмады.

Далада күйбендеп Тұрсын мен Қалампыр жүр. Үйде үн-түн жоқ Арыстан отыр. Неге телміріп отырғанын өзі де ашық білмейді. Анда-санда қара көзін бір төңкергенімен жабықтан көзін алмай Ажар жатыр. Көпке дейін осылай отырысты.

— Енбегінді борыш қылмассың, Арыстан! — деді Ажар бір кезде.

— Оны айтпай-ақ қоярсың деп ем.

— Айтылмай кете ме деп айтып жатырмын.

— Неге?

— Көрмеймісің...

— Е, жазыларсың...

— Жазылатын болсам айтпас едім-ау, Арыстан!

Арыстанның аузына сөз түспей қалды. Көптен ойына ұялаған сөздерін айтуға тілі бармады. Біресе Ажарға, біресе есік жаққа қарап:

— Мен...— деп бастады да, Арыстан сөзінің аяғын айта алмады.

Ажар езу тартқандай болған сияқты еді, сығырайған құрғыр от өше қалды да, Ажардың бетін көрсетпей жіберді. Арыстан тағы да біраз отырып Ажарға бір жылы сөз айтқысы келіп еді, қаптап тұрған сөздің бір де бірі тілге оралмағасын орнынан түрегелді:

— Ажар, қол-аяғымыз жеңіл болсын!

— Ел маңайына келсең...— деп, Ажар Арыстанға қарай берді де, ар жағына бұрылып кетті. Қараңғыда жарқ етіп қалған қара көздің не айтқысы келгенін Арыстан андай алмады.

Есікке барып қалғанда Арыстан қайта бұрылды. Жүгіріп қасына барып, Ажарға бір ауыз ғана, бір ғана жылы сөз, достық сөз айтқысы келіп еді, ол сөз мұндай жерде ауызға түсер ме? Тұрып-тұрып арқасына қадалған қара көзді бар денесімен сезген бойы шығып кетті. Көпке дейін арқасы дуылдап тұрғандай сезілді.

— Әй, оңбаймын ғой! — деді Арыстан атына мініп жатып: — Әнеугіден бері бір ауыз сөз айта алмаған мені ұрып өлтіретін адам жоқ... Ол бойыма құт болсын, тым болмаса тап аттанып жатқанда тілі құрғыр неге күрмеле қалды? «Сакина дауын» жоктаймын деп жүргенде бір ауыз жылы сөз әзірлемеппін ғой, оңбаған! Міне, Арыстанның ол көште көргені осы-ақ... Соның ызасы ма, болмаса басқа бір себеп бар ма, Арыстан жылқы бағуды тастағысы келді.

— Мен жылқыдан шығамын,— деп үлкен жылқышыға айтты да.

— Шүйкебас ойына түсті ме? — деген мазақты да естіді.

Бір күні малын аралауға Тастан мырзаның өзі келіп еді, оған да босат, есебімді бер дегенді айтып салды. Бірақ қайда барады, не істемек, оны әзір де білмейтін еді.

— А-а-рыстан! — деді оған Тастан мырза.— Бо-бо-сат десең, босатайын. Бірақ менен... ме-ме-н саған бір қызық айтқалы келдім... Се-се-сен осы жылқыдан таңдаған бір үйір жылқы ал. Бергенім саған,— деді.

Арыстан таң қалды. Бір үйір жылқыны неге береді. Не күн туды басына мырзаның?

— Неге бересің?

— Со-со-сол бергенім...

Үзіп-созып айтып келгенде, Тастан мырзаның Арыстанға қойған бір-ақ шарты боп шықты. Арыстан тектен-текке бір үйір жылқы таңдап алады да, малын қағаздап, болысқа апарады. Жер сұрайды. Сұрайтын жері — Шұңғыма шапқы — Тастанның жері. Бірақ Арыстанның жылқысына қыс шөп керегі жоқ. Ол жерді қашан да Тастан шабатын болады. Оның үстіне Тастан «Мопырға» бес жылқы, қызыл әскерге он ат бермекші болыпты. Арыстан сол малды айдап апарып,

Болатқомге тапсырады. Шарты осы-ақ екен. Осыдан басқа ешбір шарты жоқ.

— Егер е-е-есің жоқ, ес-ес-алаң, тегін беріп тұрған малды алма! — деді де, Тастан жылқысын аралап кетті.

Ол жылқыдан он атты өз қолымен көрсетіп, болыс орталығына жеткізуге тапсырды. Бес жылқыны «Мопырға» шығарды. Содан кейін дәл қайтарда үлкен жылқышыға:

— Се-се-нің он бес жылқы еңбегің бар еді, тандап тұрып бір үйір жылқы ал,— деп, оны да қыстады.

Үлкен жылқышыны — мұнша малын неге тегін беріп тұрғаны тандаптырған жоқ. Мырзаның мырзалығы таңдандырды. Ол сорлы жылқыны таңдай алған да жоқ. Әр айғырдың үйірінен шетке шыққан, көрі-құртаң кінәратты малдарды атап, айналасы жеті бие мен жуас бір жаман айғырды сұрауға өрең аузы барды.

Ал Арыстан «бұл қалай?» деген сұрауды бірден-ақ ойына алды. Бұл мырзалық қайдан келді? Жақсы, мен оның біраз шапқысын алып қалайын. Сонда да бұл тым мол қолдық емес пе?! Әрине, енді қайтем? Алайын. Алғанда, аяғы не болмақ? Тастан мырза кешке қайтуға айналғанда:

— А-ал, малыңды белгіледің бе? — деді Арыстанға.

— Әуелі босататын болсаң, малыңды еңбек ақым үшін беретін болсаң, алайын. Әйтпесе керегі жоқ.

Тастан мырза сөзге де келген жоқ. Қалтасынан қағаз-қарындашын суырып алды да:

— Малыңның түсін ата! — деді.

Арыстан тандап-тандап айтып отыр, Тастан жазып отыр. Алты бие, бір айғыр, екі аттың түсі-түгі қағазға түскенде, Тастан:

— Же-же-жетер... а-а! Атаңнан қалған мал емес қой,— деді түрегеліп.

Тастан жәрдемге арналған жылқыларын айдатып жіберіп, ауылына қайтты.

— Малды тапсырған қағазды ал да, ауылға кел. Мына малдарыңды қағаздатып берем ауылнайға. Сосын есебінді біржола алып жүре бер. Бетіңнен жарылқасын...— деді Арыстанға.

Арыстан айдап барған жылқыларын болыстық атқару комитетіне тапсырып, қағаз алды да, елге келді. Тағы да Тұрсынның үйіне түсті. Ажар тұрған екен, өңі сынық. Қалпы, сақинасын жоғалтып алған адамдай сезікті. Бей-жай, өнеугіден гөрі салқынырақ сияқты көрінді. Арыстан бұл жолы тіпті еш нәрсе айта алмады.

Тастан мырзаға барып жолығып еді, ол барлық жұмысты бітіріп даяр отыр екен.

— М-м-міне, малдарыңның қағазы:— О-ойық енді жирен ат... А-ай таңбалы торы ат. С-с-ара тілік қара бие, — деп, барлық малдың қағазын оқып беріп, Арыстанның қолына ұстатты.— Шы-шы шапқы туралы да болысқа бармай-ақ қой. О-о-сы бетіңмен кете берем десең де өкпелемеймін... Бірақ өз малыңа өзін ие бол,— деді.

Керегенің басында кетпен құйрық — кертіп ала беруіне кемитін емес. Тастан мырза дүние-малына ренжитін емес. Бұрынғының бәрі жоғалыпты. Осы күзде біреуге қалың бермекші еді:

— Бе-бе-бермеймін... Қа-қа-қатынсырап бара жатқаным жоқ,— деп кім көрінгенге айтып жүр.

Жұрт шапқысын быт-шыт қып бөліп алып шауып жатса, оған да ренжіген Тастан көрінбейді. Анда-санда елдің көпшілігін аралап:

— Ша-ша-маларың келмей жатса, өзім шауып берейін,— деп қалжыңдасып жүреді.

Одан көлік, машина, сауын алғандар да аз емес. Көңіл еткеннің бәрін береді.

— А-а, әкем әл үстінде жатыр... Мұнша малды қайтем? Әкем қалай өлсе, солай бөріңе бөліп берем...— дегенді де айтып жүр.

БҮЛ ҚАЛАЙ?

Жұрт былтырдан бері жерін тартып алып, бұрынғыдан гөрі іргесін бөліңкіреген сияқты болса, Тастан сол елдің ішіне кіріп барады, еш нәрсені кек сақтамайтын сияқты.

— Қа-қа-қазақтың қатыны мен малы ортақ, ала беріңдер,— деді ол кім көрінгенге.— Мен, қа-қа-қажыға бармаймын.

Оның қылығына бүкіл жұрт таң қалып жүр. Бірақ шаруаның қолы қысқа, ен жатқан мырзалықтан жұрт қолын тартқан да жоқ. Алғысын айта жүріп, бергенді тарата жүр...

Арыстан кешке Тұрсынның үйіне қайтып келді. Тұрсын да Тастан мырзадан бір көлік сұрағалы отыр екен.

— Сұрамаңыз,— деді Арыстан,— Мен жылқыдан босандым. Бір атты өзім берейін, керек болса екі сиырыңа шөпті де өзім шауып берейін. Содан кейін мені қалаға алып барып таста да, атымды алып қалып, жұмысыңызға сала беріңіз...

— Болады, жарқыным.

Сөз осыған байланды.

Арыстан жалғыз қара басына ауқатты қазақтың бірі болып қалды. Бірақ бұл малды қайтерін құдай білмесе, өз қара басы әлі бір жерге ойын түйген жоқ. Қалтасында

табаңдатқан тоғыз жылқының қағазы жүр. Жылқы болғанда қандай десейші. Біреуі бір қыздың қалың малы, енді оны қайтеді. Ажарға қалыңға беріп, Тұрсынды байытып жіберсе қайтер еді. Әке-шешесі кет әрі емес қой, бірақ қызынды маған бер деп қалай айтады. Құдалыққа кімді жібермек. Бір жылқышы мен бір қойшыны жұмсамаса, баратын кім. Үйіріліп тұрған Ажар да жоқ.

Арыстан қайтадан жылқыға келді, бір жұмадай өз еркімен, өз бетімен келіп тағы жылқы бағысты, баратын елі, отыратын үйі жоқ, тоғыз жылқыны ел қыдыртып айдап жүрсін бе, малы болғанмен оның шын мекені жылқының іші сияқты бола берді. Таңдап алған жылқыларын анда-санда бір көріп қояды, бірақ іші құрғыр жылымайды. Бөтен мал сияқтана береді, өзімдікі деуге ауыз бармайды, анда-санда екі жылқышы бас қосып:

— Сен қайтетін болдың? — дейді біріне-бірі.

— Білмеймін...

— Мен де білмеймін...

— Өзі жынданудан аман ба сол мырзаң?

— Аман сияқты.

Сол екі арада Арыстанның орнына жалданған жылқышы да жылқыға келді.

— Жылыңа бір ат, бір-екі бие беремін, біреуін өзің таңдап ал деп еді, қандай жақсы ат бар, ағайлар? — дей келді ол.— Үйіңе сауын керек болса, екі-үш бие ал,— деп еді, сүті жақсы бірер биені айтып берсеңдер.

— Шетінен жақсы, ала бер...

Арыстан алған малдарын қайда қоярын, не істерін біле алмай он шақты күн жүрді де, аяғында таңдап алған әдемі жирен атты ұстап, қатыра бастады. Биелерінің екеуі бедеу еді, оларды да ара-тұра мініп қоятын болды. Бірақ одан артық еш пайдаға асыра алмады. Тіпті сол малдарды пайдаға жарататын орын жоқ сияқты. Әшейін бір тілеп алған пәледен басқа не керекке жарайтыны белгісіз. Олай да ойлап қарайды, бұлай да ойлап қарайды. Малынан шығатын пайданы да таба алмайды. Ол малды не істейтінін де таба алмайды. Ал өзінің бір биесіне мініп, жылқының бір шетін қайырып келсе, терлеп қалғандай аяныш болып кетеді.

Сондықтан дереу түсе қалып, байдың өз атын ұстап мінеді, өз атын таң асырып суытып жібереді. Аяйды, күтеді, көзінен таса қылғысы келмейді. Бар сезінетіні осы-ақ.

Арыстанның малы осыдан басқа ешбір керекке асатын сияқты емес.

— Мен осы мырзаның малын өзіне қайырып берсем деп тұрмын,— деді Арыстан жылқышыға.

— Қой, құтырдың ба өзің...

— Қайтармағанда не істеймін сонда. «Мопырға» берейін бе, әлде?

— «Мопырын» не айтып тұрған? Ең болмаса біреуін сатып киім ал, екеуін сатып бір үй қылып ал.

— Ол үйді қайтем? Саған өкеп тігіп берем бе?

— Ілгері тілеуің бар... үй бол...

— Киімді жылқыға кием бе? Сен өзің қайтпексің?

— Мен бір-екі жыл бағып көрем ғой деймін.

Арыстан басын шайқады. Басқа түскен пәленің орны табылмады. «Сат» деген бір сөз ғана жүрегіне ұялап қалған. Өзге жағын атамаса да болады.

Тағы да үш-төрт күн тоғыз жылқыны не пайдаға асыраын таба алмай жүрді де, аяғында біріне мініп, екі семіз бие мен бір атын жетелеп, елге тартты.

Тастан мырзаның қара үйіне түсіп, жылқыларын елдің сыртына тұсап, екі-үш күн елде жүрді.

— Бақсы болдың ба?

— Бүйткен малың бар болсын сенің,— деп көрінген адам әурелейді.

— Малды қарадай қатырып, түк көрмессің, сен көпір! — деп, байдың бәйбішесі құлағын күнде үш мезгіл мұжып қояды.

Арыстан аяғында бұл менің малым емес деген сияктанып малынан безеді. Күнде ертемен, кешпен ғана суғарып, алысқа апарып тастайды да, күндіз маңына жоламайды. Елді жаяу қыдырады. Жалғыз Тастан мырза ғана еш нәрсе айтпайды. Арыстанның малында оның тіпті жұмысы жоқ.

— Түрсеке,— деді Арыстан, шөп шауып жатқан Тұрсынға жаяу келіп,— Мен үш күнде барлық шөбінді үйіп шауып берейін, сіз мені мына пәледен құтқарыңыз, ана екі биені сатып ақша қып беріңіз, содан кейін мені қалаға апарып тастап, екі атты сіз алып қалыңыз.

— Бұл қалай...

— Кейін айтармын.

Осыдан кейін Арыстан шөп шабуға кірісті. Кең дүниеге жаңа шыққандай болып Тұрсынның бес күн шабатын жерін бұл бір күнде-ақ жайпатып салады. Айналасы бес күнде Тұрсының барлық шөбін шауып, үйіп, жинап берді. Тұрсынның өзі Арыстанның жылқыларын қарап жүргені болмаса, бұл күндерде бос жүрді. Шөп шабу біткен соң, екі әдемі атты жаман арбаға жегіп, екі бедеу биені жетелеп, Арыстан мен Тұрсын Қызылжар жүріп кетті.

Үлкен қала туралы қазақтың ең бірінші ойы үлкен базарға барып соғады. Екінші ойы үлкен қаланың қорқынышы болады. Қаладан алдырмай-жұлдырмай қайтқан адам «ысылған» деп саналады. Үлкен қалаға өмірінде бір-ақ

рет баруға тура келсе де, соның өзінде қамданып бола алмай, «қағаз жағы» шикілеу сияктанып, қашан үйіне жеткенше үрей боп жүреді. Қызылжарға келген Тұрсын мен Арыстанның халі де осы еді. Олар ең алдымен базарға барды, ең алдымен жетекте жүрген пөледен құтылғылары келді. Орысша «но» дегенді білмеймін деп Тұрсынның өзі айтатын, Арыстан одан әрі білмейді. Аман-есен екі жылқыдан құтылса, бұлардың да арқасы бір босанатын сияктанды.

Базарға кірісімен-ақ, ойлаған қауіптері кездесе кетті. Арбалары, киімдері жаман, жеккен аттары мен жетелеген жылқылары тым жақсы көрінген адам бұларға көзін тігіп өтіп жүрді.

— Не сұрайсың? — деп бастайды да, — қағазы бар ма? — деп қудалай бастайды.

Қызылжардың жылмаң саудагерлері, саудагер жүліктері бірі саудаласып тұрса, бірі мына момындардың ұсқынын танып, «қағаз» дегенді тәптіштей бастады. Тұрсын он саусағын кезек бүгіп, саудаласқан боп тұрса, Арыстанның бір қолы жылқыларының қағазын салған қалтасында тұр.

— Пастувке... — деген сөзді Тұрсын қайта-қайта айтады да, «лошит» деп, саусақтарын бүгеді.

— Ұрланған мал болмасын, — деп, саудагерлер кеу-кеулеп тұр, олардың неге қара қарғаша шулап тұрғанын түсіне алмай, Арыстан мен Тұрсын біріне-бірі жаутандасады.

Бір саудагер бұлардың атын жетелей бастады:

— Милицияға апарып тексертіп, содан кейін саудаласамыз, — деді екі-үш саудагер біріне-бірі.

Адал ойлары мына момын қазақтарды оңаша шығарып алып, арзан соғып кету. Андай-мұндай кедергіге ұшыраса берсе, казекеннің оңай көнетінін, арзанға болса да сатып құтылатынын да біледі. Сондықтан саудагерлер бұлардың аттарын жетелеп, базардан бір жаққа кетіп бара жатыр да, «знаком, знаком» деп арбаның артынан Тұрсын мен Арыстан кетіп барады. Қысылғанда Тұрсынның орысшасына «знаком» деген бір сөз ғана қосылып қалыпты.

Құдайдың құдіреті. Қызылжарда, әсіресе Қызылжардың базарында ноғай көп болады. Бұлардың өзі тілі ашы, мінездері шақарлау, орыс пен қазақтың, болмаса ноғай мен орыстың арасында керіс туса, шуласып бір ыңғайлана қалады. Тал түсте аттарынан айрылғалы тұрған қазақтарды көріп, бір ноғай жігіт жүгіріп келді де, саудагерлерге байланыса түсті:

— Қайда апарасындар?

— Милицияға!

— Сендер кім едіңдер милицияға апаратын!?

— Қағазы түзу болса аттарын сатып аламыз.

— Жүліксіңдер сендер! Вот что! Кетіндер жылдам!

Саудагер жүліктер тағы біраз керісіп көрді де, дауыстары әлсірей бастады. Сол кезде Арыстан да саудагерлерді итеріңкіреп жіберіп, атын бұрып алды. Саудагерлердің шуласып жиналуы қандай тез болса, тарауы да сонша тез болды. Ноғай жігіттің былғары пенжагы мен сұр фуражкесі оларды таратуға әбден жарады.

— Жидігән! — деді ноғай жігіт, — иәп-иәш кісі, атларыннан айрыларға тұрасың! Уялмисің мини?.. — Саудагерлерден ноғай жігіттің сөзі Арыстанға өтіңкіреп кетті. Бетіне айтқан айыбың қандай ащы тиеді. Арыстан әрең шыдап қалды.

— Мына ағайындар. Бұл жүліктер шулай қорқыталар да, бошқа әкитөләр. Әйдә, тартыңыз! Сатырға булса — атларынды «заготконға» алабыз... — деп ноғай жігіт Арыстандардың арбасына мінді. Арбасына бір қорғаушы мінгеніне бұлар қуанып кетті.

Екі биесін ат жинайтын мекемеге сатып, бір құшақ тауарды арбаға әкеп ұрғанда, Арыстанның көңілі сонда орнықты. Тап осы мекемеге алып келсе, барлық жылқысына да орын табылатынын сезді. Қалтасына бір құшақ ақшаны да тығып алды. Кешке, сол «заготконның» кең қорасының ішіне қонып, мың мәркелі кірпіш шәйдің шекесін бұзып шәйға да бір қанысты...

Ертеңіне екі аттың бірін тағы сатты. Тағы қант-шәй, кездеме алып, арбадағы шөптің арасына тықты. Сатқан малдарына «қосар» ретінде қаладан кеткенінше, сол қораның сарайына конуды сұрап алды.

— Қазақ ағайын иләклир ебиләсіз инди... — дей жүріп, ноғай жігіт ұлықсат етті.

Ертеңіне Тұрсын нәрселері мен атты күзетіп қалды да, Арыстан базарға кетті. Ақша салған қалтасын бір қолымен мықтап басып алып, көше-көшені аралап жүр еді, бір терезеге іліп қойған алтын сағат, алтын сақиналарға көзі түсті. Арыстанның көзіне алтын сақина да түсті. Ажар да есіне түсе қалды. Қалта толған ақша. Ажардың шаңырақтай үлкен, жіңішке алтын сақинасы есінде. Бір қабырғасымен қырындай ептеп қана магазинге кірді.

Шыны шкафтың асты толған алтын жүзік, алтын сырға, толып жатқан тана-моншак, Арыстан үңіліп, сұрауға атын таба алмай, сатушыларға жалтандап тұр еді. Сатушысының бірі ноғай екен:

— Нәрсә ағайын, алтын-юзік алырға ұйлыймысың? — деді жүгіріп алдына келіп.

— Көрсетсеңіз...

— Қайсысын?

— Мынасын.

Сатушы көзіне қызыл жаһұт орнатқан алтын жүзікті алып берді.

— Бик әйбәт нәрсә де инди бул!..

— Неше сом? — деді Арыстан жүзікті шынашағына кигізіп жатып. Ажардың қолына шақ болар ма екен деген ойда тұрып.

— Ики юз илли...

Арыстанның маңдайы терлеп кетті. Бір жылқысының құнынан артық барып соқты.

Сатушы тым-ақ мактап тұр сақинаны. Алдырмай қоятын түрі жоқ. Айта берсе сақинаның мың түрлі мактауы бар. Апанды ұзатсаң да, қарындасынды ұзатса да бұл сақинаны қолына салуға болады. Келіншегіңе сыйлауға да болады, қалыңдығыңа сыйлауға да болады. Өзің салып жүрсең де келіседі. Ен керектісі — мына бауырының ішкі жағына сыйлайтын кісіңнің атын жаздырып беруге де болады. Ойламаған жерден Арыстанға мұндай қызық кездесе бере ме? Оның үстіне жазу жаздырам десең осы магазиннің өзінде жаздырып беруге болады екен. Қысқасы Арыстан ақшаны суыруға қол салды.

Ертеңіне ішкі жағына «Ажарға» деп жазу жаздырған қызыл жақұт көзді алтын жүзік Арыстанның төс қалтасының түкпіріне барып жабысты...

Арыстан елге келіп, әрен-мәрен дегенде сақинаны Ажарға бергенде, Ажар да бұл қалай деп ойлады.

СОЛ, СОЛ, СОЛ!

Арыстан Қызылжарға жүріп кеткесін, Ажар да елге сыя алмады. Ел азынаған дала, суық күз, жыртық үй сияқты көрінді оған. Құрбы-замандастарының ойын-күлкісі, кеш-құрым әлдеқалай салына қалған әндер Ажарға шаншудай қадалатын болды. Әшейінде жайдары, ашық жүзді Ажар енді кекшіл болуға айналды. Сонша қалың елдің ішінде жүріп, Ажар айдалада жалғыз қалғандай, талай сарылған ұзақ түндерді өзімен-өзі болып өткізді. Не жаман, жалғыздық жаман, әсіресе жайшылықта тілегі бір сияқты адамдардың ішінде өзінді жалғыз қалғандай сезген жаман. Ажардың халі да осы еді. Бұрынғы жақын деген адамдары енді жаттан әрі көрінді оған. Шынында, Ажардың өз мінезін түсіну де қиын еді. Түсінбеген арудың емі оңай табылсын ба? Құрбы-құрдастары өзара әр түрлі жорамал жасады да, әрі-беріден соң ұмытып сала берді: «О, қайтеміз!» — дегендей, көріне

сырт айналды. Ажарда күнә жоқтығын, ол сорлы бұл азапқа қалай кездескенін өзі де білмейтінін жұрт ұға алмады.

Жалғыз шешесі ғана қызының халін біледі. Әкесі ғана өзінше бір қауіпті жорамал жасайды. Одан ар жағы оған да қараңғы. Ал Ажардың қазіргі ойын бұл екеуі де ұғынбайды. Алысқа шығып ойлап көрмеген кемпір-шал от басынан ұзай алмады. Әрі ойлап, бері ойлап Ажардың Арыстаннан неге қашатынын түсіне алмайды.

— Әй, қатын түн жамылып отырсың, шіркін, білгенін болса неге жасырасың, осы әлгі Арыстан бала осы үйге қалай үйір болды? Неден басталып кетті өзі? — деп, Қалампырды анда-санда қысады.

— О, сорлы, мен қайдан білейін...Әке-шешесі болып малға қазыққан жеріміз жоқ қой... Әуелі өздері... Артынан тағы өздері,— деп, Қалампыр да бір жауабынан айнымайды.

Күзді ұзақ түн. Әке-шешесінің жүрегін тырналаған Ажардың қайғысы кемпір-шалды кейде ұзақ әңгімеге алып кетеді. Ондай болған күні Қалампыр бар білген сырын ашуға жақындап қалады. Әрі жақсы көреді, әрі жек көреді Арыстанды...

— Өйтеуір, сен екеуіміз түсіне алмайтын бір мінез... Түнеугі көші құрғыр ғой, көші құрғыр...— деп Қалампыр күрсіне бастаса, Тұрсын да тына қалады.

Өз мінезіне өзі түсіне алмай, Ажар да әуре. Бір жағынан Арыстансыз ел аңырап тұрған сияқты, екінші жағынан Ажардың күні-түні тілегені Арыстанға ұшыраспау.

«Не бетіммен!»— деп ойлай бастайды да, ар жағы жастықты жуған көл-көсір ыстық жасқа апарып соғады. Егер Арыстан елге келе қалса, не хат жазып жүрсе, Ажар қайтаратын жауабын да әзірлеп қойды. Ажардың кір жұғып көрмеген таза ойы сүйген Арыстанға кірсіз қосылу еді. Енді не болдым деп ойлайды Ажар. Арыстанды Қызылжарға алып кеткен Тұрсын үйіне келгеннен бері Ажардың халі тағы да ауырлай түскендей болды. Арыстан Қызылжарда қалыпты. Ол ақылды, епті, ол өжет жігіт! Білмейтіні де жоқ. Сондықтан ол жөнін тауып кетті деп ойлады Ажар. Арыстанның Қызылжардың көшесіне сыя алмай жүргенін Ажар қайдан білсін. Бар тілегі болды деп ойлады. Енді Ажардың да бар тілегі осы елден кету болды. Зілдей басқан салмақтан құтылсам екен деді. Ол кезде өз бетімен оқу ізденуші балалар ілуде біреу-ақ. Көбінесе Орынбор, Ташкент, Мәскеу сияқты орталықтардан келген оқушылар елден бала жинап әкететін бір жақсы әдет бар, солардың біріне еріп, Ажар да Қызылжарға жүріп кетті. Өзінен, өзгеден жасыратын барлық сырын қол сандығына салды да, сандықты қолтығына қысып арбаға мінді. Арыстан

Қызылжарға сыя алмай елге қайтып келе жатқанда, жаңбырлы күні кешке таман Қызылжарға қарай өтіп бара жатқан бір арбалының ішінде Ажар да бар еді.

Ажар Қызылжарда көп кідірген жоқ. Оқу бөлімінде Ташкент мектептеріне бала жинап жүрген Ташкент оқушысы Сералин Асқар деген жігіт кездесе кетті де, бір топ баланы Ташкентке әкетпекші болды. Жол қаражатын, темір жол билетін алуды сол Асқар өзі орындады да, үш күннен кейін балаларды пойызға отырғызды. Қарағым, шырағым деп тұрған бір жігіт екен, балаларға тез-ақ үйір болып, бәрінің ағасы сияқты болып алды. Ажар елде жүргенде: «Оқығандардың қарындасым дегенінен сақтан!»— деген бір сөз естігені болатын еді, мына жігіт «қарындасымды» айтпағасын, Ажар да қауіпсінген жоқ. Қызылжарда Арыстан кездесер ме екен деп еді, кездеспеді. Кейде кездеспегеніне Ажар қуанғандай да болды. Бірақ пойыз қозғала бергенде, бұршақтай жастардың көзінен қалай домалап кеткенін Ажар сезген де жоқ. Оның сезгені көзінің жасы емес, жүрегінің жылауы болды. Елден де, Арыстаннан да алыстап бара жатқанын айтып, жүрегі бебеу қаққандай болды. Сонда ғана Ажар көзін орамалмен басып орнына жүгіріп барды да, әрі қарап жатып қалды. Сонда ғана Арыстанды есіне түсіретін бір нәрсе керек болды. Сонда ғана Ажар дереу сандығын ашып жіберіп, Арыстан беріп жіберген жүзікті салып алды.

Ажар Қызылжарды көрген жоқ: үйткені үлкен қаланы қалай көруді ол білмейтін еді. Сегіз күн жүрсе де Ажар темір жол бойын да көрген жоқ: үйткені тап бұл кезде еш нәрсеге қарағысы келмеді. Ол түгіл, келгелі бір ай болып қалса да Ажар әлі Ташкенттің өзін де көре алған жоқ: үйткені әлі күнге Ажардың ойы айыққан жоқ еді. Тап бұл күнге дейін Ажар біресе қызып-жанып, біресе мұздап-тонып, безгек болған адамдай, өзін-өзі бір қалыпқа сала алмай азабында болды. Дегенмен Ажардың жүрегінде бұлдырап қаулап басталған өрт тез сөнді. Алды-артына қаратпай, аямай соққан толқын тез басылды. Тез өртеніп жөнелген жас шақ тез айықты. Ажардың небары көргені кесек бір шөмен болып жүрегіне байланды да, бұ да қалды. Керегі келгенде ғана атылатын оқтай жүрегінің бір бұрышына барып қатты да қалды. Ажар тыншығып, көдуілгі оқушылар өміріне қосылды. Ұзамай-ақ жақсы оқитын, көпшілік жұмысынан бас тартпайтын, ерінбейтін комсомолқалардың белгілі біреуі бола бастады. Бос жыртақпен жұмысы жоқ оқушы жолдастары оған айрықша құрметпен қарайтын болды. Бұл күнге дейінгі өмірі өз алдына, енді жаңа өмір, мағыналы өмір басталғандай, сонша жерден іздеп келген өмірдің есігі ашылғандай болды. Ол өмірге жетудің күресі қандай қызық!

Ажар сол күреске кіргендей, жас қайратқа іс табылғандай қуанды. Сарылған далада мағынасыз, ізсіз өткен өмір енді бір көрген түс сияқты елестей бастады. Даланың меңіреулігі жаншып тастайтыны, жіпсіз ұстайтыны Ажарға айқын сезіле бастады.

Асқар институтты кеуделеп тастаған студент екен. Анда-санда Ажарға келіп хал-жайын біліп, көшеде кездесіп қалса да сыпайы амандасып жақын тартып жүрді. Келгелі үш ай болса да Ажарға шетін мінез көрсетпегенсін, Ажар да оған ағасындай жақын қарайтын еді. Бір күні Асқар асығыс түрде келді де:

— Ажар қарағым, қысылып қалғанымыз, қолыңнан келсе бір өтінішімізді қайтармассың ба екен? — деді.

— Не? — деп сұрады Ажар.

— Ертең «Күн шығыс» кешін жасамақ едік, концерт бермек едік. Осында өлең айтуға әзірлеген бір-екі қызымыз бар еді, соларымыз «подвадить» етіп кеткені,— деді Асқар. «Подводитті» Ажар қайдан білсін, Асқарға білгенін айтып беруге уәде берді. Асқар қуанғандай болып, Ажарға мың алғыс айтып, жүгіріп кетіп отырды.

«Күн шығыс» кеші деген Ажардың туғалы көрмеген үлкен үйде болды. Ол кезде совет үкіметінен бой тасалаған Алаштың қуаяқтары Ташкентке паналаған кез. Ылғи бір ығай-сығай ақ жағаларды көргенде Ажар: «Бұлар мұнда неге жиналды екен»,— деп ойлап қалды. Олар Қазақстанда болса, бірде болмаса бірде бір батырақ бет пердесіне жармасатынын қуаяқтар жақсы білгенмен, Ажар қайдан білсін. Ол тек танданды да қойды.

«Тым көп екен» деп ойлады ол.

Концерт басталды...

Манадан не айтарын, қалай айтарын шамалай алмай сахна сыртына жасырынып жүрген Ажар:

— Келесі номеріміз — Ажар қарындас Тұрсын қызы «Назқоңыр» деген әнді айтып береді,— деген Асқардың дауысы шыққанда, сахнаның ортасына қалай келіп қалғанын да білмей қалды. Сахнаға қарап қадалып отырған мың көз, түп-түгел Ажардың бас-аяғын, тұла бойын өлшеп-пішіп жатқандай сезілді. Даусының мөлшерін де, ол дауысты қалай дәл, өлшеп шығаруды да білмейтін Ажар «тәуекел» деп шырқап кеп жіберді. Тек бір ауыз айтып болғасын ғана даусының етек-жеңін жинай алды. Алғашқы бір ауызды айтқанда залда отырғандар түгел сыбыр ете түскендей болып еді. Екінші ауызын айтып болып, Ажар сахнадан қаша жөнелгенде, жұрт ду қол шапалақтады. Қол шапалақтаған жақсы ма, жаман ба, шынында, Ажар оны да білмейтін кезі,

сол қашқаннан қашып, әлдеқайда барып жасырынып қалды. Асқар сахнаға қайта келіп:

— Келесі номеріміз...— дегенде аяғын айтқызбады. Шапалақ тынбады. Ажарды тағы ізеуге тура келді.

Ажардың келесі салған әні «Ақбота» еді. Бұл оның өз күйі сияқты, ылғи ыңыранатын, жүрегін босататын, үйреніскен әні болатын. Сондықтан бұл әнді ерекше жақсы салды. Жұрт үшін емес, өз мұңын таспалап ағытып тұрғандай, даусын артық та, кем де жібермей дәл шығарды. Бірақ бұл жолы бір ауыз ғана айтты да, манағыдан да тезірек қаша жөнелді. Ол бұрыла бергенде-ақ зал әлгіденгөрі де анағрлым басым дулап кетті. Ажардың онымен жұмысы жоқ, сол қашқан бойы жатақ үйден бір-ақ шықпақшы болып жүгіріп бара жатыр еді, аңдып тұрғандай Асқар құшақтай алып жібермеді:

— Жұрт тағы шақырып жатыр!

— Жоқ, ағатай!

— Болмайды, қарағым... Ұят болады!

Асқар Ажарды сахнаға қайта алып шықты...

Бұл жолы Ажар не айтарын білмей көп ойланып тұрды. Аузына еш нәрсе түспеді: қызарды, қуарды, терледі, састы, қайта қызарды.

— Абайдан айтуға бола ма? — деп сұрады Ажар Асқардан. Өйткені Абайдың дауға түсіп жүрген кезі еді ол. Сыншылар көз алдында уын жайып жатқан ұлтшылдарды бүркемелеп, бар күнәні Абайға жауып, беттерін қызартатын кез болатын ол.

— Болады! — деді Асқар.

Сол-ақ мұң екен, Ажар Абайдың өз әнімен «Қор болды жанымды» сорғалатып кеп жіберді:

Қор болды жаным,
Сенсіз де менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым,
Тағдыр етсе Алла.
Не көрмейді пәндө.

Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен.
Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен.
Қамықты көңіл,
Қайтсем болар жеңіл!..

Ажарға жұрттың даусы екіге бөлінгендей болды. Шапалақтың арасында бірнеше қарсы дауыстар да шыққандай болды. Қарсы дауыс емес, тіпті едәуір айғай естілді.

Бірақ оны тындаған Ажар жоқ, бұл жолы ол қарсы ұмтылған Асқарды соғып кеткеніне қарамай, жүгірге бойы барып, киімін құшақтап алды да, жатақ үйге жеткенше жүгірді. Төсегіне келіп құлады да, бір-ақ демін алды. Сонда да тыншыға алмады, тағы жылады. Ертеңіне ғана жолдас қыздары:

— Ажар-ау, даусың неткен мұңды еді, жасырып жүр екенсің ғой? — дегенде, Ажардың жүрегі орнықты. Даусының мұңды, мұңды емес екенінде жұмысы болған жоқ, ол ойындағысын ешкімге білдірмей сонша көпке айтып, жүрегін бір босатып алғандай болғанына қуанды. Бұл күннен бастап Ажардың ойы да, бойы да тіпті жеңілденіп кетті. Амал не, бұл ойы қата екенін бір ай өтпей-ақ Ажар түсінді. Жар астынан жар шықты: Ажардың өз еркі, өз өнері өзіне жау болып шыға келді. «Күн шығыс» кешінде көзге бір түсіп қалуы мұң екен, Ажардың аты, қайда оқитыны бүкіл Ташкентте оқитын қазақ оқушыларына белгілі болды.

— Аккыз...

— Өнші қыз...

— Акбота...

Осының бәрі Ажарға жаңадан қойылған аттар болды. Көрінген оқушы күндік жерден танып, амандаспай өтпейтін болды. Демалыс күндері қыздардың жатақ үйіне іздеп келіп, біреу арқылы біреу танысып, «Ажар қарындас» деп амандасушылар көбейді. Оқуға барарда болсын, қайтарда болсын әлдеқалай кездесіп қалып, бір күнде кем болса он бес, жиырма студент Ажардың қолын қысатын болды. Оның үстіне Ажармен бірге оқитын, бір кластағы отызға тарта оқушыны қоссақ, Ажар тым көп таныстың ортасында қалды.

Ұзамай ажарлы қыздардың, өнерлі қыздардың талайының дұрыс өсіп, тез адам болып кетуіне қырсық жасаған, талайын алдауға, азуға апарып соқтырған белгілі талас, бәсеке, күнестік басталды. Алғашқы кезде ауылдан жаңа ғана келген қарындастарына оқушылардың «мұндай бауырмалдық» көрсеткеніне Ажар қуануға да жақын еді, кешікпей қайғыруға тура келді. Біреу ойынға шақырады, біреуі азырақ таза ауаға жүріп қайтуға шақырады. Ауаға үйренген ел қыздары ауада көбірек жүру керек деп ақыл береді. Бармаса тақпайтын атақтары жоқ.

— Көкірегін көрдің бе өзінің!

— Айтпа деймін!

— Е, байдың қызы да!

— Байдың қызы болмаса, Абайдың өлеңдерін айтар ма еді?

Әуелі бірер жеті Ажарды аузынан түсірмей мақтаған оқушылар, біріне-бірі таныстыр деп қиылып сұраған

оқушылар ендігі жерде бірнеше ай бойы жазған Ажарды жамандауға да ерінбеді, арланбады да. Ешбір айыбы жоқ, панасыз бір жанға күйені жаға салуға ұялмады да, өкінбеді де!

Тағы бірсыпыралары Ажарды көшеде көрсе-ақ майлы күйеше жармасып, әдейі көзге түсе «жақын» болғансып, қатар жүреді де, екі айнамай бірдеме деп мақтанатын болды.

Осы шырмаулармен Ажарды үш айдай торыды. Әуелі алыстан қоршап, бірте-бірте жақындап, әр жерден аяқ астына дұзақ салуға айналды. Ажардың оқуына да мұның содыры тимей қалған жоқ. Бірге оқитын оқушылардың бірталайы сабақ үстінде іліп-шалып жаңылыстыратын болды. Кейбіреулері жиналыстарда да Ажарға соқтыға кететін, түйрей кететін әдет шығарды. Әуелі бірін-бірі таныстырып, біріне еріп біреуі келіп, дамыл бермеген талайлар енді:

— Аққыз жатқан бөлмеге жұрт көп барады...— деп, ағаш жағалтайлатты. Қысқасы, Ажар Ташкентке келгеннен кейін бір айдың ішінде оқушылар оған қанша «бауырмалдық» істесе, концерттен кейінгі бір айдың ішінде одан он есе артық қиянат істеп үлгірді. Ажарға болысқысы келген оқушы қыздар да өздерін өшіктіруден басқа пайда таба алған жоқ.

Бұл кезде Асқардың мінезіне де Ажар түсіне алмай қалды. Бұрынғысындай келіп жүреді. Өзгермеген де сияқты. Бірақ Ажарды оқушылар осынша талап жатқанда, бір ауыз сөз айтып болысқан емес. Не бір ақылын айтқан емес, келеді, ананы-мынаны сұрайды да, кетіп қалады. Кейде Ажармен бірге режитіндігін айтады, одан әрі бармайды.

Бір күні «Ақ жол» газетінде «Мектептер бай балаларынан арылсын» деген мақала шықты. Оқушылардың көбі-ақ қуанып қалды. Тойтандап жүрген бай баласы аз емес. Кей-мектепте олар тізгінге жармасып жүр, сондықтан мына мақаланың аты оқушылардың қалың көпшілігіне үлкен қуаныш болды. Біраз оқушылар өздері білген бай балаларын көрсетіп те берді. Бірнеше мектептің оқушылары жеке-жеке те, топтасып та Ташкенге бой тасалаған Алашорда қасқырларын да көрсетті.

— Бұл сияқты Совет жаулары совет баласын тәрбие-лемесін,— деді.

Газеттен көп нәрсе күтті. Сол қуанған оқушылардың бірі Ажар еді. Мақаланы көрген жерден-ақ бас салды Ажар. Бірақ бас жағы қандай қуантса, аяқ жағы сонша қайғыртты оны. Бай баласы деп бірнеше оқушыларды тізіп келіпті де, мақала Ажарды да қыстыра кетіпті:

— Кейбір анығын білетін сенімді оқушылардың айтуына қарағанда, Рабфактың өзірлік бөлімінде оқитын Ажар Тұрсын қызы бірнеше жыл болыс болған Тұрсын көкжалдың

қызы екен. Ол кісінің Абайға құмарлығы да әшейін болмай шықты,— депті.

Ажардың бұрынғы қайғысына мына мақала қосылды, бұрынғы «достарына» тағы төрт-бес «достары» қосылды. Газетке жазылған байдың балалары Ажарды тауып алып:

— Қарағым, табымыз бір болып шықты. Мұндай пәледен ұйымдасып, алыссақ қана құтыламыз... Кел ортамызға, сен іштеңе істемей-ақ қой! Біз алып шығамыз! Бірақ ішімізде бол! — деді Ажарға.

Ажар бұларға қосылмақ түгілі маңайына жолатпады. Тиісті жерге арызын жеке беріп, өз жоғын өзі іздеді.

Ал Ажардың соңына түскен оқушылар тіпті құтырып кетті. Дұрысында мақала жазып жүрген де солардың бірі. Енді Ажарды қыспаққа салып жасытпақшы болды. Ұшырасып кетсе қыр көрсетіп, аяғын аттатпады. Тексеру пәлен-түгенге қаратпай мектептен шығаруға жанталасты. Ажардың елден сұраған анықтамасы да тез келе қоймады. Тап осы кез Ажардың ең қысылған кезі, достық іздеген кезі, қолын созарлық бір адал жан іздеген кезі еді. Тап осы кезде баяғы Асқар қайта бой көрсетті.

Ажардың бір сағат бойы шаққан мұнын тындап, көз жасын көріп болды да, Асқар орнынан тұрып ерсілі-қарсылы жүріп кетті. Сырттан қараған адамға Ажарға бір достық ақыл, жәрдем қолын беретін адам сияқты еді оның түрі. Шын қайғырғандай, Ажардың қайғысы бұған да батқандай, қынжылғандай еді оның түрі. Ол әрі-бері жүрді де:

— Ажар қарағым,— деді, Ажардың қасына отырып, қолының үстіне қолын салып,— Ажар, мен сенің байдың қызы екенінді, кедейдің қызы екенінді білмеймін ғой... Басқалар елінен анықтама алдырып, мектептерінде қалып жатыр. Сенің анықтамаң келмей жатқанына қарағанда, не ойлауға білмей жүрмін. Екінші, әңгіменің үлкені сенің кімнің қызы екенінде ме, осы қаладағы оқушылардың арасында беделінді түсіріп алғаныңда ма — оны да білмеймін... Беделің түсуіне өзің кінәлі ме, басқа біреу кінәлі ме — оны да білмеймін,— деді Ажардың көзіне қадала қарап.

— Кімнің беделіне кім айыпты болушы еді?..— деді Ажар онша ойланбай.

— Онда қата болған екен! — деді Асқар.

Ажар жаңағы сөзін түзегісі келіп еді, Асқар тағы сөйлеп кетті де, Ажарға тоқтап қалуға тура келді.

— Ажар! — деді Асқар даусына ең сенімді үн бере: — Ажар! Мен саған екі түрлі сұрау берсем, тура жауап берер ме едің?

— Неге бермейін...

— Берсең, мені ағандай көріп, ең дос адамға санайсың ба? Болмаса осы көптің бірі шығар деп ойлап қалатын да уақыттарың бар ма?

Асқардың сұрауының өзінде астар барлығы ап-айқын тұрса да Ажар не аңдамай қалды оны, не болмаса жәбір көрген кезеңдерде кім жылы сөз айтса, адам соған сенгіш келеді, әйтеуір Ажар:

— Дос көрмеген жерім болса айтарсың,— деп қалды.

— Жоқ, тура жауап бер! — деп қыстады Асқар.

— Мен жалғыздық көріп жәбірленгелі көп болды... Сонда бір адамнан достық күтсем, ол сіз едіңіз... Достық деген де жәйден-жәй күйдіртпей адалдығын айту ғой. Басқа не тілейміз? — деді Ажар.

— Ендеше киініп шық, мен далада күтем. Айтатын сөзім ұзақ болмағанмен, мұнда кісі көп. Ыңғайсыз болар,— деп, Асқар шығып кетті.

Ұзамай Ажар да шықты. Асқардан достық, адалдық жәрдемін күтті.

Ажар жатақ үйге кешірек қайтты. Кешірек жатты. Кешірек ұйқтады, ерте тұрды. Ол түн бойы Асқардың айтқан сөздерін жүйелеп қарады. Асқар ең алдымен өзінің бар білген ақылын адал айтатынын бір сағат баяндаған... Одан кейін оқушылардың көзқарасы бұлай болып кеткесін бәрібір оқу оқыттырмайды, тура еліне қайт деп, бір сағат тағы Ажардың тамырын басқан... Ажар еліңе қайт дегенді естігісі де келмегесін, ендеше бір-ақ жол бар, оны бүгін айтпаймын деген.

Ажардың жанына тыныштық беретін сол жол болса, ол жол Ажарды адам қатарына қосатын болса, оны ертең естуге қалдырып керегі не, Ажар бүгін естігісі келді. Асқар көпке дейін айтпаған... Тек Ажарды жатақ үйіне жақын әкеліп, жер-көктен жәрдем күтуден үмітін түгел үздіріп болған соң ғана Асқар ақтық ойын айтқан:

— Оқуға алып келген мен едім сені, сондықтан менін жауапкершілігім де өзгеше... Жан-жағыңнан қамалап жалғызсыратып тұрғанда неге болса да басымды байлап көңгім келеді. Сен үшін не көрсем де, қанша сөз келсе де бәрін өз мойныма алғым келеді. Егер осы кезде ондай сөзді тыңдайтын не жайым бар демесең, саған өмірлік жолдас бол дегім келеді,— деген Асқар.

Шынында осы «өмірлік жолдас» деген сөз сол кезде сирек айтылмайтын да сөз еді. Оны Ажар да білетін. Бірақ Асқар ол сөзді жеңіл пайдаланатын не орны бар деп ойлады Ажар. Өзі көрнекті оқушы, мен түгіл кімге болса да онша иілмей-ақ, бөгелмей-ақ айта алмай ма ол? Шынында, мұнысы мені аяғандық шығар деген ойға тоқтады Ажар. Асқардың түн

бойы айтқан әңгімесінің бәрі аяғандық емес пе? Болысқандық осы дағы.

Ажарға осы ойлардың келуі-ақ мұң екен, жарайды деген сөз ауызға екі келіп, бір кетіп, аз-ақ айтылмай қалды. Ойланайын дегенмен, Ажардың ризалығы айтылуға жақын тұрғанын Асқар да кәміл білді.

Ажар түн бойы ойланып жатқанда, ертең Асқарға не деп жауап қайтаратынын ғана ойлап жатыр еді.

Ажар сабақ үстінде де тыншыға алмады. Мұғалімнің не айтып, не үйретіп жатқаны оның оң құлағынан кірсе, сол құлағынан ағып кетіп отырды. Оның көз алдына Арыстан мен Асқар екеуі келіп, қатар тұрып қалды. Менің шын жолдасым Арыстан ғой, бірақ оны ұмытуға тиіспін. Үйткені оның себебі бар. Ал Асқар ше? Асқар мені аяғандықтан қосылмақшы. Жақсы ма бұл? Жақсы болмау керек. Бір-екі ай өткесін қыр қызының бойынан «мың түрлі» мін тауып жүрсе, сонда өмір бойы деген сөздің күні нешік болар? Осындай ойларды бір ойлап, бір ұмытып отырғанда:

— Жолдас Тұрсын қызы, дүниедегі ең биік таудың аты не? — деді мұғалім.

Ажар сұрауды да шала ұғынып қалды, ойланып жауап та бере алмады.

— Ол кісінің ойы ол таудан жоғарырақ та болар, — деді арт жақтан бір оқушы. Ажарды мұқатам деушілер бір жетісіп қалды.

«Асқарға байлаулы сөзімді беру керек», — деп ойлады Ажар. Адамды қажытатын да, тоздыратын да ұзақ тұрткі жыбыр-жыбыр ғой. Ажар қажып қалған еді.

Мектептен қайтқанда аңдып жүргендей Асқарға кездесе кетті, жатақ үйге дейін бірге жүруге тура келді.

— Нені иә дейсіз?.. Иә, Ажар қарағым?.. Не айтарсың дегенім ғой...

— Не айтайын, жақынырақ танысайық та әуелі, — деді Ажар әлденеден сақтанып.

— Ендеше бір күні біздің үйге келесіз бе? Ағай бар, жеңгей бар... Еш нәрседен қауіптенбеңіз... Жалғыз да болмассыз. Жолдастарыңмен.

— Жарайды.

— Осы бір-екі күннің ішіндегі газетті қарамай өткізбе... — деді де, Асқар үйіне қайтты.

— Мен туралы бір жылы сөз айтылады екен ғой, — деп ойлады Ажар. Әрине Асқардың жәрдемі болады да... Басқа кім бар маған болысатын?

Ұзамай Ажардың күткен хабары да газетке шыға келді. Газеттің төртінші бетінде Ажар туралы мынадай түзету беріліпті: «Газетіміздің... санында басылған «мектептер бай

балаларынан арылсын!»— деген мақаланы тексерте келгенде, Ажар Тұрсын қызы байдың қызы болмай шықты. Мақаланы жазған жолдас Тұрсынды Торсан деген баймен шатастырып қате мәлімет беріпті.

Ажардың көңілі біраз орнығайын деді. Мұны істетіп жүрген Асқар екендігіне де шек келтірген жоқ. Сондықтан Асқардың пәтеріне қонаққа барардан бір күн ғана бұрын оған уәдесін де беріп қалды.

— Тал қармаған уақытымда жұрттан бұрын қолын созған адамнан жақын кім болмақ? — деп қорытты ол.

Ажар Асқардың пәтеріне қонаққа барғалы бір-екі жолдас қыздарын алып, жатақ үйден шығып бара жатыр еді, комсомол ұясының хатшысы Сәден кездесе кетті.

— Ажар, сенімен сөйлесейін деп едім, ертең сабақтан кейін келіп кетші,— деді Сәден.

— Жарайды.

— Бір жаққа бара жатқан түрлерің бар ғой? — деді Сәден, жөніне кете беріп бұрылып.

— Иә.

— Қалай қарай?

— Пушкин, 71.

— Жөніміз біргелеу екен, бірге жүрейік...

Бұлар біраз уақыт үндеместен келді. Сәден де жатық сөзге жоқ жігіт, сөз қисыны келе алмады. Сонда да Сәденнің көмейінде бір сөз келе жатқанын Ажар білді де:

— Бірдеме айтқың келіп пе еді, Сәден жолдас,— деді.

— Әшейін... Не еді...

— Айт.

Сәден тағы біраз үндемей қалды да, кенет Ажарға бұрылып:

— Ажар, өзге сөз ертеңге қалсын, бүгін айтайын дегенім сен Асқардан алыс жүрсең екен. Оның өтірік қамқорлығына алданып жүрсең онбайсың,— деді.

— Неге өтірік қамқорлық дейсің?

— Өтірік болғансын өтірік деймін.

— Комсомолдың хатшысы бола тұрып бұл күнге дейін менің бір халімді сұраған жоқ ең, басқа біреу кол үшін берсе — оныкі өтірік қамқорлық дейсің... Түсіну қиын екен...— деді Ажар.

— Түсінбесең ұзамай түсінерсің. Комсомол сенің жайыңды тексермей жүр деп ойласаң, еш нәрсе білмегенің... Ертең сөйлесеміз,— деді де, Сәден өз жөніне кетті. Ажар оның сөзіне түгел сене алмады. Тағы да күндестік деп ойлады. Бірақ қасындағы жолдасының бірі Айша:

— Келуін келе жатырмыз-ау. Асқар жолдастың талай ертегісі болатын,— деді.

— Айтшы, білсең?

— Сәден айтатын түрі бар ғой... Ол айтпаса айтармын да...

Ажар Айшаның сөзін де әлдененің әлегі деп ұғынды. Қыздардың арасындағы күндестіктің тұздығы да ашы болады, сондай бірдеменің салдары деп қалды. Әйткенмен бір суық ой найзағайдай жарқ еткендей де болып кетті:

— Кім болып шықпак...

Асқар бұларды көшеде күтіп тұр екен, жайрандап, қол алысып, қасындағы жолдастарына:

— Бұл кісі біздің жолдасымыз бола ма деймін,— деп таныстырды.

— Ертерек болар олай деуіңіз...— дегенмен, Ажардың көзқарасы да жақындықты білдіргендей еді.

Ажар Асқардың пәтеріне кіргенсін-ақ, бір жат дүниеге келгендей болды. Еш нәрсе тартпады, ұнамады оған. Әлдеқандай салқындық, бөтен өмірдің, жат өмірдің иісі бірден-ақ сезіле қалды. Әдемі пәтер, шулаған көп адам, қайда қарасаң да барлықтың, молдықтың ізі, бәрі де жат, бәрі де сүйкімсіз көрінді Ажарға. Айта берсең Асқардың өзі оқушыға ұқсамай шықы. Танысып жатқан жолдастары да әлдеқандай берен ауыздау көрінді. Екінші бір бөлмеде тағы біраз адам қарта ойнап жатыр. Олар кім келді, кім кетті — онымен жұмысы жоқ. Өзді-өзі, енші бөлгендей керілдесіп жатыр. Ажар келіп қалғанына өкінгендей ыңғайсызданып, есікке жақынырақ жерге отыра кетті.

Бір мезгілде қарташылар бөлмесінің есігі ашылып қалғанда, Ажардың көзі солай қарай түсіп кетіп еді.

Ажардың тұла бойы мұздап қоя берді: Ажар әлдеқайда бір көрген адамын танығандай болды! Әрі қарап отырған адамның жалбыр қара шашы желкесіне түскен, белінде жіңішке күміс белбеуі... «Қайда көрдім?»— деді Ажар шошына қарап.

Көз алдына жайлаудан жалғыз үй көшіп келе жатқандары келе қалды. Арыстан еді-ау көшіріп келе жатқан... Сәлмен екеуіміз шиіе теруге ағашқа кірдік... Иә, иә... Сонда... ғой, біздің ел қайда, Тәшкен қайда? Болмас... Е, мен де келдім ғой Тәшкенге... Ажар бір минуттың ішінде мың түрлі ойдың суретін есіне түсіріп отырғанда:

— Сабыр, сен үлестіресің,— деді қарта ойнап отырғандардың бірі. «Сабыр» дегенді естігенде, Ажар орнынан ұшып кете жаздады. Қасындағы Айшаны құшақтай алып:

— Сол, сол, сол! — деді ақырын ғана.

Ажар орындығынан жылжып құлай берді. Оқушылар да жүгіріп келіп сүйей берді Ажарды.

Нәзік мінездерге үйренісе қоймаған Ажар есін тез жинап алды. Шешесінен басқаға еркелеп көрмеген қырдың қызы:

— Апам бар ма еркелейтін? — деп ойлады да, басын көтерді. Ол басқа адамдардың бәріне де азды-көпті сақтана қарайтын болғанын өзі де сезетін еді. Мына жиналғандардан түгел сақтанғысы келді.

— Не болды? Не болды? — деп қоршап алған оқушыларға:

— Басым айналып қоя бергені,— деп жөнделіп отырды. Асқар су әкеліп тұр екен. Ішпеді де. Екінші бөлмеден қарта ойнап отырғандар да осы жаққа шығып қалған екен. Ажар олармен қол алысып амандаспағанына қуанды. Оның тұла бойы безінген адамы қарсы алдына келе қалған екен. Ажардан көзін аудармады. Үй иесіне жеркене қарап: «Бет-ауызын, табақтай... Шошақ төбе... Ақ көңілсіп, өтірік кеңкілдеуін!»— деп ойлады.

Іркілдеген майдың асты толған арамдықтай көрінді Ажарға. Әсіресе үй иесінің біреумен сөйлесіп тұрғанда екі көзі басқаларды түгел бақылап тұрғаны ұнамады. Оның қара тышқандай жүгірген көздері аңдып, бақылап дағдыланған сияктанды.

Сол үйден кеткенше Ажардың бақылағаны да үй иесі болды. Қанша қарамайын десе де көзінің қиығы еріксіз соған түсіп, құлағы соның сөзінің бір түйірін түсірмей шалып қала берді. Ойы да соның әрбір қозғалысын, сөзін салмақтаумен болды.

Үй иесінің аты Сабыр екен. Жасы қырықтың алды-артында. Май басқан бетінде өткен түні ғана көп тышқан ойнап шыққандай, шешектің ескі ізі бар. Азап шекпеген, ой ойлап қиналмаған адам болу керек. Бетіне әлі әжім түспеген екен. Көгерген тістерін ыржитып күлгенде майлы беті тек арсыздықтың ғана белгісін беретін жеркеніш көрінді Ажарға. Жұрттың бәріне жақсы көрінгісі келіп, бәрін де бір-бір құшақтап алғысы келіп тұрғандай, бәріне де бір ауыз болса да бірдеме айтып, қонақтарды тамақ ішетін бөлмеге алып шықты.

«Жалпақ шешей!»— деп ойлады Ажар. Қонақтардың біразы «Сәке» деп, біразы «Сереке» дейді екен оны.

Ақ мойнақ, көк мойнақ шынылар жеткілікті болғанымен жұрт көңілдене алмады. Ұзамай келін болып отырған Ажардың көңілсіздігі бәріне де салқынын салды. Сабыр жұрттың көңілін көтергісі келіп, ананы-мынаны айтып қарап еді, ылғи олпылы-солпылы шықты. Айтқанының көбі өсек, әлдекімдерді жамандау, арсыз әңгімелер болды. Бірдемеден қысылғандай Асқар да аяқ-қолын жаза алмады. Ажардың

алдына қойылған рюмке де өзінен-өзі шегініп кеткендей, алысқа барып тұрды. Ойын бүркеп, бер жағымен күлуге үйренбеген Ажар бұл жиналғандарға жат екенін жасырмады да.

— Кәнеки, қарындас боласың ба, басқасы боласың ба, әуелі өзіммен бір алып жіберші...— деп, Сабыр рюмкасын көтеріп, Ажардың қасына келіп еді, Ажар қабағын шытып қалды. Рюмкеге қолын созбады.

«Сенімен бұлай кездесем деп пе едім»,— деп ойлады Ажар.

«Мынауың неткен тағы жан»,— дегендей Асқарға қарады да, Сабыр орнына барды. Солғындық күшейе түсті. Содан кейін Ажарды қолқалаушы да болған жоқ. Қонақтар қайдағы бір кірпіні тауып алған Асқарға наразылықтарын білдіріп, оны да шетірек қалдырды. Асқардың қабағына да қақ тұрып қалды.

Күміс шегелеген астаумен «бесбармақ» келе жатқанда, Ажардың көзі еріксіз астауға қадала қалды.

Қайда көріп ем тап осындай астауды? Айтпақшы, Айбаланың үйінде емес пе еді... Бір жақ шеті азырақ жарылған... Е, е... Бір қошқар мүйізі сынған еді-ау...— Ажар бірнеше секундтың ішінде Айбаланың үй ішін түгел көз алдынан өткізді.

Астау да бұлай етіп ортаға орнады. Бырсыып жатқан бас та сілкініп қалғандай, құлағы қалқан ете түсті. Астаудың бір шетіндегі жарығы мен сынған қошқар мүйізі де Ажардың көзіне сап ете қалды. Ажар өзінен-өзі дір ете түсті. Тұла бойы мұздап сала берді.

— О, ескінің көзі, Сөкең-ай!

— Астаумен әкелгенін көрдің бе?!

— Па, шіркін, астау-ақ екен!

— Орынды жерден шыққан екен,— деп, отырғандар астауды мақтай бере құлаққа да қол салып жіберді.

— Өткен жаз Қызылжар елін аралап қайтқанда әкеліп едім, мына бір адалбақан екеуін,— деді Сабыр.

Қашан, қайдан әкелгенін жұрт тыңдаған жоқ, үйткені олар:

— Нағыз қазақша болып шыққан... Енді бұған бес саусақтан басқаны сұға көрмендер! — деп, астауды қамап-ақ қалып еді.

Жалғыз Ажар ғана Сабырдың не дегенін түгел ұстап қалды. Ажар күміс жапқан адалбақанды да таныды. Ана бөлмедегі төсектің тұсына ұстаған күрең кілем де көзіне оттай басылды. Одан басқа да төркін елден шыққан талай нәрселер таныс сияқты көрінді.

«Қызылжар елін аралап қайттым деп өзі де айтып отыр, менің құныкерім осы шошқа болды ғой! Қызылжардың қай еліне бардың деп сұрасам қайтеді?..»— деп ойлады Ажар.

Ажар, әрине сұрай алмады. Қолын астауға соза берді де, қайтып алды. Бір қолымен маңдайын басып, екінші бөлмеге шықты. Әлдене алқымына тығылып, көзін жас керней бастады. Ізінше Асқар да келді сол бөлмеге:

— Саған не болды, Ажар? — деді Асқар. Даусы қалтырап шықты.

— Қайтемін, басым ауырады!

Асқар Ажардың арқасына қарай қолын апарғысы келіп еді, Ажар ысырып тастады да түрегелді.

— Айшаға мені кетіп қалды дей салыңызшы...

Шала-пұла киініп, Ажар шығып кетті. Ендігәрі бұл үйге келмек түгілі, бұл жақтағы көшемен жүрмеспін деп уәде берді өзіне. Іс ашық. Із айқын.

— Мынау саған келген хат екен, — деп, Асқар сасқалақтап, бір конвертті ұсынып еді, Ажар қарамады да. «Өзі жазған бірдеме шығар», — деп ойлады.

Асқар ұзатпақшы болып киіне бастап еді:

— Қалыңыз! — деді. Есікті тарс жауып жіберді.

Тағы да бірнеше жылау күндері өтті.

Жалғыздық, панасыздық тағы қоршай бастады. Жалғыз еместігін түсіне де алмады. Ол тек ешкімге жалынбасын дегенге тоқтады. Ертең кел деген Сәденге де үш күн өткесін барды. Онда да әрең-әрең, сенер-сенбес.

Бірақ Сәден қуанып кетті.

— Сен шығарылмайтын болдың, — деді Сәден қуантайын деген пішінмен.

— Күздігүні өзім де келмеймін.

— Неге? — Сәденнің бетіне салқын су шашқандай болды Ажардың жауабы.

— Сол!

Сәден не ойларын білмей, азырақ аңырып қалды да:

— Ажар, еркелікті қой, тіл алсаң, үзбей оқы, адам бол! — деді қасына жақындап.

— Осынша көптің ішінде жалғыз қалған адамды түсінемісің? Жалғыз қалып көргенің бар ма еді? — деп айтқысы келді де, Ажар айтпады.

— Сен әлі үйіріңді таба алмай адасып жүрсің. Қайдағы бір Асқар дегеннің жетегіндесің, — деді Сәден ашуланыңқырап.

— Адам қылам деп оқуға әкелгеннен басқа жазығы жоқ оның, — деп Ажар да қайтарып тастады.

— Жоқ па, бар ма, білмеймін. Бірақ түбінде сол арқылы бір от баспай кетсең, менің кісі көргенім өтірік. Ағасы — жүлік, былай айтқанда бандит...

Егер Сәден Асқарды мақтай бастаса, Ажар буынып өлуге әзір еді, Сәден жамандап сөйлеп еді, оның сөзін оқушылар арасындағы бақастық деп жорыды. Мен арқылы Асқарды мұқатпақшы екен деп, Сәденге қарсы шапты. Бірақ Асқардың ағасы бандит деген сөз көкейіне қона қалды. Өзін іздеп жүрген сөзі табылғандай, Сәденге достық көзбен қарап қойды. Бұл екеуі сөзіне бір ыңғайлас жөн таба алмай отырғанда, асығыс Асқар кірді.

— Сәлем,— деді өзбекшелей сөйлеп.— Әлдеқашан Ажарды комсомолдардың талқысына салып, ширату керек еді... Сәден, жарайсың! Кеш те болса қолға алғаның...— деп, Сәденнің қасына келді. Қолын ұсынбады.

— Саған сеніп едік! — деді Сәден көзінің қиығымен ғана қарап.

— Мен оқуға әкелдім... Тәрбиесіне бәріміз ортақ емеспіз бе? Солай емес пе, Ажар?

Ажар үндемеді:

— Сен Ажарға келген хатқа дейін ала жүретін болыпсың ғой,— деді Сәден.

— Иә, өнебір күні сабақтан кейін концерт даярлайын деп, общежития жаққа кетіп бара жаттым да, ала кеткенім бар бір рет.

— Тапсырған шығарсың өзіне?

— Әрине...

— Алдым,— деді Ажар алмаса да.

Сәден өкпелегендей қарады Ажарға.

— Ажар, сені іздеп келіп ем, концертке тағы бір шығасың ғой? — деді Асқар.

— Жоқ! — деп Ажар қысқа қайырды.

Асқар өз бөгелді де, әңгіменің өзі шетіндеу көрінгесін шығып кетті.

— Концертке шығасың! — деді Сәден сенімді дауыспен. Неге шықпаймын дегенінді білеміз. Бірақ концерт жұртшылық жұмысы... Асқардан алыстап жүргенінді де білемін... Елден сені кедей қызы деп жіберген анықтаманы қолына түсіріп алып, сені айға жақын әуруге салғанын да білемін!.. Көр де түр ілікпей кеткенін! Әулие екен, аяғы салбырап түскен! — деді Сәден, орнына ұшып тұра келіп.

— Не қылған әуре? — деді Ажар, Асқар «әуруге салды» дегенге сене алмай.

— Не қылған әуре? Әлдеқашан келген анықтамаңды қалтасына салып алып, сол емес пе істі созып жіберген?

Ажар үндемеді. Қонаққа барған күні Асқардың «мынау саған келген хат екен» дегені бар есінде. Сәден былай деп отыр. Қайсысы достық істеп жүр? Осы бұжыр Сәдендікі

достық сияқты ғой! Асқар неге үйтіп жүр сонда? Кезінде көрінеді дағы... Ажар да шығып кетті.

...Оқу жылының қалған екі айы тағы толып жатқан түсініксіз оқиғалармен өтті. Комсомол ұясы Асқарды қолға алып еді, бастығы директор болып жақтап шыға келді. Кеңіругінен батпаққа батып бара жатқанда еріксіз сүйреп алып шықты.

— Мектептен қуылып, ісі сотқа берілсін,— деген қаулы алынып қойылғаннан кейін Асқар ақталып кетті.

Оның үстіне ертеңіне «Ақ жол» газеті сайрап шыға келді. Комсомол ұясын, әсіресе Сәденді тірідей сойыпты да салыпты: «Қазақшылық істеп, ең жақсы оқушының бірі Асқарға күйе жағып, лай судан балық аулап»,— деп, байғұс Сәденді орнынан тұрғысыз қылыпты.

Асқардың шоктығы бұрынғыдан да көтеріліп, Сәден тұралап қалғандай болды.

— Көтеріліп келе жатып құлады. Енді бұл көтерілмейтін көтерем болды...— деп, Сәденге талай аттар да тағылды.

— Көтерем.

— Көтерілмейтін көтерем.

— Балықшы бала!..— деп, оқушылардың бір тобы Сәденге бірнеше аттар тағып, таратып жіберді.

— Шабәкқа жайған ауына шортан түсіп, Сәденнің ауын жыртып кетіпті,— деп мазақтады.

Бұл шытырманда Ажар тағы адасып қалды. Сәденнің беті дұрыс-ақ сияқты еді, аяқтап келгенде барлық айыпты қалай аркалап шыға келгеніне шынында түсіне қою қиын еді. Бірақ ішкі бір дауыс ылғи «саған дос Сәден» деп тұрғандай, Ажар өзінен-өзі Сәденмен жақын жолдас болып кетті. Асқарды түгел айыпты жан деуге көзі жете алмағасын, оны да серпіп тастай алмады. Серпіп тастауға керек те емес еді. Өйткені оның үйіндегі кекті ұмытуға болмайтын болса, ол үйге апаратын ізді де тастамау керек емес пе? Бірақ Асқармен не сөйлесетінін Сәденнен жасырмады да.

Бұдан кейін Асқар тіпті басым болып алды. Ылғи қысады. Жиі келеді.

— Ажар, уәде қайда?..

— Есімде...

— Сөз бергенің рас қой?

— Рас.

— Сенің сөз бергеніңді жұрттың бәрі білетінін сен де білесің ғой?

— Білем.

— Қалай ойлайсың, екеуіміздің арамыз алыстап бара ма? Жақындап бара ма күн санап?

— Өлшегем жоқ.

Шынында, екеуінің арасы алыстамаса жақындап бара жатқан жоқ еді. Берілген сөзден Ажардың қысылатыны рас, бірақ әлдеқандай көмескі бір нәрселер, үнсіз бір сезімдер, үнемі тізгіндеп қала береді.

— Сіздің ағаңыз өткен жаз біздің елге барыпты ғой,— деп сұрады Ажар, Асқар қысып бара жатқасын.

— Иә, барыпты. Оның несін сұрадың?

— Әшейін...

— Жоқ, әшейін болмау керек, айт!..

Ажар ескі жараның аузын аша алмай көп отырды. Асқар да қайта-қайта сұрап қоймады:

— Сен біздің ағай туралы айтпай жүрген бір нәрсең барын мен көптен сезіп жүрмін, айт! Екеуіміздің арамызда кедергі болып жүрген сол болса, мен оны таптап өтемін,— деді Асқар қызыңқырап.

— Тағы бірде айтармын.

— Жоқ, қазір...

Ажар біраз ойланып отырды да, былай деді Асқарға:

— Ағаңыз біздің елге барғанда үлкен бір қылмыс істеп кеткен.

— Қандай қылмыс? — деп, өршелене сұрағанмен Асқардың даусында «ол туралы айтылған жаманат өтірік болмас» деген үн бар еді.

Екеуі тағы да бірнеше минут үндеспей қалды. Көптен күткен бөленің үстінен шығайын деп отырғанын сезгендей, «үлкен қылмыстың» не екенін Ажар ашып айтпаса да, түсінгендей болып, Асқар тұқырып кетті. Асқар мен Ажардың арасын байланыстырып келе жатқан жіңішке жіп үзіліп кеткендей болды. «Қара мысық» деп ойлады ол. Асқарды тұқыртып тастағанына қуанғандай Ажардың көзінде көкшіл оты жарқырай қалды.

— Сіздің ағаңыз өткен жаз біздің елдерді араладым деді ғой,—деп сұрады Ажар тағы да.

— Ие.

— Араласа, жайлаудан жалғыз үй көшіп келе жатқан бір кедейге ұшырасқаны болуы керек!.. Ол сорлының менен екі-үш жас кіші жалғыз қызы бар еді, соны көрді ме екен? Көрсен... сол қыздың жайы не болып жүр екен осы күні?.. Соны сұраңызшы ағаңыздан,—деді де, Ажар тұра келді.

— Содан соң? — деді Асқар аузына не түссе соны айтып.

— Ар жағы ашық қой деймін,— деді де, Ажар кетіп отырды.

Абдырап қалған Асқар аздан соң есін жиып, Ажардың соңынан жүгіріп еді, қайда кетіп қалғанын таба алмады.

«Өзі емес пе айтып отырғаны?»— деп ойлады Асқар. Әлдене шыбыртқымен осып жібергендей болды жүрегіне. Жүгіріп үйіне келді де:

— Аға, өткен жаз Қызылжар елін аралап жүргенде көшіп келе жатқан бір жалғыз үйге ұшырасып па едің? — деді Асқар ағасына.

— Жолықса ше?

— Жок, жолығып па ең? Әуелі соны айтшы!

Асқардың қызара бөртуіне қарап, бір бөленің құйрығын басып кеткенін Сабыр да түсіне қалды. Жалғыз үй де, жалғыз қыз да көңілінде сайрап қоя берді. Сондықтан:

— Е, кімге жолыққаным, кімге жолықпағаным есімде жүр дейсің бе? — деді Сабыр.

— Жок, есінде тұруы керек, жолыққаның рас болса... Үйткені ол үйдің жалғыз қызы бар екен... Сен көріпсің ол қызды!

— Шырағым, не сандалып тұрсың өзің... Мені сен тексеретін бе едің? Ұят деген болмайды екен-ау адамда! — деп, Сабыр орнынан тұра келді. Жүре бастады... Бірақ Асқардың көзіне қарай алмады.

— Көргенің рас қой? — деді Асқар, дауысын шенеп. Сабырдың бүкіл денесі қалтырап, саусақтары дірілдеп:

— Шырағым, шықсаң екен! — деді Асқарға.

Асқар оқты көзімен атқандай бір қарады да, жүгіріп шығып кетті. Сабыр ойға қалды:

— Мына соққанның келіншегім деп жүргені сол қыз болғаны ма?... Анау күні сонда көргенімде жүрегім бір селк ете қалып еді... Бірақ ол қыз жастау сияқты емес пе еді? Қайдағы бөле қайдан тауып алып жүр мені!..

Апыр-ау, сол қыз, сол... Сол жақ бетінде меңі бар!...

— Асқар! Асқар! — деді Сабыр есікті ашып. Асқар жауап бермеді.

«Осындай болмашы бірдеме қайдағы-жайдағының бөріне мұрындық болып кетуші еді... А, құдай, енді бір құтқара көр!.. Әлдекімнің қолына ілігіп, шым-шымдап тартқанда, тізбек-тізбек болып бірінің артынан бірі шыға берсе?.. Оның аяғы соқпай кетпейтін бір кеңсе қалдырмас бүкіл Ташкенде!.. Одан да асып, Қазақстан жерін түлкідей аралап, 17-жылға барып бір-ақ тірелсе!..»

Сабырдың өмірінде бірінші рет шексіз қорыққаны осы болды. Бір пұшпағы қолға түсіп қалса, ондырарлық ісі де шамалы еді қасқаның! Сүйкеніп кеткен кеңседен бес-он мың қыстырмаған жері бар ма оның Ташкенде? Ол мекемелерді сайтан түртіп, Сабырдың тапсырған шоттарын тексермесін десеңші! Тексерсе енді «сайтан сирағын сындырмайтын» бір шот табылар ма? Талай нөлдің оң жағынан қыстырған нөлдер

ағаш қамыттай болып киілмес пе мойынға! Жасаған, бар болсаң, бір керек жерің осы! — деп бір тоқтады Сабыр.

— Асқар! Асқар!

Асқар жоқ... Жок, Асқар келмеді. Ойы құрғыр сырғып отырып қылмыс бұлағының басына барды.

Орынбор... Қазынашы едім... Қазынашы деген қазаншыдан да жаман... Есеп жоқ, тәртіп жоқ, комиссарлар мен болыстардың арбасында келіп жатқан көп ақша... Бір күн болмаса, бір күн қызықпай тұра аларсың ба?.. Алтын көргенде періштең шыдай алған ба? Кеңарал болысы бір кетті қалтаға... Наурызым екі кетті. Аққұм үш кетті. Екінші Бөрте болысындағы Ақаштың құдасының сандығына барып тығыла берді, тығыла берді. Әрі-беріден соң болысқа көмей толмай, уезді жұтып көріп едік, ретін тапса о да жүк емес екен. Ақаш екеуіміз ортаға алып жібергенде, уез дегеніне жарымай да қалып жүрдік. Ондай күндеріміз болды!.. Онда да бір ілігіп қала жаздадық. Ақаш алып шығып еді, соның жолын бере көр!..

Бұл Сабырдың шыны еді. Мылтықтың күшімен елден жинап алған ақша қазынашының қолына түскен соң-ақ судай ағатын болғаны рас. Елден көп болып шығатын да, алаштың орталық қазанына құр сұлдері ғана келіп түсетін. Нөлмен ойнауды Сабыр Сералин сол кезде тауып алып еді. Елден келген ақшаның бір нөлін жоқ қылып жіберіп, өзі тапсырған есептің сияр жері болса бір нөлді Сәкен өз қалтасынан қосып жіберетін.

Оп-оңай нәрсені ашатын да дәрмені жоқ алаш, әйтеуір қазан маңындағы Сералиннің қолына сене алмай, мұны орталықтан босатып, елден ақша жинауға жіберген. Ол ол ма, бүкіл алаш партиясының ішінен ақшаның қасына отырғызарлық бір адал адам таба алмай, қазанды күндіз екі төре, түнде үш төре күзетіп шығуға қаулы алған. Болайын десе маскара болудан оңай не бар, бүкіл «Алаш» партиясы солай бір маскара болған. Есіткен жұрт жағасын ұстағанда, зиялылар қызармаған.

Бұл оқиғадан кейін Сабырдың беті біржола түзелген. Ел ішіне тамырын жая алмаған жалғыз үкімет — «Алашорда».

«Жел сокса, құйын жылжи беруі, болғандай табан тіреу еш нәрсе жоқ», — деп сай-саймен қашқанда, Сабырдың арбасында екі қап ақша бар еді.

Кез жарым мандатпен болыстықты көрдей қысып, Торғай, Атбасар, Көкшетау уездерін басып өте берген кезде екі қапшықтың ауызы шымшып тігуге әрең келетін еді. Сондықтан Сабыр артына да қараған жоқ.

— Хош болыңдар, достар! — деп, мандатты жыртып-жыртып, екі қап Колчак ақшасын үйіне әкеп, жерлеп, демін

бір-ақ алған. Өттең, екі айналмай, ол ақша іске аспай қалды. Өйтпесе ақталған бір еңбек еді де!..

Ойы құрғыр сырғып отырып одан да әрі кетті. Әлдеқашан көміп тастаған, әлдеқашан ұмыт болды деген бірдемелерді қопара бастады. Жиһангерлік соғысының екінші жылы еді. Соғыс деген — өрт, өрттің салушысы бар, үрлеушісі бар, өшіргісі келмейтін... Өртке жанушы бар... Өртке жылынушы бар... Сәрекең сол жылынушылардың бірі еді... Әскерге деген мыңдаған жылқы, мыңдаған өгіз... Керуен-керуен жөнелетін жүн-жұртқа... Тағы да ат... тағы да мыңдаған өгіз... Ел-елден салмақтап-салмақтап алған бай саудагерлер... Тұралап қалған талай елдер... Осының бәрі жауарға жиналған қара бұлттай торлай бастады Сабырды...

— Бірақ ол кезде менің қанды қолымды ел көре қойды ма екен? Өйткені елдің өзімен қолма-қол істес болған өз саудагерлері емес пе еді? Мен жоғарыда болатынымын,—деді Сабыр ішінен күліп,— дегенмен біріне-бірі жалғаса бастаса, кейде Сабырдың бойы да, ойы да мұздап кететін еді. Басқа адам түгіл, өзі әрең шыдап қалатын еді... Өйткені жылдар мен жылдардың арасын, қылмыстар мен қылмыстардың арасын Сабырдың өзі ғана айқын білетін...

Ол ұмыт болған заман ғой, бер жағын айтсаңшы, бер жағын! Бергі жылдарды! Орынбордан үш жыл тері-терсек, жүн-жұрқа әзірледі ол жігіт. Советтің дайындау мекемелері жөнге салынып болмаған кезі, жүн мен терінің арасында нелер кетпеді? Мың деп кім санаған? Ең кемі он мыңдап санамағансын сөз бе екен ол!

Орынбор сырын аша бергенде, ол тайып Ташкенге келді. Мұнда да сауда орындары «маманға» аузын ашып отыр екен. Сауа берсең ие беретін кооператив, жүн-жұрқа, тері-терсек мекемелері мұнда да құдайға шүкір! Дағдыланып қалған он саусақ сауағанда не істесін?

Оның үстіне Сералинде екінші бір мамандық та бар еді. Ол күніне он кісіге пәтер тауып бере алады, жүз кісіге шетелден келген костюм, пальто тауып бере алады. Поезда бір орын жоқ деп тұрғанда, Сабыр жиырма кісіні мінгізіп жібере алады. Қысқартып айтқанда, Сабырдың жалғыз өзі — адамға керек нәрсенің бәрін тауып беретін бір комбинат. Одан үлкен болса болар, кіші деуге ауыз бармастай еді.

Осының бәрі онша мықтап жасырылған да нәрсе емес, қалайда ашуға болады. Егер бір пұшпағына ілігіп, тартып қалса, оның ар жағын сұрамаңыз.

— Әсіресе совет ақшаларының қайда кетіп жатқаны ашылып жүрсе! Онда ұя біткен түгел өртенеді де!

Қылмыстының қылмысы қашанда көз алдынан кетпейді. Қамыс басы сылдыраса-ақ, қылмысты адамның ойына

барлық қылмысы түсе қалады. Өйткені қылмысты адам қорқақ. Аяғын басса-ақ сол қылмыстардың бірін баспай өте алмайтындай болып жүреді қашанда. Барлық қылмысы қайда барса да оны аңдып жүргендей көрінеді оған. Сондықтан елдегі «болмашы» ғана қылмысы Сыбырдың барлық жүгін аударып тастағандай сезілді де, жүгіріп Асқардың бөлмесіне өзі барды.

— Асқар! — деді Сабыр даусына ағалық маңыз беріп. Асқар теріс қарап жатыр екен. Басын көтерді. Бірін-бірі көптен көрмеген адамдай, болмаса, бірін-бірі өрең-өрең танып тұрғандай, бірінен-бірі көзін аудармай бірталай тұрысты.

— Асқар, — деді Сабыр, бөлменің есігін жауып, ілгегін іліп жатып, — сенен сыр жасырмағалы екі жыл болды. Жөнін айтарлық та, айтпастық та істер болатынын жақсы білесің бе? Сенің әлгі сұрағаның дәл осы күні жөнін айта алмайтын істің бірі. Сондықтан оны ендігәрі сен сұрама, мен айта алмаймын, — деді. Асқар үндемеді. — Сен әңгүдіктеніп барып, бір надан қызға ұрынған екенсің деп барлық істі ашып бере алмаймыз, — деді Сабыр.

— Барлық іс? Барлық іске соқпайды бұл. Өзіме соғады десең, таласпаймын... — деді Асқар.

— Мен, барлық іс емей, кім едім? Сабыр шатасса, барлығы шатасатынын осы күнге дейін түсінбесең, ендігәрі аулақ жүр, шырағым! — деп, Сабыр есікке беттеді. Асқарға қырын тұрған бойымен қарап:

— Осымен бітті ғой сөз?.. Ендігәрі ол қыздың маңайына жоламайтын боласың. Мектептен қудырып шығару керек! Болмасын Тәшкеннің маңында! — деді де, есікті тарс жауып, шығып кетті.

Енді Асқар жүгіріп шықты ағасының соңынан:

— Егер көргенің осы қыз болса, несін жасырасың? Айт! — деді Асқар.

Асқар ісінің анығына әлі жете түсіне қоймағанын Сабыр түсіне қалды да:

— Көрдім бе, көрмедім бе, осы қыз ба, басқа ма, онда жұмысың болмасын! Аулақ жүр дедім, аулақ жүресің! — деді.

Ажар айтқан қыздың кім екені Асқарға әлі белгісіз болса, Сабырға айдан ашық еді. Ол түгілі, оқиғаның өзі соның қолы ғой, сондықтан ол Асқарды сөйлетпеді.

— Сөздің бас-аяғы осымен бітеді. Бар да сабағыңды оқы. Одан ар жағын Ақаштан естірсің, — деді.

Асқар өз бөлмесіне қайта келіп, столдың тартпасында жатқан брауникті қалтасына салып, жүгіріп далаға шықты. Үйінен арқан бойы ұзай бергенде: — Асқар! — деген дауысқа жалт қарап еді, Сабыр да киініп, далаға шыға келген екен.

— Тоқта! — деді Сабыр.

Асқар тоқтамай кете берді. Сабыр да жөнелді інісінің соңынан. Біреуі көшенің мына қабырғасымен, біреуі ана қабырғасымен, екеуі де қаланың ортасына қарай тартты.

Асқар оқушылардың жатақ үйіне келіп еді, Ажар жоқ екен. Клубқа барып еді, онда да жоқ. Ажар мектептің алдындағы кішкене бақшадан табылды. Әлденені ойлап, торыққан адамдай жалғыз отыр екен.

— Ажар, суға кетіп бара жатқан адамның жалғыз ауыз сөзін тыңдарсың ба екен?

— Айта беріңіз... Тыңдамаған жерім жоқ шығар...

— Мен шырматылған адам болып шықтым, Ажар,— деді Асқар, орта бақшаға келіп кіргесін.

— Қызық екен! — Екеуі шетірек бір түкпірге барып отырды.

— Қызық дәнemesі де жоқ, қазір мен өзімнен-өзім жеркенетін халге жеттім. Қайдағы бір өзім түсінбейтін қылмыстардың ортасында қалдым.

— Ағаңыздың қылмысын аршығыңыз келетін шығар?

— Жоқ... Ортақ болып шықтым оның қылмыстарына...

— Жақсы екен!

— Менің адал ойым ағамның қылмысына әкеліп соқты. Сенің кегің жалғыз онда емес, менде де болып қалды.

— Қайдағы кегім?

— Жасырма, елдегі қыз дегенің — тап өзің! Оны айтпасаң да білдім. Біздің ағай жайдай-жай қалтырамайтын қасқыр. Сен ол кегінді жауып тастай алмайсың. Сен жабам десең де жабылмайды. Сен осы кеште жалғыз жүргенде де сол кегімді қалай алам деп, тек соны ғана ойлап жүрсің... Қылышын қайрап Сәден жүр...

— Айтқаның келсін!

— Ажар, өткен өмірге сен де, мен де қош айтысып, жаңа өмірге қол ұстасып, бірге аттансақ қайтеді? Кетсек қайтеді осы тор тұзақтың бәрін тастап? Екеуіміздің алдағы тілегіміз үшін, кекті де, өкінішті де ұмыта аларсың ба? Суға кетіп бара жатырмын десем, қолыңды созармысың маған?

— Ол болмайтын іс екенін қалай түсінгіңіз келмейді? Мені қуыршақ деп ойлағаныңыз ба? Мені шын-ақ маскара болуға қиямысың?

— Менің жұмысым қанша? Өз еркінізбен түскен жолыңыз масқараның ауылына апарып соқса, кімге өкпелемексіз? Мен түсірген жол емес шығар? Сен құтқара аласың. Құтқар деймін саған.

— Менің қолымда тұрған не бар?

— Бәрі де сенің қолыңда: не уәде бойынша қолыңды бер!..

— Мазактарың жеткен жоқ екен әлі! — деп, Ажар орнынан түрегелді. Асқар жеңінен ұстап алып:

— Қолыңды созбасаң, мә мылтық, ат та, бар кегінді менен ал! Бәрібір мен тірі өлік болып жүре алмаймын! — деді. Брауникті Ажардың қолына еріксіз ұстата салды.

— Жарайды, керек болар! — деп, Ажар брауникті қалтасына сала бергенде, ту сыртынан бір дауыс:

— Асқар! — деді ысылдап.

Ажар жалт қараса, анадай жерде екі адам тұр, біреуі Сабыр сияқты көрінді. Енді екі адам бұларға жақындап келеді. Асқар да оларға қарай қарсы жөнелді. Бері келе жатқан екеуі Асқарды қолтықтап алып әрі өкетті. Азырақ күбір-күбір. Тағы да әрі өкетті. Аздан соң бір адам Ажарға қарай беттеді. Ажар мылтықты қолына алып, кейін шегінді. Келе жатқан адам тағы бір-екі ілгері аттап, о да кейін бұрылды. Сыбыр-сыбыр тынды. Асқар да, басқалар да көрінбей кетті. Ажар да бақшаның ішінде жүрген көп адамдардың ішімен жатақ үйге қарай жүгірді...

Ертеңіне Асқар сабаққа келмей қалды да, оның ертеңіне Тәшкенде жоқ болып шықты...

ХОШ БОЛ, ТАШКЕНТ

Ажар ең соңғы зачетін беріп тұрғанда, поездың билеті қалтасында еді.

— Енді келем бе тағы да? — деп сұрады да, мұғалім езу тартқасын Ажар жатақ үйіне жүгірді.

Майдың балбыраған сұлу кеші, тамылжыған түні, бақшаның жұпар иісі Ажарға бүгін сезілер емес. «Ел» деген жалғыз ауыз сөз оның бар ойын лық толтырып болған да, өмірдің басқа тана-моншағына оның ойы мүлде жабылып қалған сияқты. Жылатқан ел, жәбірлеген ел, уатқан ел, еркелеткен ел, сенен ыстық не бар десеңші! Күн бе? Алыс қой ол.

Ол кезде Ажардың ел деп ұғынатыны да етек-жеңі кең емес, жайлау мен қыстаудан әрі аспайтын. Соның өзі қандай тартты десеңші!

Ол! Ол! Ол!

Ажар жалғыз шамаданын жүз ашып, жүз жапқан болар! Барлық бөген сол, әйтпесе әлдеқашан поезбен кетіп бара жатқан сияқтанады. Айтпақшы, қол сандық бар екен-ау!

Ажар қол сандықты ашып қалғанда, Арыстанның хаты түсе қалды көзіне. Бақандай қолмен баттитып тұрып жазған «О»-лары орта аттың қамытындай, «Қ»-лары қол тоқпақтай,

«П»-лары екі бөлмелі үйдей! Кейбір сөздері бір жолға әрең сыйып тұр... Ажар мырс ете түсті: Ажардың өз қолы әріпті маржандай тізеді. Бірақ бұл хатқа Ажар жауап қайтарған жоқ-ты.

— Онда оқып жүр ме екен? Әлде... — «Әлденің» ар жағын Ажар ойлағысы келмей үзіп жіберді... Өйткені оның ар жағында «тұрмысты болып» деген сөздері келіп тұр еді.

Хатты сандықтың астына таман тыға бергенде, қолы суық темірге тиді: Брауник. Ажар қолына алды да, далаға шықты: «Қайда лақтырсам екен? Әлде?...»

Бұл жолы ойға келген «әлде» Ажарды сүйрелеп қаланың ортасына қарай алып кетті. Өйткені бұл «әлдеден» кейін — неге атпайым, неге алмаймын кегімді?— деген сөздер келіп тұр еді.

Ажар Сералиннің терезесінің алдына келді. Терезе біткеннің бәрі ашық. Бір бөлмеде үлкен самауырдың қасында терлеп-тепшіп Сералиннің бәйбішесі отыр. Сералин папиросты көлденең тістеп газет оқып отыр. Анда-санда кеседен де бір ұрттап қояды. Кейде әлдеқандай бір ой келгендей, көзін бір жерге тоқтатып, шылымның түтінін үзбей шығарып, не бірдеме сұрағысы келгендей әйеліне қарайды.

Міне, Сералин сол ойды бірдемеге апарып соққысы келгендей, кенет тұра келді. Шайқала басып екінші бөлмеге шықты. Бір аяғын терезеге салып тұрып, бұрыштағы телефонды алды.

Сол кезде Сералин тұрған терезеге Ажар да келді. Ажардың көзінде от ойнап тұр еді.

Электр жарығы Ажардың бетіне түсе қалғанда, Сералин көтеріп алған телефон трубкасын да тастап жіберді. Қара көздері шаншып алғандай болды оны.

— Неге қорықтыңыз?— деді Ажар кірпігін қақпастан.

Сералин тілі байланғандай, көзі есікті іздеп, өзі шегіне берді.

— Қашпаңыз! Құтылмайсыз,— Ажар брауникті көрсетті.

— Бері келіңіз, жұмысым бар сізде,— деді тағы да.

Сералинде түс қалсын ба? Жаңа ғана терлеп тұрған семіз бет бозарып сала берді.

— Қарағым, не айтайын деп едің?...— деді Сералин сөздің арасын үзіп-үзіп... Даусы дірілдеп шықты. Еріндері бүлкіл қақты.

— Қалтырамаңыз... Әуелі бері жақынданыз!— Сералин еріксіз терезеге келді.

— Тырп етпеңіз!

Терезенің алдымен қыдырған жұрт өтіп жатыр. Сералинге еркелеп тұрған адамша терезеге сол қолымен шынтақтап Ажар тұр. Қыпша бел бұралып, жібек көйлек

сұлу денені жасырғысы келмейді. Сүйріктей сұлу саусақтар брауникті терезенің алдына қойды. Осындай ерке денеде ашу бар деп кім ойлар!..

— Қарағым, үйге кірсең болмай ма?— деді Сералин есін жинағандай болып.

— Жоқ, атуға осы жер ыңғайлы!

Сералиннің көзі еріксіз брауникке түсті. Жаңағы жиналғандай болған ес қайта серпіліп кетті.

— Мен сен доңызды атуға келдім!— деді Ажар, даусы қалтыраған да жоқ. Сұлу саусақтары брауникті бір сипап өтті.— Сенде менің кегім бар екенін білесің ғой?

Сералин «қарағым-ай» деп көзін қыпылдатып, бет-ауызы болбырай бастап еді, Ажар:

— Шығарма үніңді!— деді. Болбыраған бет, ырбиған ауыз қайта қалпына түсті.— Қорқақ жаның қорықпасын, атпаймын!— деді Ажар брауникті қайта қолына алып.— Атпаймын, естідің ғой? Сенің жазанды бұлай ғана тарттыра қойсам, оңай құтыларсың!... Мен сені жеті өлтіріп, жеті көмегім, білдің бе? Мың қылмысыңның үстінен айдап өткізем сені! Өзінді-өзің ұрып өлтіретін боласың. Түнде түсінде, күндіз есінде құтыла алмайсың менен! Түсінде де, өңінде де қашатын боласың менен. Осыны ұмытпа!

Ажар жалт бұрылып жоқ болды. Сералин үсті-басын сипалап карайды, барлық нәрсені көріп тұр, мылтық даусы шыққан жоқ. Денесінде сорғалап тұрған қан да көрінбейді.

— Тірі екенмін,— деп ойлады ол.— Тірі қалған екем әлі.

Сол кеште Ажар поезға отырып, еліне қайтып та кетті. Ұзатуға келген жолдастарын құшақтап:

— Хош болындар!— деп тұрғанда, оның ойы Тәшкентпен мүлде қоштасып тұр еді.

Поезд жүре жөнелгенде ғана Тәшкенттің қалып бара жатқанын сезгендей, Ажардың жүрегі солқылдап қоя берді. Тәшкент те бір елі болып қалғанын Ажар сонда білді. Мүмкін шын елім Тәшкенттен басталар. Әлде бұ да елдің бір шеті ғана шығар. Шын ел бұдан да үлкен, бұдан да қымбат ел, менің ойыма сыя алмай жүрген болар? Жоқ, жоқ, мүлде қоштаспаймын, Тәшкент, сенімен! Мені де бір ұяңнан ұшыратын балапан қарлығашың деп сана!.. Жасаған, Тәшкент қандай жақсы! Жаңа білдім ғой! Келем, келем, келем!..

ҚОЙ, ОЛ БОЛМАС!

...Ажар елге жүз километрге жақын тұратын стансадан түсіп айнала қарап еді, базар жақтан поезға қарай көп адам жүгіріп келеді екен.

Аласа ғана ақ жаулық жұрттың бөрінің соңында келе жатса да, бөрінен қатты жүгіріп келе жатқандай.

— Апа!— деді Ажар, қалай айтып қойғанын өзі де сезбей. Шамадан ұшып кетті қолынан. Ажардың даусын естіген ананың бойында дәрмен қалсын ба, отыра кетті.

— Құлыным, құлыным!

«Құлыным» деген сөзді тек ана ғана айта біледі. Тек ана ғана бұл сөзді кірлетпей жүрегіне сақтай алады. Ананың аузынан күніне мың айтылса да бұл сөздің күші азаймайды.

Ажар қарсы жүгіріп келе жатқан әкесін де бір көріп қалды. Келесі секундта шешесінің мойнында еді Ажар.

— Құлыным, құлыным!

— Апа! Апа!

Сыртынан келіп әкесі де құшақтап жатыр. Елден келген адамдар да қоршап алды.

Ана — ел... Ел — ана!

Көздің жасы тұрсын ба мұндайда сорғаламай! Қайғы мен қуанышты жүрек қана түгел айта алады ғой! Сөзде мағына бола ма мұндайда?

Кедейдің жалғыз атында құйрық тұра ма, Торшолақ оқтау сияқты құйыршығын қозғай түсіп, жортып келеді. Жаман арба жамбастап, жол бойына ирегін салып о да келеді.

Тұрсын да, Қалампыр да, Ажар да жыл бойы жиналған, біріне-бірі ақтарып бергенше ұмытпайтын сөздерді, сырларды екі ақтарып тауыса алмай келеді. Торшолақ та жүрісті болып кеткен. Әлі талай қапшықтың ауызы да шешілген жоқ, ол шіркін бүгін кешке-ақ ел шетіне иек сүйейтін түрі бар.

Қалампыр өткен түнде Ажарды құшақтап жатып қанша әңгіме айтты. Сонда да таусылмай келеді. Қалампырдың сараңдау айтқан бір кеңесі Арыстан туралы ғана. Бұл әңгімені айтқанда қызының жүрегінің әрбір соғуын тыңдағандай, Қалампыр үзіп-үзіп, тоқтап-тоқтап сөйледі. Ажар да үндемей ғана тыңдады.

— Жігіт қой Арыстан... Елге келгенде біздің үйге бір соқпай кетпейді,— деді Қалампыр.

«Олай болса, елде жоқ екен ғой»,— деп ойлады Ажар. Әрі ренжіп, әрі қуанғандай болды.

Бірақ ол басқа жақта ма еді деп сұрамады.

— Ақбалыққа қонамыз ғой, қатын?— деді Тұрсын.

— Өзің біл!

Бұл кезде Тұрсынның ойы да Арыстанның айналасында еді. Ақбалық көрші ауданның орталығы. Арыстан осында райисполком болатын. Осында қонып, Арыстанды көріп, реті келсе...— деп келе жатыр еді ол.

Торшолақ жаңа салынып жатқан қаланың көшесіне кіре берді. Осында қонатынды о да сезгендей бейілденіп кетті.

Бұлар клубтың алдынан өткенде, топыр-топыр жұрт бірі кіріп, бірі шығып жатыр екен. Торшолақ талай маңдайын тіреген жер үйге келіп тұра қалды.

— Е-е...— деді ол үйдің әйелі шыға келіп, «е»-ні екі белден асыра созып...— Ажар ғой!.. Ажардың екі беті екі рет шылп етті.

— Әлгі жиналысқа кетіп еді... Түсе қалындар... — Іңір қараңғысында Ажар далаға шықты. Клуб жақтан шыққан дауыстар оны еріксіз сүйрелегендей, шақырғандай болды. Ажар клубқа келді. Президиумның алдында ғана екі шам тұр. Басқа жақ қараңғы. Ажар қараңғы жерге барып тұрды да, жарық жаққа қарады.

Арыстан сөз сөйлеп тұр:

— Мінеки, міндет осы,— деп, столды жұдырықтап қояды ол...

— Қой, ол болмас! — деп ойлады Ажар, Арыстанды айқын-ақ көріп тұрса да,— бұлай сөйлеуді қайдан алды? Осынша жұртқа міндет осы екенін айтуға қалай жетіп қалды? Сол ғой? Қой, ол болмас... Жоқ, сол...

— Енді мына жұртшылық — қоғам жұмыстарына келейік...— дейді Арыстан бір құшақ қағазды тоғытып жатып...

«Ойбой!.. Кетті ғой мынау!...» — Ажар қуанғандай, бір-екі қатар ілгері барып отырды.

Президиумда отырған жас әйел Арыстанға су құйып әперді. Бірдеме айтқандай, еріндері қозғалып қалып еді, Арыстан сөзін тоқтатып, о да бірдеме айтып жымиды. Ажардың жүрегін біреу шымшып алғандай болды.

«Неге күледі!— деп ойлады Ажар. Неге күледі? Анау әйел сондай-ақ бір әдемі сөз айтты ма? Ол неге әдемі сөз айтады? Арыстанға суды басқа біреу құйып бермей ме екен?... Неге қарай береді өзі? Арыстан жалғыз сол үшін сөйлеп тұр ма екен?...» Арыстан қағаздарының бірін жоғалтып алды ма? Араластырып алды ма, әйтеуір сөзін тоқтатып, бірдемені іздей бастады. Президиумдағы әйел Арыстанның қағаздарының жартысын колына алып, Арыстаннан бірдеме сұрады да, жып-жылдам бір қағазды ұсына қойды... Жымиды... Арыстан қызарғандай көрінді Ажарға.

«Бұл жолы не сөйлесті! Ылғи осы әйел-ақ аңдып отыра ма? Арыстан неге қызарады? Әлде қағазын жоғалтып алғанға

ұялғаны болар?.. Оның несіне қызарады? Әй, білмеймін-ау... Жанбастауы жаман ананың».

Ажар қараптап-қарап отырып, президиумдағы әйелге соқтықты. Шынын айтқанда, қызғаныш кірді ішіне... Бір жылға жақын көрмеген Арыстанды осылай ұшыратам деп пе еді ол?..

«Ау, әлі, Арыстанда менің не жұмысым бар? — деп бір ойлады Ажар.— Бар тілегенім ендігәрі онымен ұшыраспау емес пе еді?»

Арыстан сөзін бітіріп, президиумға барғанда, анау әйел қасындағы орындықты ұсынды оған...

— Е-е-е!— деді Ажар.

Әйел «Е-е» демесін, «е-е» десе, бір үйдің қазығын қағып, бауын байлағаны емес пе? Ажар одан арғыны көргісі келмеді. Ұшып тұрды орнынан...

— Апа!— деді Ажар түскен үйге келе салып,— жүрсек қайтеді? Елге жеткенше асығып тұрғаным...

— Жүрсек жүрейік, құлыным... атың жарайтын ба, шал?

Тұрсын Ажардың жүрейік дегенін өзінше жорыды: «Арыстанның мұнда екенін естіген екен, көргісі келмегені ғой...»— деп ойлады да:

— Ат неге жарамасын?— деп тұра бастады. Әкесінің жүруге көңілі жоқтығын Ажар байқаса да тоқтатпады.

Не ерте емес, не кеш емес, жүріп кетті бұлар. Торшолақта да манағы көңіл жоқ, шалақ күйрікты тағы бір-екі рет бұлғап алып, артына қарай-қарай жолға түсті... Кешеден бергі кеңес те үзіліп кетті. Іңір салқыны бәріне де тигендей болды.

ҚАМБА

Өз ауылының қызығы екі күнге әрең жетті. Екі күннен кейін ауыл да, Ажар да ескіріп сала берді. Баяғы ауыл... ұрысады, таласады, табысады, қайта ұрысады.

Ажар көрген-білгенін айтса, ауыл өз көрген-білгенін айтады. Ажарға бұл аздау, былтырғы әңгіме сияқтанады. Былтыр қызық көрінген әңгімелер биыл ерсі болуға айналған. Жаңа ғана беті түзелген ой, жас ой, талапты ой ауыл өсегіне мойын бүрғысы келмеді. Ажар өзінің жаңа адам бола бастағанын ауылға келгесін сезді. Өзін өзгелермен салыстырып қарағанда, Ажар өзінің басқа адам болғанын айқын сезе түседі. Айтпақшы, жаңа адам Сералинді атамын деп терезесінің алдына барудан басталды ма? Жок, атамын деп барып, атпай қайтқандықтан басталды ма? Өзіне-өзі ие болудан басталды. Былтыр ғана ойыны бірге, сыры бірге құрбылары биыл өзгеріп кеткен сияқты. Бәрінің де сөйлейтін

сөздері әлдеқашан онып кеткен бірдеме. Оны өздері де сезетіндей. Ажармен әңгімелескенде қысылып-күрмеліп сөйлеседі. Өзгермей қалған нәрсе олардың шын достығы сияқты. Әйткенмен Ажардан бәрі де қысылып жүреді.

Айбала да әлдеқандай болып кеткен. Ол осы елдің Ақтоқтысы сияқты еді. Биыл жайылып, жалпақ бет сары апай болыпты да қалыпты. Бұрынғы төкаппарлау Айбала, енді жалынышты сөйлейтін болған.

— Біздің үйге де көз қырынды сала жүр... Жұрт бізді арадай талайын деп отыр,— деді ол Ажарға.

— Неге?

— Білмеймін...

— Айтпақшы, сіздің үйдің бірталай нәрсесі Тәшкенге қалай барған?— деді Ажар.

— Тәшкенге? Онда әкемнің бір дос-жар адамы бар болатын. Былтыр соған бірдеме берді деп жүретін еді, сол шығар.

— Болса болар...

Жайлаудың жазы да көңілсіз болып өтті. Елдің ендігі өмірі жайлаумен емес, қыстау жақпен көбірек байланысты болып қалған екен. Айта берсе жайлауға бұрынғы әдетпен көшіп келген сияқты.

— Егін бар, шөп бар.— деп, жұмыс қолы түгел түбекке кетіп қалды.

Алтыбақан айналасы да бұрынғы шудан айрылып қалыпты. Іңірде шулап шығады да, ауыл жатқанша басылып қалады. Бұрынғы сапырылысып жататын аяқтар да сиреген. Ел өмірі жаңа қызық, жаңа істерді күтетіндей бұрынғының бәріне жай қарайтын болған.

— Арыстанмен араларың не болып жүр?— деп сұрады Айбала бір келгенде.

— Не болушы еді? Еш нәрсе болған да емес.

— Жасырмасайшы. Былтыр жайлаудан қайтқанда Арыстан көшіріп апарыпты ғой.

Былтырғы жайлаудан қайтуды еске түсіргенде Ажардың жүрегін мысық тырнағандай болды.

— Айбала, ондай кеңесті жаным сүймейді,— деді Ажар. Айбала қызарып кетті. Токтап қалды.

— Әшейін, Арыстанның біздің үйге пышағын қайрап жүргенін айтайын деп едім саған...— деді Айбала біраздан соң.

— Неге қайрайды?

— Тіпті білмеймін... әйтеуір иықтан түспейді.

— Одан гөрі жоғарырақ отырған дос-жарларың аз емес, не қылар дейсің?— деді Ажар. Бұл Айбалаға шаншудай қадалды. Ажар тереңірек жатқан бір сырды білетіндей көрінді. Бұдан

кейін Айбала да қашып жүретін болды. Өйткені сөз аралатып Ажардан сыр тартамын ба десе, Ажар ол дәуірден шығып кеткен екен. Өзі орай бастайтын болыпты.

Келіп жүреді деген Арыстан жаз бойы бір келмеді. Оның хабары ылғи дүңкілдеп келіп жатады. Өзі көрінбейді. Арыстан туралы тараған әңгіме де көп екен. Күнбе-күнгі өмір оның істеген жақсы істерін жеткізіп жатса, әлдекімдер тоқсан түрлі ертегіні таратып жүр. Кейде шындықты өтірік жеңіп кететіндей, ел көзінде Арыстан көп күйеленіп қалып жүр. Аудан маңайындағы қызметкер әйелдердің Арыстанға таңылмайтыны аз. Бір жақсы жері ол басқа ауданда қызмет істейді. Сондықтан өз құлағы тыныш болу керек. Екінші бір хабарлар бұл әңгімелердің бәрін өтірікке шығарады.

— Әке,— деді Ажар, мен аудан орталығына барып, оқуға жүргенше қызмет істемесем, ішім пысты...

— Өзің біл, күнім!

— Жақын жер ғой.. Келіп тұрам... Ел де жақындар Түбекке...

— Ат жегейін бе?

— Ертең...

Елдің ұсақ әңгімелері, баяу тұрмысы көңілсіз болды Ажарға. Жас күш бірдеме істеуге сұранды. Бірақ қолды байлап жүрген бір пәле тағы бар. Ол қол сандықтың ішінде сияқты. Ажар қол сандықты ашты. Сонда екен. Берен қалта, екі жібек орамал, жүзік, брауник, хаттар... Осының бәрі өзінің өмірінің бір түйіншегі сияқты. Әлденені күткендей, серпілейін десе, қанатын байлап бөгей беретіндей. Жүрегіне байланған тас-шемен...

— Осыдан құтылу керек,— деді Ажар өзіне.

Соны айтты да, бәрін жиып, сандықтың ішіне дестелей бастады. Орады, шымқады, тікті, байлады. Сандықтың сыртынан құрым киіз тікті де, тағы байлады — енді көму керек. Қалсын бәрі көміліп. Өткен өмірді еш нәрсе еске салмайтын болды. Бұл тас-шеменнен көміп құтылмасам, жүрегіме байланды да тұрды ғой, көпір...

Қол сандықты қолтығына қыстырып, Ажар қоңыр іңірде көлдің жағасына барды. Кешкі самал көлді ақырын ғана тербетіп, жағасын соққан күмістей толқындар еркелеп жатқандай көрінді Ажарға...

Жок, мұндай таза су әлдекімнің ауыр ойын, ішкі мұңын жасырғысы келмес...

Ажар қырға кетті. Жердің безіндей томпайып жатқан оба көрінді көзіне.

— Айтпақшы, осының маңын қазып жүретін еді-ау жұрт!

Обаның үсті-басы қазылып қалған жара екен. Обадан еш нәрсе табылмаса да «осында тығылған ат басындай алтын

бар» деген ескі әңгімені естіген жұрт жайлауға келген сайын обаның бір бүйірін теспей кетпейтін. Алтын түгілі бақыр да тапқан емес жұрт, тығылмаған алтын қайдан табылсын, бірақ жұрт қазуын да қоймаған. Обаның өз денесі түгілі маңайы да қазылып қалған.

Ажар қол сандықты көп ұраның біріне тастап жіберді де, аяқ-қолымен тырмалап, сары балшықпен жауып тастады. Тек көміп болған соң ғана ыстық жастар ыршып кетті. Жүрегіне жақын нәрсені, бір жылғы өмірін, жыл бойы ермек болған, жылатқан, күйіндірген, күттірген, сағындырған нәрсені көміп тұр еді Ажар.

«Қайта алсам қайтеді қазып? Жок, қалсын! Жүрегімді босатып алайын. Жаңа өмірге ескі түйіншекті апармайын. Салмақтан құтылып жеңілденейін»,— деді.

Ертеңіне Ажар ауданға жүріп кетті.

ҚАШУДЫҢ АЛДЫ

Ел Түбекке келіпті деген соң Ажар үйіне барып қайтқысы келді. Екі айға жақын ауданда қызмет істеп, үйіне бара алмап еді. Шешесі екі рет келіп, екі айдың көбін Ажардың қасында өткізсе де әкесін, інісін сирек қана көретін. Қызметкерге шекесі шылқылдап отырған аудан жоқ. Жібере де қоймайтын.

— Бүгін үйге қайтамын,— деді райком секретары Семеновқа.

— Әй, болар ма екен оның? Орталықтан мына жолдастар келіп қалды. Мүмкін үлкен іспен барарсың... Кешірек келші... Әуелі, пожалуйста, таныс,— деп, қасында отырған екі адамды көрсетті.

Орталықтан келген адамдар қол алысты.

— Ажар Тұрсын қызы... Инженер болады... комсомолка, бір жағына бұ да барады... Іскер! — деді Семенов,— Кешке кел, Ажар.

— Жарайды, — Ажар шығып кетті.

Ажар пәтеріне жақындағанда қамыты желкесіне кетіп, тұғырайып тұрған Торшولاқты да көрді. Ажар аттың көзін сүртіп, мойынға қакты да жүгіріп пәтеріне кірді. Әкесі келген екен.

— Қарғатайым!

Шешесі жап-жаңа самауырды көтеріп әкеліп ортаға қойды да:

— Айбала қашып кетіпті!— деді. «Сен де біреумен кетіп қалып жүрме!»— дегендей дауыспен.

- Қайда, кіммен?
- Ешкім білмейді.
- Ағасы қуып кетіп еді, әлі қайтқан жоқ,— деді Тұрсын.

Айбала қайда қашып кеткенін Ажар бірден түсінгендей болды. Райкомда отырғанда орталықтан келгендердің бірі: «Байлар қаша бастайлы, енді соған берік болындар!»— деген еді. Айбаланың қашуы да осы сөзге келіп соғатын сияқтанды. Әйтпесе Айбаланың етегінен ұстай қоятын есер қайдан табыла қалды.

— Көрген-сезген бір жан болсайшы! Не ит үрер болар еді!— деді Тұрсын.

Ажар қайтадан райкомға кетті.

— Бір байдың үй іші қашып-ақ кетіпті,— деді Ажар кірген жерден.

— Кім ол?

— Біздің ауылдағы Жаныстың қызы... Қарындасын іздеген болып ағасы кетіпті.

— Қазір аттанайық ауыл-ауылға!

Бұлар екеу-үшеуден бөлініп, конфескеленетін байы бар ауылдарға аттанғанша төрт-бес жерден хабар келді:

— Пәленше жоқ болып шықты...

— Пәленше қашып бара жатқан жерінен ұсталды.

— Біреу бар-ау, осының бәрін басқарып жүрген...

— Әрине, бар.

Етек-жеңін жинап, қарауыл қарап отырған байлар сай-саламен қаша бастаған еді. Әсіресе Сералин сияқты көз-құлақтары барлары отырсын ба? Ажарлар келіп түсе қалғанда, Айбаланың үйінде жалғыз жан қалмаған екен. Әуелі «біреумен қосылып» Айбала кеткен, оны «қуып» ағасы, ол екеуін іздеп әкесі жоқ болған.

Қашқындардың әрқайсысын әр жерде көрген адамдар да бар. Бәрінің беті бірыңғай, қайдағы көрбілте жолдармен, темір жол стансасына қарай құлап кеткен сияқты. Ол былай тұрсын әкесі, баласы, қызы — бәрі табысып, поезға мініп жатқанын көрген де адам табылды.

Есептеп келгенде былтырғы жылы алты жүзден артық ірі қарадан жүз елуге жақын ғана мал қалыпты. Үй ішінің ұйыққа тіреліп тұратын мүлкінен түк қалмаған. Қаңғырап тұрған бос сандықтар. Қалған мал-мүлікті кедейлерге бөліп бергенде кек түгел алынбағандай болды.

Бұлар Тәшкеннен табылады деп ойлады Ажар. Ірі байлардың конфескесін аяқтай бергенде, Ажардың оқуға қайтатын уақыты да келіп қалды. Бір жыл соңынан қалмаған ауыр жүктен босанып, аз да болса жас білекті жаумен жағаласуға салып, Ажар нығайғандай болды. Енді оның

қалай қарыштауына да күші келетін сияқты. Өзіне-өзі сенімді көрінді.

— Әке, ертең жүрейік,— деді Ажар.

— Жок, арғы күні, қарағым... Тым болмаса бір күн қасымызда болшы.

— Жарайды.

Ажардың ертеңгі күні өмір бойы есте қалатын күндерінің бірі болды. Мұндай шаттықты ол бірінші рет көріп отырғандай, ертеден кешке дейін құлумен, еркелеумен өткізді. Анау күні ғана олқы көрініп қалған ауыл тап бүгін бұрынғыдан да ыстық сезілді. Елдің ішіндегі алапестері кетіп, қалғандарының қалай құлаштаса да жері кең, еркін болғандай, ел де бір көтеріліп қалған еді. Осылай құлпыра қалған елдегі жаңа істерді тастап кету Ажарға оңай бола қоймады. Сондықтан арбаға мінерде амандасуға келген ауыл адамдарына Ажар қоштасып көрісті. Күні кеше қызыл орамалын байлап алып, байларды конфескелесіп жүргенде Ажардың еріндері тас жабулы, көзі от шашып тұрғандай еді. Сол көз бүгін егіліп жылап жүр.

ТҮТҚЫН ҚЫЗ

АТТАНЫС

*Күн санап ел өмірі бейне теңіз,
Шайқалған тұтас толқын дүние тегіс.
Қаз-қатар қара ағаштай атқа қондық —
Болсын бір үздік майдан, жыға жеңіс!*

Соңғы екі жыл даланың жалқау өмірін шайқап-шайқап жіберді. Көзінің оқырасы алынғандай, ел алысы мен жақынын анық айыра бастады. Одан бұрын атар танды да, шығар күнді де бір орыннан ғана күтетін кенже елдердің өмірі де таси бастады. Жағасын сабалады. Тасыған су жарға соғып, жарды құлатып, жазыққа шықты. Ел мен елдің өмірі ұштасып, батыста соғылған балғаның дүрсілі шығыста естілді. Үлкен істер, үлкен тілектер елден елге ауысты. Ең артта, ең кенже қалған елдердің өзі де ең үлкен істерді қолға алды. Қашаннан бері жалғыз «билеп» келген құдайды былай қойып, тағдырды өз қолына алды. Бұл талай елдердің шыға алмай келе жатқан талай ғасырды талдырған, алдырмаған биігі еді.

Сол елдердің бірі Ертіс бойындағы Қаржас болады.

— Қай елсіз, қаржаспысыз?— дейді олар.

Бірақ «қаржас» бұлардың руы да емес, ұраны да емес. Омбының бақауызында, пристанында жұмысты оңайырақ табу үшін, бұлар сол Омбының іргесінде отырған Қаржас поселкасының атын иемдене салған. Жастары түгіл, иегіне қырау тұрғандарының талайы-ақ үш атадан аса алмайды. Сондықтан бұлар ешбір руға жармаса да бермейді.

— Уай, мейлі. Әйтеуір, көктен түскен жоқпыз ғой!— деседі.

— Көктен түссек, тым болмаса біріміз ауылнай болуға жарар едік...

Бұлардың ағайын-туғандарын сұрастыра қалсаң, бір шеті Омбының ар жағындағы Тоқалада болса, бір шеті Семейден асып Риддер құлап жатады. Бір саласы Атбасар, Қарсақпайлатып Ақмешіт құлайды. Анда-санда нағашы-жиен жағын іздесең, әр қаладан табасың. Бұрын бұлар да іргелі елдердің біріне жармасатын еді, оны осы күні тастаған. Ешбір әруақ қонып, нар шөккен руға бой ұрмайды. Октябрьдің алдында айқындалған тап жігі, ру тігісін біржола сөгіп, бұлардың арасына елдіктің жаңа желісін тартып берген.

Бұлар осы күні Қамбармыз дейді. Бұ да ру аты емес. Кәдуілгі Қарақасқа атты Қамбар батырдың аты. Қамбармыз дегенде, бұлар тоқсан үйлі тобырмыз дегенді аңғартқысы келеді:

— Жарлы екенін жасырмас.

Басынан намыс асырмас елдің баласымыз,— дейді жастар жағы.

Жігіттерінің аты: Қамбар, Шора, Едіге, Бекет. Қыздарының аты: Назым, Құртқа, Қаныкей, Тінікей, Қарлығаш болып келеді.

Бұлардың арасына сіңген әдебиет мұралары да бірыңғайлас. Ылғи батырлар жайындағы әңгімелер. Әлдеқайдан адасып жалғыз «Наушаруан» жүр. Қамбарды жатқа білмейтіндері жоқ:

— Қарақасқа атты Қамбар-ау,

Қара атыңның мойнында

Өкпе-бауыр, жал бар-ау...

Ақылың дария аңғар-ау.

Біздің үйге түсе кет,

Алты ай жатсаң арымай,

Күткендей бізде өл бар-ау!..—

деп, көрінгені қоя береді.

Жастардың өзара әзілдері де халық әдебиетіне жанаса келеді. Қыз айттыратын жігіттер:

— Көтерсең менің назымды,
Саусағы алтын сұңқарға,
Ілдірейін деп едім,
Көлдегі қоныр қазынды.
Алтайы қызыл түлкіне,
Қосайын деп ем тазымды,—

деп келеді.

Ауыл көркі сұлу қыз ұзатылып кетсе:

— Қалды ауыл қараңғы боп Ай батқандай!— дейді жігіттер бір-біріне.

Бұлардың арасында анайы әдет-ғұрыптардың да құр сұлдері ғана қалған деуге боларлық. Қайнағасы мен келіні тізелесіп, еркін сөйлесіп отыра береді. Кексе әйелдер болмаса, жас келіншектер көрінгенге иіліп-бүгіліп жатпайды. Беспай деген кісінің атын атамау үшін «Төрттен астам» демейді.

— Сарқыраманың ар жағында, Сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр!— деп те сөйлеткен ғой бізді. Енді жетер... Сейтен қайынаға, шыны аяғыңызды беріп жіберіңізші...— дейді шәй құйып отырған келіні. Бірақ сыпайы әдеттерден шығып кеткен де ел емес. Ойын-сауыққа да еркін, бұлардың арасына қала мәдениеті де тамыр жая бастаған. Тазалық, тәртіп, әдеп, ұқыптылық едәуір-ақ орнап қалған. Бірталайында сырнай, мандалин бар, домбыра да екiнiң бiрiнде. Ән салмайтын, өлең айтпайтындары ілуде біреу-ақ. Бұзып-жарып болса да бас қосқан жерде орысша өлең айтып жатады, билеседі. Рас, сырнайшы да, билеуші де бірнеше күймен бірнеше биді шатастырғанда бетің бар, жүзің бар демейді, әйткенмен күнде кешке билеп шуласып жатады.

Бұлардың басы қосылғалы да көп болған жоқ. Басы қосылды демесек, іргесі біріккен де жоқ. Бұрын бұлар қыс болса Омбы, Семей, Шелебі сияқты қалаларда бір түйісіп қалса, жазға қарай Ертіс бойындағы пристандар мен Сібір темір жолының бойына таралып кететін. Соңғы екі жылдың ішінде Сібірдің әр түкпіріне ақтың бір-бір штабы орнап алды да, бүкіл өлкенің тамыры соқпай қалғасын, бұлар Ертіс бойына жиналды. Бірінде баспана бар, бірінде жоқ. Бір-бір ат бәрінде де бар, сыбай-салтаң ел — жайлы қоныс, түпкілікті мекен іздеген де жоқ. Ертіс бойында отыратын қараша ауылды ұйытқы қыла «киімшен ұлдар» болып отыра кетті. Қараша ауылдың жасы үлкені Сейтен, бұларға ағайындық құшағын жайды. Оның өз баласы Арман да аяқ кесіптен

анда-санда бір-ақ қайтатын еді үйіне. Қыр жатағы мен дала жатағы қосылғанда біріне-бірі жаттық істемей, аз күнде өз алдына жаңа ел бола кетті.

Іргелі майдан шегінен шығып, тау-тауды, шалғай жатқан жайлауларды қуып кеткенде «Қамбардың тобыры» өзен бойынан табанын да аударған жоқ. Көшіп бара жатқан бай ауылдарға, іргелі руларға бұлардың көзі де түскен жоқ. Әр рудан жайлауға көшпей қараша үй кедейлерге ұйытқы боп бұлар қала берді.

— Жаным, атаң қазақ, не көрсек бір көрейік те, жүріндер жайлауға!— дегендерге:

— Үйі басқаның көрі басқа... Оты басқаның күлі басқа,— деп жауап берді.

Қала біткен ақтардың уысында, дала байларының ірге тепкен жерінде сауысқандай шықылдап, қара қарғадай үймелеп алаш жендеттері жүр. «Қамбардың елі» мұның екеуіне де жақындамады. Бұлардың тапқан елі де, күткендері де басқа еді. Ол күткендердің ортаңқазығы өзен бойында болғасын, одан ұзамады.

Бұлардың ерекше сүйетіндері де, күнбе-күн күткендері де үш нәрсе — еркіндік, теңдік, шындық. Малда сүйетіндері — ат, тұрмыста — шаттық, адалдық, ерлік өз бойларында бар. Олай болса он тоғызыншы жылдың күзі иек сүйеп келіп қалғанда өзен бойынан кім кетсін!

Бұлар ертеңгі тойға бүгін әзірленіп отыра берді...

* * *

Жайлау біткенді жалғыз жайлаған семіз қызыл Күн етектегі қалың қара бұлтқа шөкті. Бұлтқа емес, тауға соғып жарылғандай, Күннің алтын найзалары қара бұлттың әр жерінен тесіп шығып, аспанға тіреле қалды. Жер беті қуан тартып, Күннің сәулесі де аспанға шапшыды. Батыс жак жиекке орнап алған қара бұлт Күнді біржола жұтқысы келгендей орап-шымқап алып, лезде көрсетпей жіберді... Күн бойы бәсең естіліп зеңбірек дүрілі айқындала түсті. Иек артпадан ғана мылтық дауысы шанқ ете қалды. Жайлау жак беттегі қыркадан бір топ әскер де құлай берді.

— Мылтық атқан түрлеріне қарағанда, ақтар болар... Шап, Арман!.. Тез жет!.. Аттарды да әрі құлаттыр, әкет!— деді Сейтен баласына.

— Тезірек белгі бергіз!— деді де Арман да атқа қонды.

Арман лып етіп ауылдан шыға бергенде, ауыл үстінде оқ шуылдай бастады. Кешкі тұнық ауаны жырта атылған мылтық, тыншыққан жерді дүрсілдете шаба жөнелген Арман

жарысып кете барды. Оқ оның үстінен де зуылдап өтті. Арман қайырылған жоқ, арғы ойға құлап кетті...

Әтрәд өзен бойын өрлей отырған ауылдарға келіп кірді. Ол шеті мен бұл шетіне бір шауып шықты да, орта тұсына келіп тоқтады. Әтрәд келген екен деп, бұл ауылдар да саспады. Әр үйден шыға келген ылғи сайдауыт жігіттер қаннен-қаперсіз қарасып тұрды да қойды. Абыржу, сасу байқалмады.

— Бұл қай ауылдар?— деді әтрәд бастығы әмір еткендей дауыспен.

— Кірмелер құрамасы... Жатақтар жамқұрияты...

— Құрамасы деген не пәле?!

— Құралған дегеніміз ғой.

— Сөзінің қотырын қарашы!

— Құдайдың бергені дағы...

— Кесер ме еді тілін!

— Сөйлеуге берген тілді ме?— деді жігіт те тайынбай. Әтрәд бастығы күрмеліп қалды.

— Ақсақалдарың кім?

— Ақсақалымыз жоқ... Жасы үлкеніміз Сейтен деген кісі...

Таяғына сүйеніп Сейтен ортаға шықты да, шікірейіп тұрған әтрәд бастығын өн бойын өрлей қадала бір қарап түсті. Үндемеді.

— Анау шаба жөнелген кім? Ақ па, қызыл ма?

— Біле алмадық, мырза... Сендерді әрі-бері қарап тұрды да, жүріп кетті ғой, әйтеуір. Тегі, қызылдар деп қауіптенді-ау деп қалдық.

Әтрәд бастығының жүрегі орныққандай болды.

— Бөлініп-бөлініп түсе қалындар!— деді әтрәдка, орысша-қазақша екі тілде. Тамақ даярлат деп, Сейтенге қазақша ғана айтты, қазақ екен.

— Сұлтан қажының баласы,— деді ауыл жігіттері бір-біріне. Шеткі ауылдан от жалт етіп көрінді де, өше берді. Әтрәд бастығы дегеніміз полковник Сұлтанов еді. Омбының гимназиясын бітірер-бітірместен, Сібірге чех-славактар орнағаннан бері, күншығыс Алашордасының белгілі бір мүшесі болатын. Бойына сіңіре алса, гимназияның бергені аз да емес, көп те емес, шамалы басына шағын дерлік еді. Дегенмен гимназияның Сұлтановқа бір нәрсе бермегені де даусыз. Ол полковник болам-ау деп күткен жоқ еді. Әйткенмен алаштар оны полковник етіп, генерал Беляевтың қасына қосып берген. Аджытант пен хабаршының, тыңшы мен тілмаштің арасында жайы бар, полковник деген аты бар. Беляевқа қосылғанда қасында «ерікті қазақ полыгі» бар, Алаштың қорғасын құйған сақасының бірі болатын. Ескіден

келе жатқан генерал Беляев оны «жалған өкіметтің жалған офицері» дегенімен, Сұлтанов өзінің полковник екеніне бір шектенбейтін.

Осы кезде Сұлтановтың мойнына су кетіп жүргені де рас. Алаш өкіметі Семейдің шеткі көшелерінен ортасына таман көше ме деген үміт бар еді, ол үміттің өзі қарадай суалуға айналды. Полктің жігіттері де түн өткен сайын кеміп шығады. Күзетті күшейтіп еді, бір түнде барлық күзетшілері кетіп отырыпты. Оның үстіне генерал Беляев: «Полковник, сіз соғысқа соғыс біткесін кіресіз бе?»— деуін де қоймайды. Осының бәрі күн санап Сұлтановтың құнын кемітіп, тап осы кезде оның ауылдық қана құдіреті қалған еді. Әйткенмен Алаш полковниктерінің ерекше қасиеті — елге қожандағанда әмірі Жердің о шеті мен бұ шетіне еркін жетіп тұрғандай болатын. Сұлтанов сондай «полковник» біреу болса — өзі, екеу болса — егіздің сыңары десек, жамандаған да, жақсылаған да бола қояр ма екенбіз! Елден ат-тон, азық, ақша жинағанда, ылау алғанда, жігіттерін айдап әкеткенде, мұның алды қара өрт, арты топан болып жатады. Қамшысы бұрын тие ме, өкшесі бұрын тие ме — оны өзі де ұмытып болған. Бейкүнә құла далада кездескен біреуді ұстап алып:

— Сен большевиксің!— деп жармасқанда, мұның теңі жоқ жігіт.

— Шын-ақ большевик екем!— деп қаласың өзін.

Айыбы ма бойындағы, тәрбиенің әсері ме, әйтеуір Жердің ол беті мен бұл бетінде бұдан қорқақ адамды таба алмайтының да рас. Сұлтанов — әлі келген адамға ешбір рақамы жоқ адам. Азамат соғысына қай түрде болса да қатынаспаған еңкейген кәрі мен еңбектеген жасты жалпақ елден табу оңай болмаса, «полковник» Сұлтанов әлі күнге оқтың ортасына бір кірген емес. Жауға шапқанда соңында, жаудан қашқанда алдында болады ылғи... Мұның қорықпайтыны-ақ — қарусыз ел! Сондықтан бұл «елмен байланысқа» көбірек жүреді. Жау жоқ жаққа шапқын салып қайтуға да жүрегі бүлк етпейді. Түбекте қалған «Қамбардың тобырына» келгендегі жұмысы да — құр қол елден ат-тон, «ерікті жігіт» жинап алып қайту еді.

Шынында Сұлтанов майдан жайының не болып, не күйде тұрғанын да есі-түсіндей ғана біледі. Колчактың қайда ығысып барып отырғанын, чехтардың Қиыр шығысқа барып қалғанын, жалпақ Ресей түгел қызылдардың қолында екенін, Сібірдің өзінде қалған ақ штабтардың арасы үзіліп кеткенін, бұл жігіт ұзын құлақтан ғана біледі. Саясат өміріне көз жүгіртіп, өз басымен жорамал жасарлық күш жоқ. Ақ генералдардың көсеуі есебінде кетіп бара жатқан жайы бар.

Қазақ елі әлі таланып болған жоқ, олай болса маған аз ба деп ойлайтын сияқты ол. Одан ар жағы әшейін даурық. Оның жақсы білетін бір нәрсесі де бар: екі майданға бөлінген жұрт ойыншыққа аттанғанға ұсамайды. Бірін-бірі жерлеп тынады. Сонда пәленің басы осы елде болмағанда қайда болмақ! Сондықтан бұл елде аяйтын не бар? Осы тағы жау деген деп қорқытады ол.

Өзен бойындағы қалың кірмелерге келгенде де осыдан басқа ойы жоқ еді оның. Улаған-шулаған адамның даусын, өртенген ауылдарды ол жол бойы-ақ көз алдына талай әкеліп қайтарды.

— Талай елің талай жерде-ақ зарлап еді-ау!.. Сонда бір рет қаталасып болса да жұмсағаным болды ма екен?— деп, ішінен күліп те келе жатты.

Ал мынау ел Сұлтановқа тіпті де ұнамады. Ең алдымен әтрәд сау ете түскенде бұға қоймағаны ұнамады. Ылғи бір сойдауыттай азамат, ығыспайды да, еш нәрседен тайынар емес. Ішінде не жатқанын түсіну де қиын.

— Елден әскерге адам жинай шықтық,— деп еді, отырғандар қысылған жоқ:

— Әзірміз... Бір-бір ат, бір-бір мылтықты қолына берсең, осы жігіттер қазір-ақ жүре береді,— деді Сейтен.

Шын әзір ме, неге қарсыласпайды, неге жалынбайды? Бұл жұмбақ болып қалды. Қарсыластың деп қамшы алып ұмтылуға да дәлел жоқ. Қамшы алып ұмтылсаң, осы жігіттер арқасын тосып тұрар ма? Осылардың қару жоқтығына кім кепіл? Өзі партизан ел емес пе? Сұлтановтың ойына қорқыныш та жылт ете түсті.

— Мылтықты барған соң алады. Өз аттарына мініп жүресіңдер, — деп еді, отырғандар оған да абыржи қоймады:

— Бұл елдің ақсақ-тоқсағы жолдарында жатқан... Кездескен боларсыңдар... Дені дұрысын алып болған жоқсыңдар ма? — деді тағы да Сейтен. Сөйлеп отырған жалғыз Сейтен. Өзге жігіттер әр сөздің тамырын басқандай үндеместен отыр.

— Жақсы аттар жайлауда ғой,— деді тағы да Сейтен.

Сұлтанов «тұла бойың толған қырсық екенсің?» — деген адамша, Сейтенге тесіле қарады да, үндемеді.

Ауылға жақындағанда он шақты қотыр-шотырды көргені де рас. Жақсы аттарының бар-жоғын айтқызатын құдіреттен гөрі қорқыныш күштірек болып отыр. Аяқтарын еркінше көсіліп, ауылдың жігіттері қыр көрсеткенге ұқсайды. Сұлтанов сыр бермеді, мақұл көрді.

Офицер Хасанов шәй құйып отырған Наушаға бірдеме деп қалжындағысы келіп еді, қыз да тайсалмады, қайырып

тастады, бір сөзіне екі жауап беріп, екі аяғын бір етікке тықты.

— Қалжындай келетіндерің әдет пе, ауру ма?— деп, Науша түп-тура Хасановтың бетіне қарап еді, Хасанов отырған орнына аз-ақ батып кетпеді.

Бұл ауылмен келісіп аттануға да, керісіп аттануға да болмайтындығын Сұлтанов жақсы түсінді. Енді қалай аттану керек? Олжаның үлкені аман аттану деген қорқақ ой жеңуге айналды.

— Жазанды беретін-ақ ел екенсің! Тарттырармын бір, тарттырармын!— деп, ішінен тісін қайрады да, Сұлтанов далаға шықты.

— Қонсаңдар болмады ма? Таңертең жігіттерді алып біржола жүргенде болатын еді ғой!— деген Сейтеннің сөзі оны тағы да қорқыта түсті. Әтрәдін жинап алғасын ғана күші бойына кіргендей:

— Ертең ат алып келеміз... Жігіттер әзір тұрсын!— деді Сейтенге жекіңкіреп.

— Қазір де әзір!— деді даусына ең сенімді үн бере Сейтен.

Сұлтанов тіл қатпастан жөнеле берді, оның артынан әтрәд қозғалды.

— Тас-талқан қылсақ қайтеді осы ауылды!?— деді Сұлтанов былай шыққан соң.

— Бірінші, бұл — ауыл ғана емес, ел,— деді Лекеров дейтін әскер жігіт,— екінші, ел болғанда жәй отырған елге де ұсамайды.

— Не бәлесі барына көзім жете алған жоқ, әйтеуір сен тұр мен атайын деп тұрған бір халық екен,— деп, Хасанов офицер де өз ойынан хабар берді.

— Иә, ең аяғы қызына дейін шақырайып тұр екен... Аяғыңды бір аттатпады-ау сенің!— деп, Сұлтанов та алғашқы ойынан қайтқанын сездіріп, қалжынға шағынды.

— Сенің келінің-ау ол әлі! — деп, Хасанов қарғаша салуға кірісті. Үйткені Сұлтановтың алдына бір тіреу қоймаса, ол ондырмай мазақтағалы келе жатыр еді.

— Қайдағы?— деді.

— Құрайшыдағы жиеніңе бармай қойған Нәзім осы болатын: «Науша, Науша» деп отырған қара көздің шын аты — Нәзім... Ана қу шал соның әкесі — Сейтен. Мені тани қойған жоқ шығар, мен танып отырдым,— деді Хасанов.

— Солай ма?

— Солай.

— Жырылып түскені-ай ауыздан!

— Әлі де ауызға салып жіберуге кем емес...

— Ендеше әбден оралатын болдық! — Сұлтанов атын бұрып-ақ алды.

— Оралғанда молырақ әскермен келмесең, елу әскерін мынау елге ем бола қояр ма екен, сірә! Бір-екі пулемет те сүйрей келсен, көп болмай жүрер...

— О да дұрыс. Мынау — етек-жеңін түріп, бірдеме күтіп отырған ел. Әтрәд бір жерге сөз байлай алмай иіріліп тұрғанда, ауылдың екі жерінен екі от жарқ етіп, көтеріле бастады. Қызыл жалын қол былғағандай лапылдап өсе жөнелді.

— Мынау жәй болмады.

— Не біреуді шақырып, не бірдеменің хабарын беріп жатқан белгі бұл.

— Айтпақшы, мана біз ауылға тоқтай салысымен бір от шыға келіп еді-ау?

— Ие, онымен біздің жұмысымыз болды ма!

— Бір от бізді келді деп, екінші от бізді кетті деп жатыр-ау, ә?..

— Мүмкін...

— Апыр-топырын қайтеді?

— Жок, күтіндіріп алдық. Енді өзімізге қауіп, ертең оралайық. О да болсын! — Әтрәд жөнеп берді...

Сібірдің көзге тұртсе көргісіз қара түні де жерді жұтып жібергендей еш нәрсені көрсетпей орап алады. Жалғыз қол бұлғап, әлдекімді шақырып жатқан «Қамбар тобының» оты ғана.

— Қап, кідірмегенін көрдің бе! — деп, Сейтен өкініп қалды әтрәдтің кетіп қалғанына.

— Сіз иек көтергенде, өзіміз-ақ тәуекел деп отыр едік... Сақалыңыз бір селт етпеді ғой деп, «Қамбар батыр» наразылығын білдірді.

— Мен оралып-ақ қалар деп Арманға сеніп едім...

— Отты да кешіктірген жоқ едік, неғып көрмеді екен?

— Алдыңғы күні екі минут өтпей-ақ көрдік демеді ме Волновтың өзі?

— Жоқ... Көруін бүгін де көрді... Баска бір нәрсе бөгеп қалды оларды...

Күткен адамдары үлгірмеді, әрі бізсіз еш нәрсеге ұрынбандар деп қатты тапсырғаны қолды бөгегендей болды. Әйтпесе елден іргесін бөліп, бұл тобыр майданның қақ ортасында әшейін отырған емес еді...

* * *

Сібірдің ауыр қара түні де әреңдеп Жерден етегін көтерді. Ауылға Болновтар да келді. Үлкен көк атқа артып алған пулеметтері бар, ұзынды-қысқалы киінген партизандар... Бір келкіге жақын киінген он шақты матростар... Біразы

уылжыған жас болса, бірқатары сақалдары күректей мұжықтар. Арман да солармен бірге қайтып келді. Пулеметті қырдың басына қарай жіберді де, Волнов бастаған төрт-бес матрос, партизан штабының қағаз жағын басқаратын Құлшық Әрелдиқов, Арман тағы бір-екі адам Сейтеннің үйіне барып кірді.

— Тұр, Сейтеке... Науша, қайдасың? Ертістің суын қайната баста...

— Ал, Шодыр! Сөз сенікі, керегінде келмей, енді неғып түнделетіп жүрсін?... Кеше кешке үлкен той болатын еді.

— Жок, Сейтеке, үлкен той алдымызда... Соған шақыра келдік...

— Иә...

— Не иәсі бар? Беляевтың штабы сынадай қыстырылып ортада қалды. Сібір партизандары ар жағын орап алып, Семенов бандысына қосылуға өткізбейтін болды. Арты — Қызыл армия. Енді бұлардың бар күшін салып жатқаны — шекарадан аман өтіп алу. Ағы бар, аласы бар, жапоны бар, бетті шығысқа түзеп, тік жерден жол салып құтылып кетпекші... Қалай деп ойлайсың, кеше жүрген жендетін жұрт қоя беріп отырар ма?

— Жина десеңші жұртты!

— Келгеніміз де сол.

Сейтен ауылға әтрәд келіп кеткенін айтты.

— Ол әтрәдпен де кездесеміз, оның беті де енді шығысқа бұрылып болды, өкінбендер... Іс алда,— деді Волнов.

Келгендер кепкен балықпен ақ су шәйді ішіп болғанша, Сейтен мен Науша әлі тұра қоймаған ауылды оятуға кетті. Екеуі ауылдың екі жағына жүгіріп, лезде жұртты қаз бастырды.

— Уа, қайдасың, қалың жатақ, ел шетінде —

Отырған от пен желдің дәл өтінде.

Ағы бар, аласы бар, жапоны бар —

Қалың жау келіп қапты ел шетіне.

Жау сүйеп ат иегін шекараға,

Жанталас келе жатыр өрі өтуге.

Жау аман арғы бетке өтіп кетсе,

Айтасың ертеңгі күн не бетінді?

Ертістің матростары келіп отыр,

Көрсет деп жарлы-жалшы келбетінді.

Азамат, жинал, жылдам атыңа қон,—

Сол айқас кетпесін кек жендетінде!..

Сейтен таяғын ауылдың қақ ортасына шаншып, таяғына бөркін кигізіп, жұрттың жиналуын күтіп, өзі де сол араға орнығып тұрып отырды. Тап осы арада ол тек жұрт жинаушы

ғана емес, ұлы іске ұйымдастырушы да боп кетті. Айқайды естіген жұрт та көп күттірген жоқ, тез-ақ жиналып қалды. Өзен бойын өрлей отырған қараша үйлердің бір жағын Науша жинап алып келеді.

— Е, ағы ма, аласы ма?

— Екеуі де... Жапонымен үшеуі... Қазір естисіңдер.

Үйден партизандар бастығы Волнов шықты жолдастарымен. Кеудесі ашық, шашы тарақ көрмегелі айлар өткен. Мойнында айқыш-ұйқыш асып алған оқ. Қабағы түюлі болғанмен, көзі күлімдеп тұрғандай, аяқтарын шайқала басып ортаға келді. Сол жақ шекесінде жақын арада ғана оқ сүйкеп өткеннен қалған тыртығы әлі жетіліп бітпеген. Сақал-мұрт ұстара көрмегелі де көп болған. Жұрттың бірталайымен қол алысып амандасты.

— Оқ енді бір жарты елі солырақ соқса шекенді тесіп өтеді екен, ә?

— Е, бірақ дәл кезінде бұрып кеп қалғаным ғой басымды!

— Басың керек екенін ұмытпағаның жақсы болған!— Жұрт күлісіп алды.

— Ал, сөйле, Шодыр!

Волнов дудардай шашына бес саусақты бір салып жіберіп, артқа қарай сыпырып тастады да:

— Жолдастар,— деді.

Одан кейінгі сөз оңай табыла қоймай біраз тұрып та қалды. «Жолдастар!» деген жалғыз сөздің өзі жұрттың ойын лық толтырғандай, жиналғандар дем шығармастан тына қалды. Бұрын киргиз «бұратана» дегеннен құлағы сасып, жасыған елге «жолдас» деген жалғыз ауыз сөз ең керекті сөздің бірі еді.

Волнов әшейінде ешкімнен жалғыз ауыз сөз қарызға алатын жігіт емес. Қазір істің ерекшелігін кеңірек түсіндірем деп әрекеттене бастамақшы еді. Керекті сөз кезегімен келе қалмады, сондықтан «бастанғы» сөзді тастады да, тура іске көшті:

— Жолдастар!.. Сібірдің қанішері өкше көтерді. Енді бұрынғыдай іргесін еркін жаятын жер қалдырғанымыз жоқ. Туы жағылды. Бірақ уын әлі жайып жатыр. Күн шығыс алаш ордасымен туын қосқан генерал Беляев Сібірдегі үміттерінен күдер үзіп, енді бас сауға жолына түсті. Ағы бар, аласы бар, жапонның генералдары бар, осы тұстан шекарадан өтіп кетуге келе жатыр. Сібір темір жолы біздің қолда. Сондықтан соңғы күшін бір жерге жинаған ауыр қол, қазақ даласын қақ жарып, қанды жол салып, өкпе тұстан Қытай шегіне өтпекші. Жолындағы елдерді қызыл жон қылып қырып-жойып келе жатыр, оқыралар елге тісін аямай басып, уын аямай шашып келеді.

— Өткізбеу керек!

— Өткізіп алсаң ғана өтетін шығар.

— Әрине, өткізбеу керек! Өткізбеу үшін қалың кедей қаз-қатар, қара ағаштай атқа қон! Берік қамал, тас кедергі бол! Қарсы алдынан дауылдай соқ! Өкшелей келе жатқан қызыл армияның алды жеткенше шекараға иек сүйетпе! Бірің қалмай майданға тарт!

— Осы ел түбекті сағалап қалғандағы байласқан сөзі осы емес пе еді?

— Ел болып жауға аттанар күн туса, баста майданға!

— Жаз бөрімізді де!

Әрелдік көзілдірігін құлағына қыстырып, жазуға әзірлене бастады, жігіттер де қоршап алды оны.

— Мені жаз бірінші деп.

— Ол бірінші бола алмайды, мені жаз...

— Мен екінші-ақ болайын ендеше...

— Уай, кимелемеші!

— Кимелемесең — кимелеме! Кезегімді неге жіберем!

— Тәртіппен, жігіттер, тәртіппен!— деп Құлшық ондалып отырып алып, тізімге кірісті.

— Уа, майданда кім кезекпен атысушы еді? Кезегінді қоя тұрып, алып жүрсең қайтеді өзі!— деп, жұрт наразылық білдірді.

— Тәртіппен, тәртіппен...

— Тасташы, өй, жазуынды... Көнеки, еркімен баратындарың былай шыға қалыңдар! Бұл топтың бастығы Арман болады. Менің орынбасарым,— деп, Волнов шетке қарай шықты. Оның артынан Арман жөнелді. «Бастық» дегеннің жайын сұрайыншы»,— деп асығып, көптен күтініп жүрген жігіттер де бөгелген жоқ, іркілмей-ақ шыға келді қырдың басына, жалғыз Құлшық қана қалып қойды орнында.

— Жұмыстарыңда бір тәртіп болса, менің тәртіп көргенім өтірік!— деді ол орнынан тұра беріп.

Волнов жігіттерді қатарлап Арманға бастық болудың жайын түсіндіріп тұрғанда, бір топ қыз-келіншекті бастап қасына Науша келді.

— Науша, тез амандасыңдар да қалыңдар... Бөгей көрмендер, қарағым!— деді Волнов.

Наушаны көптен жаратып жүрген, осы бір жерге орын тепкен соң «қосылармыз» деген уәдесі бар Самырат Наушаның қасына келді:

— Науша, қанеки...— деп, қолын созды, «хош бол!» деуге көңілі баспады, жолдастарынан ұялды,— Өлімге бара жатыр ма ең деп, күле ме деп, сүйісіп амандасуға Сейтеннен ұялды. Науша біресе Волновқа, біресе Самыратқа қарады да,

үндемеді. Самыраттың созылған қолын алмады деп, жігіттер Самыратты мазактап шу ете түсті.

— Неге амандасып қалындар дейсің?— деді Науша Волновқа біраздан кейін.

— Енді не дейін, әлде амандасып қалғыларың келмей ме?

— Қалмасақ?

— Қалайша?— Жаңа бір ой қылаң ете түскендей Волнов Наушаға қадала қарады. Ұялған Самырат аяғын әрең сүйреп, жігіттердің ішіне барды да, жоқ болды.

— Жалпақ ел жауға аттанатын күн туса, біз де есепте бар емес пе едік? Елден жырып тастағандай не айыбымыз бар біздің?— деді Науша. Көзінің жасы да ыршып кетті. Волнов та күрмеліп қалды:

— Қалай? Кім олай деді? Менің ойыма да келіп көрген жоқ еді...

— Қойшы, Науша... Ойын ба, шын ба?... Майданмен ойнап бостан-бос оққа ұшқың келе ме?— деп, Арман қаттырақ қайырып тастады.

Арманның айыбын жуғысы келіп, Волнов Наушаның қолын қысып тұрып:

— Солай ма, Науша?— деді.— Ерлік-ақ, қарағым... Бірақ сен түсінесің ғой, Науша, бұл бір сын жолы. Күні-түні арпалыс болғалы тұр... Ойлап қарашы өзің. Мысалы, тауға өрмелеп, су кешіп, ұйқы-күлкі жоқ, түсінесің ғой... Біз құр қолға жақынбыз. Ақтар олай емес... Біз сонша қарулы жауды қолға түсіріп алуымыз керек... Айып бізде, бірақ бұл жолы кинамандар, Науша...

— Күндіз күлкі, түнде ұйқы іздемейік... Өлу керек болса, бірге өлейік!— деп, қыздар да қасарып тұрып алды.— Майданға барудан ауылда қалу оңай деп айта аламысың?

— Науша, давай, қыздарды желіктірме... Бұл майданның соңы емес... Әлі де талай тізе қосып аттанатын күн алдымызда. Мына өткінші қолды қиратып салған соң, бәрінді қосып алуға қолымды берсем, риза боласындар ма?

Науша қолын бермеді, Волнов дұрыс айтатын сияқты көрінгенмен, жәбірленген көңіл қайтпады. Қыздарды ала кетуге де болмады. Қолма-қол майданға кіргелі тұрған партизандарға қыздардың бөгет болуы да мүмкін еді. Волнов оларға ең достық, ең жылы сөздерін айтып, тезірек жігіттерді алып жүріп кетті:

— Жау десе біз әзір тағы да,
Алаш пен жапоны, ағы да,
Құтылмас, аман-сау кете алмас,
Өте алмас шекара жағына!
Бұл бір топ, ауыр қол ығысқан,

Іздеген жау сауға шығыстан.
Ел болып аттандық түп-түгел!
Жел болар кирата жығысқан!

Партизандар арғы ойға құлап кетті. Әр үйдің қасында үркердей болып қана қалған әйелдер. Кемпір-шал, балалар партизандарды көзімен ұзатып салып тұр. Олардың күшті әні әлі ауыл үстінде...

— Қаз-қатар қара ағаштай атқа қондық,
Болайық берік қамал, тас кедергі,
Болсын жау біздің елге беттеместей,
Танысын, мойны үзілсін, сынсын белі!

Қараша үйге сүйеніп, Науша әлі мұнайып тұр, әйел біткеннің атам заманнан бергі теңсіздігі дәл бүгін ерекше сезілгендей, ол қатты жәбірленіп қалды.

Есепте бар, санда жоқ әйел сорлы,
Қатарға алса, болмас па ек бірің құрлы!..

Көзінің жасы бұршақтай домалап тұрғанын Науша сезген де жоқ. Оның ойында — біз шын-ақ қор жаратылған жанбыз ба?.. Волнов та бізді солай санады ма?.. Әшейінде айта беретін теңдігі қайда?.. Енді не мін табыла қалды?.. Наушаны осы ой ғана бунап тұр.

— Кой, құлыным, бұл бір сын жолы деді ғой, Шодыр...— деп, Сейтен Наушаны жұбатқысы келіп маңдайынан сүйді де, көзінің жасын көрмейін деп, басқа үйлерге кетіп қалды. Балалық-ау деп те ойлап қалды ол.

Бір үйдің тасасынан Самырат шыға келді. Ол әлгіде жұрттан бұрын жазылған болатын, жазылып жатып — мені көрдің бе, ерлік көрсетуге бара жатырмын деген адамша Наушаға қарап та қойған. Жігіт болдың, енді мен сені бұрынғыдан артық сүйемін дегендей, Науша да езу тартып, басын изеген... Оның артынан Самырат амандасуға қолын созғанда Науша оған тағы өкпелеп қалған. Оның ар жағында тағы не болғаны түгел Наушаның көз алдында тұр еді. Сол Самырат ұяла басып, Наушаға жақындап келеді... Аяғын нақ баспайды, бет-аузы өлденеге жымияды. Наушаның қасына келді... Әлі тіл қатпайды...

Оның неге келгенін дұрыс жорамалдай алмаса да, Науша қуанып кетті. Одан бұрын ешкімнің елемегеніне жыласа, енді қуанғанынан жылап жіберді.

«Мүмкін, бізді алып кел деп жіберген болар... Әлде амандасып кеткелі оралды ма?.. Қайсысы болса да Самырат жігіт боп шықты»,— деп ойлады Науша.

Әр үйдің қасында жұрттың андап тұрғанына қарамай-ақ, Науша Самыратты құшақтай алды. Оның жалындай лапылдап тұрған жүрегі салқын ойға жол бермей кетті.

— Бізді алып кел деп жіберді ме?.. Мә, сүйіншің! Шын ба?— Науша Самыратты қалай сүйіп алғанын өзі де байқамай қалды...— Әлде, әншейін амандасып кеткелі келдің бе?..

Самырат үлкен ұяттың атын атауға тілі келмей тұрғандай, күрмеле берді. Әйткенмен аталуға тұрғаны анық, терлеп кетті. Біресе жерге, біресе Наушаға қарап, аяғымен жер шұқылай берді.

— Неге үндемейсің?— Әлі үн жоқ... Иығына су кетіп қалыпты.

— Неге үндемейсің?— деді Науша тағы да. Науша шошына бастады.

— Өлімнен ұят күшті екенін білем... Бірақ...

— Не дейді? Қайтып келдім демекпісің!?

— Ауылда сен қалып қойған соң қайтып келдім... — деуге Самыраттың тілі әрең келді.

Науша дереу шегініп кетті. Самырат салбырап барып үйге сүйеніп отыра кетті. Сонша ұяттың салмағын екі аяғы көтере алмады.

— Қой, ойнап айтатын шығарсың!— деді Науша, Самыраттың қасына келіп.

— Жоқ, шын...

— Жоқ, өтірік!

— Шын...

Науша Самыратты жұлқылай бастады:

— Өтірік, өтірік деші... Ойнап едім деші!.. Амандасып кетіп келуге келдім деші... Солай емес пе?..

Науша Самыраттың аузына сөз салып күйіп-пісіп жұлқылап жатыр. Көріп тұрған жұрт аң-таң... Бірақ Самырат өтірік айта алмады.

— Нем бар еді шатасып... Осы да өлген жерім!

Науша күйіп кетті. Көздің жасы кілт тоқтап, жаңа ғана жылап тұрған жүрек тас бекіп ашуға мінді. Күткен жоқ еді, мұндай ел боп жауға аттанса, басын қорғап қайтып келген жігіттен қор кім бар дейсің! Ол жігіттер ар-намыстан жұрдай болмақ! Бұдан былай осы елде Самыраттан сорлы жігіт қалар ма!

— Сен болсаң осындайда сенер жаным,
Ер қара неме керек жоғың-барын!

Ауылда сен қал ендеше күзетші боп —
Серік қып көрі-құртаң кемпір-шалын!

Науша жүгіріп ауылдың ортасына барды. Самырат қашып келіпті деп азырақ айқай салып жібермеді. Тек әйелдің тапқыр ақылы ғана жол тауып берді оған:

— Самырат бізді шақыра келіпті... Жиналыңдар!— деді Науша. Самыраттың абыройын ашпады.

— Енді суға кетіп өлуден басқа не қалды? — деп отырған Самырат та ұшып түрегеліп, Наушаның қасына барды. Ол қуанып та кетті, қорқып та кетті.

— Науша-ай, өлімнен бір алып қалдың-ау!— деді әуелі. Аздансын: — Әлгіде алмай кетті ғой... Қыздарды жинағаның қиын боп жүрмесін,— деді босандау.

— Шығарма үніңді!.. Әлгіде алмаса, енді алады. Екі қызды бір жігіттің орнына сана деймін... Сендей жігіттің орнына бір қызды сана деймін!— Науша күлген де жоқ...

Ауыл қайта жиналып қалды... Біреу бақан, біреу қызыл орамал өкеліп, Сейтен ту жасап жатыр. Жалғыз Сейтен ғана Самыраттың неге келгенін сезді. Наушаның оны көтермелеп әкетейін деген ойын да біледі...

— Ұл боп тумағасын амалым бар ма! Ердің намысын беріп, әйелдің атын берген соң қайтейін! Өзім жасап, өзім алып жүрейін алдарыңда! — деп, Сейтен туды алып былай шықты.

— Ау, сенікі қай желік? — деп, оған біраз адам тоқтау айтты.

Шынын айтқанда, қыздардың бұл көтерілісін ауыл адамдарының көбі ұнатқан жоқ. Шын-ақ партизандарға барып қосыла қояды екен деп сенген де жоқ...

— О, қыз-келіншек қайда барушы еді?... Жігіттер ұзап кетпей тұрғанда оңашада амандасып қайтқалы бара жатыр... Айла ғой... — деп ойлады көбі. Сондықтан ойынды-шынды түрде:

— Е, жолдарың болсын, барыңдар! — десті жұрт.

Істің арты немен тынарын ойлауға Самыраттың да шамасы келмеді, ол қыздарға еріп болса да партизандарға қосылып қалуды ғана ойлады.

— Науша бір жол табар, барған соң,— деді де, туды қолына алды. Манадан қара басын қайда жасыруға білмей қысылса, енді оның денесіне жан кіріп, барлық ұяттан осы арада-ақ құтылғандай жеңілденіп кетті.

— Ендігі қалған жасым майданда өтсін!— деп ойлады Самырат, бұл оның шын серті еді.

Алдында Сейтен мен Самырат, қыздар тобы өзен бойын жаңғырықтырып жөнеліп кетті:

— Жаңа жол — бақыт жолы біз салатын,
Өшпейтін, мәңгілікке із қалатын.
Жылаудан, қайғы-шерден, күннен-күлдан,
Арылтып жаңа өмірге апаратын!
Ұлымыз-қызымыз боп түгел ердік,
Уа, Ленин, жарлы-жалшы түгел сендік.
Ел тапты күткен үміт, шыққан Күнін,
Ел сырын, ел жүрегін түгел бердік!

Ойын ба, шын ба? — деп, кемпір-шалдар қарап тұр.
Қосылып шыққан әйелдер әні әрі жаңа, әрі күшті, әрі
жағымды үн!..

* * *

Қыздар тобының алды қырға шыға бергенде, жайлау
жақтан салт әскер де түсе қалды. Әскер әуелі ауылға қарай
жақындап келді де, ту көтеріп бара жатқан қыздарды көріп,
солай қарай ойысып кетті. Ә дегенше қыздардың алдын орап
алып, ауылға қарай қайта қуды. Қыздар быт-шыт болып
ауылға қарай қашты. Ту көтерген Самырат, Сейтен, Науша
тағы біразы әтрәдтің ортасында қалып, көрінбей кетті. Ұрып
жүр ме, шауып жүр ме оны ауыл көре алмай қалды.
Анда-санда бір көрініп қалған ту ғана ауылдың жүрегіне нәр
болып тұрды.

— Сақтай гөр, сақтай гөр!..

Кеше жазанды тарттырармын деп кеткен полковник
Сұлтанов, бүгін молырақ әтрәдпен оралған еді. Кеше оның
кол-аяғы тұсалып, жазыла алмаған екен, бүгін шатынай
келіпті. Атын омыраулатып, қыздарды опыр-топыр қуып, бір
уыс қылып иіріп ауылға айдап келді.

— Большевик әкең бе еді келе жатқан, қыз-бозбалаң түгел
ергендей? Жеті атаңнан жарымаған өңкей кірме, жау сендер
екенсіңдер ғой отырған! Сал өртті түс-тұстан! Ал талауға!
Бір қара үй қалмасын жер бетінде!— деп, Сұлтанов
қылышын суырып алып, найзағайдай жарқылдатып әркімге
бір төнді.

Әтрәд шын-ақ аяған жоқ ауылды. Қыр қазағынан гөрі
жатақтардың үйінде еске аларлық бірденелер табылып
қалады, «Қамбардың тобырын» тік көтере тонады. Қараша
үйлердің дал-далы шықты. Таланған үйлердің сүйегін от
кеміріп тастады. Бірақ ауылдан байбайлап бажылдаған бір үн
шықпады. Қатын-қалаш, бала-шағасына дейін үйлерінен
былай шығып алып, қасарып қарады да тұрды. Еш нәрсеге
таласқан да жоқ, еркексіз қалған ауылдарды талап, «ерлік»

көрсетіп жүрген алаш алармандарына қарғыс оқып, қарады да тұрды.

Бет-ауыздары қызыл ала қан Сейтен мен Самырат ешкімді жылатпады.

— Мырза-ау, жастардың жұмысын өзіміз де білмей қалып...— деп бір шал Сұлтановқа жақындап келіп еді, аттың астында қалды.

— Сорлы, кім деп сөз айтпақшы едің!— деп, Сейтен сүйреп алды оны. Әр жерде домаланған қараша үйлер ө дегенше өртеніп, бықсыған қара төбешікке айналып қалды. Қызыл түмсық болған талаушылар еркінше жайлап болған соң, бар адамды иіріп, Сұлтановтың алдына айдап келді. Тісі-тісіне тимей сақылдап Сұлтанов тұр.

— Жігіттер қайда кеше жинап отыр деген? Екі көзіңді етегіңе түсірейін бе?— деді Сұлтанов, тағы Сейтенге төніп,— әзірміз дегенің қайда?

— Әзірі әзір болатын, қызылдарға қосылып кетті.

— Қызылдар үшін жина деп пе едім?

— Ақтар үшін жиналып отырған ел бұл арада жоқ болатын.

Қылыш пен қамшы тағы кезек-кезек жарқылдап кетті.

— Қашан кетті олар?!

— Ендігі сенің ауылыңды олар да ортаға алып жатқан болар! Сен Сұлтан қажының баласы болсаң, өз үйіндегі той бұдан гөрі қызығырақ болып жатқан шығар-ақ!..— деді Сейтен, Сұлтановты тез жөнелтіп жіберем бе деген оймен.

Сұлтанов тағы да қамшысын көтеріп алғанда, әкесін шегіндіріп жіберіп, алдына Науша тұра қалды. Сұлтановтың қолы да көтерілген бойы тұрып қалды. «Қәне, мені ұра ғой!» — деген адамша Науша шақырайып біраз тұрды да, кернеген ызаны төгіп-төгіп жіберді:

— Несі ерлік жүрегін баспай кетсең,
Бірін атып, біреуін аспай кетсең.
Күнө ғой, кешілмейтін қара таңба,
Ел қанын қара судай шашпай кетсең.
Кім сенер олда-білдө дегеніңе,
Қыздардың абыройын ашпай кетсең!
Қалдырма сабақты ине, түгел тона,
Таң қалар естіген жұрт шаппай кетсең!
Мә, қолым — келер жолы, кесіп әкет,
Жазанды тап осы елден таппай кетсең!—

деді Сұлтановқа. Мұндай қорлықты Сұлтанов туып-өсіп естіген емес. Мұндай таңбаны ешкім айғыздап тұрып басқан

емес бетіне. Тарт тілінді деп қамшысын үйіргенде тілін тартпаған қызды көрген емес өмірі! Кіммен кездесіп тұр өзі!?

— Хасанов! — деді Сұлтанов бар даусымен, — таста басқаларын! Байлап ал мына қызды!

Қасында екі-үш жендеті бар Хасанов үн-түн жоқ келіп, Наушаны қапсыра құшақтап алды да, әрі алып шықты.

— Ана жігітті де алып жүр! Мылтықты кімге қарай әкету керек екенін үйретейін мен оған! — деп, Сұлтанов Самыратты нұсқады. Жендеттер оны алып кетті.

Өтрәд қыз ұзатып әкеле жатқандай қып-қызыл ала. Бірінің астында көрпе, бірінің астында кілем, біреуінде текемет. Кейбіреулері киіз, кілем, көрпе-жастықты теңдеп алып, кейбіреулері самауырға дейін өңгеріп әкетіп барады. Әлгіде ғана сойдауыттай жігіттері бар ауыл, кеше ғана Сұлтановтың бандысы бата алмай кеткен ел бала-шағасын шұбыртып айдалада қалды да қойды!

Манадан қасарып тұрған Сейтен, ақтар Наушаны алып жөнеле бергенде шыдай алмады. Еркектің қайратты екенін жүрегі жеңгендей, жылап жіберді. Жүгіріп барып Сұлтановтың үзенгісіне жармасты:

— Жаным, сөз айттың деп қызды тұтқынға алу жоқ еді ғой! Мекелайдан сен жаман болдың ғой? Көзімнің қарашығы жалғызым еді, қалдырудың емі не болады? — деді Сұлтановқа. Айтты да өкініп қалды...

— Оттама! — болды қайтқан жауап.

Сейтен шегініп тұрып бір қалды да, тағы жүгірді өтрәдтің соңынан.

«Енді бұл елде не қалды? — деп ойлады Сұлтанов.— Жазанды тарттырармын деп едім, тарттырған жоқпын ба? Жалғыз бір жігітін қолға түсіп еді, алғам жоқ па? Оқи берсін құранын!.. Талаудан олқы болдым дей аларсың ба екен, большевиктің елі?.. Енді несіне айналамыз? Қатер тіккеніміз осы қыз еді, оны да байладық қанжығаға!.. Қызыл түлкі қандай жарасса, қыз да сондай жарасып тұрған жоқ па? Енді не тұрыс бар, өтрәд!»

Құр қол елді «жеңіп» өтрәд майданнан шыға келді.

— Қаныпезер болмасаң қалдырып кет жалғызымды! — деп, Сейтен тағы қатарласып қалды Сұлтановпен. Сұлтанов сөз де қайырған жоқ, әншейін аттың омырауымен қағып, құлата салды да, жүре берді.

Сейтен тұра салып, тағы ұмтылып келіп:

— Жібермеспін! — дегенше болған жоқ, Сұлтановтың қылышы жарқ етіп келіп, Сейтеннің төбесін сүйкей өтті де, бөркін ұшырып әкетті. Сұлтанов шоқытып жөнеле берді... Өтрәд ұзап кетті. Бұлқынып бара жатқан Наушаның даусы ғана еміс-еміс естіледі. Наушасын тағы бір көріп, тым

болмаса бір ауыз сөз айтып қалайын деп Сейтен тағы жүгіріп еді, буындары басуға келмеді... Кұлап кетті... Қайғының салмағы алып түсті... Енді басын көтеріп, көзін ашқанда, қоршап алған ауыл адамдары! Әтрәттің қарасы да көрінбей кетіпті. Тұтқында кеткен Наушаның да үні естілмейді. Тек соңғы сөзі ғана жүрекке ұялапты, құлақта шулайды.

Жұрттың жұбатқаны Сейтеннің құлағына да кірген жоқ. Оның жүрегіндегі қайғы да, жұбаныш та басқа еді. Ол басын көтеріп алды да, әуелі тілектес достарының алдына зарын төкті:

— Уа, Төңірі, жаңа білдім жалғаныңды,
Кетпейтін қара таңба салғаныңды.
Нең қалды жұрт көрмеген қайғы-зардан?
Түгел төк енді аяма қалғаныңды!
Уа, Наушам! Жетім қалған жеті жаста,
Жете алмай кеткенің бе арманыңа?
Көзімнің қарашығы түстің бе ағып
Қырқылып қос қанатым қалғаның ба?
Қан жылап қара жүрек зар қағады,
Қансырап өлі кетіп талғаны да,
Тал түсте қорлау-зорлау, талан-тараж,
Кім шыдар бұл қорлықтың салмағына!

Сейтен тағы құлап кетті. Бір жақтан Самыраттын шешесінің зары шықты. Жау көзінше қорқуға да, жылауға да ұялып тұрғандай, сорғалаған жас, жылаған көз көбейе берді. Елдің жарасы жанына жаңа батқандай, көрген қорлық-зорлығын біріне-бірі шаға бастады.

— Енді мұның төлеуі не? Кете бермек пе ел теңдігі көрінген қарақшының қанжығасында? Кім айтады керекті сөзді? — Жұрттың ендігі күткені осы еді, оны Сейтен айтты.

Ол аң-таң болып азырақ отырды да, ұшып тұра келді. Қыр асып бара жатқан ақтарға қарады. Науша көзіне жас алмастан өлі жағаласып бара жатқандай көрінеді оған... Қызылдар кеткен жаққа қарады. Олар ақтардың ордасын өртеп жатқандай көрінді. Бүкіл ел білегі бірігіп, жауларын темір шеңбермен қысып келе жатқандай сезілді.

Сейтен жерде жатқан қызыл туды қолына алды. Өлгіде ғана жасыған адамның зарын төккенге өкінгендей, енді сілкінгендей, бойына сарқылмас күш біткендей, қайнаған кек қысқандай түнеріп, жұрттың қарсы алдына шықты. Өлгіде зарын шақты. Енді жұрттың күткен сөзін айтты:

Жоқ-жоқ-жоқ! Ел жүрегі бірге соғад,
Ел жетпек мәңгі күткен арманына!

Бетпе-бет кездескенде жау қылығы,
Майырлап жасық темір болғаным ба?
Кекті алмай жауда кеткен қан майданда —
Босқа өліп, бойды ұсынып қалғаным ба?
Іркілмей жау шошысын жалғыз аттан,
Желбіретіп қызыл туды ал қолыңа!

Сейтен туды қолына алып бұлғап-бұлғап жіберді де, жұлқынған, ашынған күйі қызылдар кеткен жаққа қарай жөнеле берді. Оның артынан «Қамбардың тобыры» да түгел еріп кетті.

II

Брест бітімі бүкіл дүниеге большевиктердің кемеңгерлігін көрсетті. Тар кезеңде бірін-бірі тақыр мұзға талай отырғызып кетіп дағдыланған жиһангерлер мемлекеттері большевиктер әдісіне таң қалды. Жас советтің бірінші адымы ұнамады, бірінші жұдырығы қатты тиді. Жиһангерлер соғысына патшалы Ресеймен одақтасып аттанған бес жалмауыз, енді советтік Ресейді түс-тұсынан талауға аттанды. Владивосток, Архангель, Мурманға әскер төгіп, Ресейдің өз ішінде қалған ақ генералдарға күш-көмек беруге сөз байлады. Он тоғызыншы жылы майдың жиырма алтысы күні Клеманов, Лойд-Жорж, Орlando, Вильсон, Сайондзи бесеуі қол қойып, Сібірдегі Колчакқа жәрдем беретіндерін жариялады. Бұрын бірін-бірі бөгеп бай Ресейге қол салдыруға бірінен-бірі қызғанып келсе, енді жапа-тармағай қол салды. Ресейдің әр түкпіріне, бір совхоздың қарамағындағы жерден аз-ақ үлкен жерге тұяғы іліксе де «желбуаз», бұзаушық «мемлекеттер» орната бастады.

— Әр шалшықтың түбінде бір көлбақа болса да бақылдап жатсын, әйтеуір! — деді олар.

Қабылан, қасқыр, айдаһар, питон жылан, шаян — бәрі қосылып, «шын достасқандарына» ант-су ішіп, бірінің қия басқанын бірі аңдып, жас Ресейге, жана дүниеге жабылып кеп кеткен кезі еді бұл. Бірін-бірі жұтып жіберуге де өзір еді бұлар.

Бұлардың ішінен Сібірге тым сұғынып кіріп кеткені Жапон болды. Генерал Танака Владивостокқа ұзап алды да, Шығыс Сібірдің дәл ортасына атаман Семеновтың бандасын орналастырып, Батыс Сібірде Колчактың қалдық генералдары мен «Алаш Орданы» қолына алды. Жапон еңбекшілерінің Танаканы «Сібір» деп атап кеткені осыдан еді. Ол Қиыр Шығыстан аттанғанда:

— Ең болмаса өзімді жерлейтін жер алам Сібірден! — деп аттанған ғой.

Сол Танака жиһангерлер соғысынан ұшан-теңіз пайда тапқан Жапон алтынына жалданған генералдар мен «Алаш» сияқты шартық «үкіметтер» арқылы, өмір бойы қайраған тісін Сібірге салып-ақ жіберген еді.

Жалданба генералдардың бірі — осы Беляев. Ол Батыс Ресей түгіл Орта Ресейден әлдеқашан үмітін үзіп, өлім мен өмірдің екеуін де Танакадан күтеді. Оның бұл жолдағы жолдасы Шығыс «Алаш Ордасы», үйткені Колчактың ең салмақты күштерін Қызыл Армия әлденеше белден асырып тастады. Колчакпен байланыс үзілгелі екі жеті өтті. Беляев пен Шығыс «Алашы» аралда қалды.

Танака самурай десең самурай, сұмырай десең сұмырай. Ол алтын салған қапшықтың ауызын буып жатқанда Беляевтың да, «Алаштың да» кеңірдегін бірге буып жіберді:

— Тырп етші енді,— деп тұрды оның жылан көзі.

Ендігі бас штабта сол. Беляев істеген ісінен екі рет есеп жіберіп еді, Танака екеуін де қайтарып жіберді: «Мұндай былшық бізге тегін берсең керек емес»,— деп жазыпты шетіне.

Ол есептерінде жазылған өтірік те құдайға шүкір еді, енді өтіріктің өзін табатын жер қалмады:— Сатып алатын да жер жоқ! — деп қынжылады Беляев.

— Ендігі жерде әрі шынынды өтірік орнына алар ма екен! Арзан шындықты не қылсын!.. Вера, жазшы сонда да... Бас шайқа деп бір тоқташы... Жаздың ба?

— Жаздым,— дейді Вера, онан кейін дөнеме айта алмайтынын Вера да жақсы біліп алған. Ішінен Беляевты мазақтап күліп отырған сияқты.

— Жаздың ғой?

— Жаздым...

— Сенде ештеңе жоқ па? — дейді Беляев адъютантына.

— Өтірік болса да орайы келіп тұрса болғаны,— дегендей, басын шұлғып, көзін қысады.

— Жок, тақсыр!

— Шурбан!.. Көк есек! Шақыршы әлгі «Алаш үкіметінің» офицерін!.. Сол табар, таба қалса бір өтірік...

Хасанов үндеместен шығып кетті. «Бұған жәбірленген не керек екен! Беляевтың күні батсын, адъютант түгілі завхоз бола аларсың ба екен!»— деп ойлады Беляев, Вера әлі күтіп отыр...

Басқа дөнеме жоқ. Келісіп алып лақтырып жіберсең де мейлің. Кеуде босаған бөшкедей қаңырап тұр. Ой деген — қараңғы түн... Сібірдің түні! Айналаң жабылған есік, есікте кілт... Түңілген, қорыққан сұлдер... Темір шеңбер күн сайын

қысып, арал тарылып барады. Қорыққан көңіл ылғи бір күйді жырлайды.

— Артын жау, алдында жау бір қара жар,
Шама жоқ алды-артына бір қаранар.
Қысқанда қос қабырғаң қабысады,
О боже! Большевикке не шара бар?
Россия отан емес, қазулы көр.
Ел іші аяқ бассаң жабулы тор.
Бетіміз тым болмаса батыс та емес,
Біз қашқын беті шығыс қырсыққан жол!
Біз сұлдер — ескі Ресей азғындаған.
Біздің күн батқанына, міне, екі жыл! —

деп, Беляев өткен күнді жоқтайды ыңырсып.

— Жазайын ба? — дейді Вера ашықтан-ашық мазақтап, бұл мазаққа Беляев әбден үйреніп болғандай кектемейді.

— Біз аралда қалдық, жалғыз-ақ ашық есік, әзір бастау жол шығысқа түсіп жатыр. Онда да самурайлар жеркеніп жүрмесе ғана... Басынды батысқа қаратып өлген де бір сәрі екен-ау! Мынау берекесіз Алаш Орда!.. Анау оның қосып берген полковнигі. Тұтқын қызға тұтқын болып жүрген!..

— Құлдық, генерал! — деп Сұлтанов кірді. Беляев амандаспады.

— Мурато көрдей қысып жатыр, нең бар айтатын? «Ерікті» Алаш полкінің ерлігі қайда көрсеткен?..

— Жоқ демексіз бе?

— Полковник!

— Генерал!

— Қара домалақ жалпақ бас киргиздар! — деп бастады да, енді бір сөз көмейіне тұрып қалғандай айтпады Беляев.

— Сен болмағанда оны да айтатын едім! — дегендей, Вераға қарады. Вера шығып кетті.

— Қазақ полкі қанша елді қызыл жон қылып қайтты,— деп, Сұлтанов Беляевқа қарап еді, бұ да ұнамады оған.

— Мұның аты большевикті көбейту! — деді Беляев.

— Большевиктермен соғысу дегеніміз, қалың елмен соғысу деп өзіңіз айтқан жоқ па едіңіз? Осы көзбен қарағанда, қазақ полкінің жүріп кеткен жерлеріне көз тоқтатуға әбден болатын сияқты еді... Аз десеңіз... Полк әзір...

— Әзір?.. Бары не, жоғы не! Жалпақ майдан қайда сырылып кеткенін білемісің? Тым болмаса атаман Семеновқа жете алмай тұрғанымыз жоқ па? Сібірдің сеңсең бас мұжықтарына бір серпіп тастау керек пе, жоқ па? Бұл тек

өзіміз үшін ғана!.. Ал бас штаб мұныңды тыңдағысы да келмейді. Мә, оқып көр мынаны!..

Сұлтанов бас штабтың генералы Муратоның жазған бұйрығын оқып шықты да:

— Аямаған екен! — деді, «ит» деген сөз мұның да көмейіне тұрып қалды. — Боқтау біткеннің түп-төркіні Қиыр Шығыс екенін білмейтін бе едің?

— Меніңше Мурато жалғыз алаш емес, осы штабтың ісін түгел ұнатпай отырғанға ұқсайды ғой? Жалпы айтып, тұтас білдіресіз де жайды...

— Онда саған жеңіл бола ма?

— Алаштың басты адамдары кетті ғой сонда... Түсінісер... — деді Сұлтанов сөздің бетін бұрғысы келіп.

— Алаш!.. Алаш деген шала үкімет, бір балаған мен үшін! Қымбат болса сен үшін, сардала қанға батсын! Сай-салаңнан қан ақсын! Боял қанға майданда! Сал еліңді майданға!

«Қайдағы елді айтады?» — деп ойлады да:

— Сонда не қыл дейсіз? — деді Сұлтанов.

— Не келеді қолыңнан сенің?

— Ол өз қолымнан не келеді деген сөз болып шығады...

— Полковник!

— Кешір, тақсыр, қате кетсе... Полк әзір, қайда жұмсасаң да...

— Сен екі құдайға бағынған сорлы екенінді ұмытпа, мырза! Колчак, Самурай деген екі құдайың бар сенің! Жаның қалса, менің қанжығамда ғана қалады!

Беляев шын-ақ ашуланды. Лактырмаған, теуіп жібермеген бір нәрсе қалған жоқ штабта. Күре тамыры кеудесіндегі ленталарындай білеуленіп, екі көзі қанталап кетті, бірақ Беляевтың ендігі күні ұзақ ашулануды көтермейтін халде еді. Күн деген күннің өзі неше сағаттық екені белгісіз, ол бұрынғы әдет бойынша, айта берсең жиһангерлер соғысының бас кезіндегі әдет бойынша көпіртіп-ақ ашуланса да, ұзамай-ақ сылқ ете түсетін.

— Полковник, — деді Беляев, Сұлтановтың иығына қолын салып тұрып, — мен күйінгеннен айтамын, түсінесің ғой, тат қалып жүрмесін көңілінде... Ойлашы өзін. Біз әлі күнге Қызыл Армияның шеңгеліне түсе қоймай келе жатырмыз... Егер біз Қызыл әскермен бетпе-бет кездесе қалсақ, оның ар жағындағы күннің не боларын айта аласың ба? Аз күн айбар көрсетіп, тым болмаса, бас штабтың сенімін ақтау керек пе, жоқ па? Шынымды айтсам, кімнен қорқу керек екенін мен өзім біле алмай қойдым: Қызылдан ба, Колчактан ба, Самурайлардан ба?.. Өз қара басым көбінесе Самурайдан қорқатын болдым. Үйткені қызылдар Колчакты қуып барады, бізді елеп, қайрыла қоймас деймін...

Сұлтанов өз ойын білдіргісі келіп:— Мына бүйірден шыға келген Волнов партизандары...— деп аузын аша бергенде, даладан шаңк еткен дауыс естілді.

Шаңқылдаған ащы дауыс, ашынған әйел даусы әлдекімді жерлеп келеді. Беляев пен Сұлтанов еріксіз далаға қарап еді, Хасановка бой бермей, штабка келе жатқан Науша екен.

— Мені қайтаратын уақыт әлі жеткен жоқ па? Мен әкем жоқ жерде тұра алмаймын! Мазақтарың жетсе, босатындар! — деді Науша кіріп келген жерден.

Әлі бір өтінген емес, ылғи әмір, ылғи тепсіне келеді ол. Күн сайын басым болып барады.

— Бикеш, ол ерік бізде емес пе? Босататын күн туғанда босатамыз дедік қой...— деді Беляев, даусына ойнағандай үн беріп.

— Сен жандаралсың, біздің халық «жандарал» дейді сені, білетін шығарсың? — Сен осыгүні ылғи жан алып жүрсің, бірақ өз жаның байыды ма одан? Жоқ шығар! Баю қайда! Сенің жаның қайыршыдай қаңғырып әр молаға бір барып, өріс таба алмай жүр осыгүні! Тым болмаса бір рет достық қылсаңшы жаныңа! — деді Науша.

— Токтат! Токтат!

— Жоқ, тоқтатпаймын! Өзім тұтқын болсам да тілім тұтқын емес, үйткені әлі кескен жоқсындар! Ойлашы өзің: мысалы, сенің тап мендей жалғыз қызың болса, сол жалғызың мына сияқты бір айуанның қолында жүрсе, сол қызыңды өзің сияқты бір «жандарал» босаттырмаса, қайтер едің сонда!

— Жетті, жетті! Әкет! — деді Беляев бар даусымен. Үйткені оның жалғыз қызының бары да рас еді, оны Наушаға айтып қойған да, генералға осылай келіп соқтық деп үйреткен де Вера болатын ғой. Қызының Владивостокқа аман-есен бір барып қалғанын білетін, одан ар жағы қараңғы еді... Ұзынқұлақтың хабары онша жағымды да емес болатын.

— Өзім босанып кеткен күні өкініп қалмаңдар ендеше! — деді де, Науша шығып кетті.

Науша тұтқында жүргелі бір жеті болып қалды. Одан бері екі рет соғыс болып, Беляевтің штабы да екі рет жылжып қонды. Бұлардың Ертіс жақ алдын ораймыз деп партизандар алысып жүр де, алдын бергісі келмей Беляев тіресіп келеді. Ертіске екі жағы да құмар. Неге екенін Науша алаң-елең ғана біледі. Самыраттың айтқан бір жорамалы бар еді, оған Науша:

— Еркексіп тұрғанын,— деп сенбеген.

Наушаны өкелген күні екі сағаттай оңаша үйге қамады. Самыратты келген жерден-ақ «ерікті» полкке қосып

жіберген. Бір «ерікті», бір еріксіз екеуі екі жерде жылап та алған.

Екі сағаттан кейін Наушаны оңаша үйден шығарды. Әуелі есікке Хасанов келді:

— Құдаша! — деді ол ыржиып, ақырын есіктен сығалап. Науша үндемеді. Хасанов босағаны сырыңқырап жіберіп үйдің ішіне қарап еді, іргеге жабысып отырған Наушаны көрді. Хасанов Наушаның тұсына келіп, етпетінен жата қалып, іргені көтеріп, бетін керегеге жапсырған кезде Науша бас бармағын екі саусақтың арасынан шығарып алып, Хасановтың мұрнына түртіп қалды.

— Мен сені қалай босатам деп жүрсем! Өз обалың өзіңе ендеше! — деді Хасанов тұра беріп.

«Шын айтып жүр ме?» — деп Науша бір ойлап қалды да, тағы үндемеді. Сене алмады оған. Сүйткенше болмады:

— Е, неге тебесің? — деп, Хасанов тұра келді. Сұлтанов екен арт жағынан келіп, Хасановты теуіп жіберген.

— Теппесін десең, аяғыңды аулақ бас! — деді Сұлтанов.

Екеуі бірін-бірі әр түрлі үй айуандарына теңеп, ұрысқан бойы әрі кетті... Одан кейін бес минут өтті ме, өтпеді ме, Вера келіп Наушаның есігін ашты. Науша содан бері Верамен бірге тұрады, бірге жатады. Ол керекті серік болып шықты Наушаға.

Екі күн өткен соң Сұлтанов Наушаның күйеуін алдырды. Күйеу дегеніміз он бір жасар бала екен, Наушаны бірінші көргенде айтқан сөзі:

— Апа! — болды.

Баланың шешесі, Сұлтановтың апасы, таңертең салған ойбайын кешке әрең тоқтататын долы адам екен, бірге келіпті, «апа» дегенде-ақ балаға жұдырықты салып-салып жіберді.

— Апасы несі қуарғырдың! Қатының емес пе сенің! Қатын де, қатын!

Бала да көк төмпешпен көзін ашқан көнтерлі болу керек, жыламады. Қасарып тұрып алды, сазарып:

— Қатын ба екен ол? Қыз! Қатын болса, көкала келгір, түйнеме шыққыр деп ұрмас па еді мені! — деді бала есіктен шығып алып.

Наушаның қайынене, «күйеуімен» бірінші ұшырасуы осымен бітті. Сұлтанов дауысын көтергісі келіп еді, Вера аяқ салдырмады. Долы бәйбіше баласын қуып кетті.

Сұлтанов тағы екі-үш күн қазақшылыққа салып көрді. Вера мен Науша мазақтауға айналды оны. Кейде өзі сырттан бақылап, баланы Наушаның қасына жібереді:

— Мен сені жақсы көрем деп айт! — деп үйретеді балаға. Бала басын изейді, басын изейді де, екі қыз жатқан үйге жүгіреді.

— Жөкен! Жөкен! — деп екі қыз қарсы алады оны.

Қолына елде жоқ қант, конфет сияқты нәрселерді ұстатады, екі қыз баламен балаша сөйлеседі. Бала да «күйеулікте» жұмысы жоқ, балалығын істейді.

— Апа,— дейді екеуін де:— Вера апа, Науша апа...

— Сен кімді жақсы көресің?

— Екеуінді жақсы көрем!

— Кімді жек көресің?

— Апамды жек көрем, нағашымды жек көрем.

— Неге жек көресің?

— Сабайды.

Ғажап еш нәрсесі жоқ. Бала екі қызға үйір болып алды. Туғалы көрмеген жат дүниеде онымен жылы сөйлесетін сол екеуі болған соң, ол сол екеуінен артық жан болмады балаға. Ұйқыдан тұрысымен соларға келеді, күні бойы солардың қасында. Ылғи сырттан тындап жүретін шешесі баланың оттап отырғанын естіп қалып, әлденеше рет сүйреп әкетіп жүрді. Кейде Вера мен Науша арашаға түсіп, баланы ұрғызбай алып қалатын болды. Енді баланың өзін алып кашпаса, абыройсыз іс абыройсыздықтың жарына апарып құлатуға әкеле жатты.

Самыраттың күні де онша жаман бола қойған жоқ.

— Сен енді ерікті ақ әскерсің! — деп, қолына мылтық беріп жатқанда:

— Болсақ бола салайық! — деген ол.

Содан кейін оның ізіне түсіп жүрген де адам шамалы. Кейде Верамен, Наушамен кездесіп, қалжындасып жүреді. Полктің ішінде әкетіп бара жатқан қатты тәртіп те жоқ. Күнінде бірер сағат «оң аяқ», «сол аяқ» деген болады, оның ар жағы бостандық. Сыртынан қарағанда полк, ал ішкі жағы кәдуілгі арғын, қыпшақ, қоңырат, найманның бозбаласы. Полктің ішкі бөлімдерінің өзі ру жігімен бөлініпті. Бір бөлім — арғын, қыпшақ қырық жігіт болса, екінші бөлім — жалайыр он бес-ақ адам. Сары үйсін одан да аз. Қолы бос жігіттер ру-руға бөлініп алып, әуелі айтыс салып, айтысты төбелеспен аяқтағанда сары үйсін ылғи таяқ жеп қалады. Әскерді ру-румен құруды бері келгесін Шыңғысхан да өзгерткен болса, азған заманды орнатам деген алаштар одан да әрі барып соғыпты!

— Полк ішінен іріп, тарап та жатыр. Түн асқан сайын біраз жігіт жоқ боп шығады. Күзетшіні күшейткен күні, ең алдымен күзетшінің өзі кетеді.

Беляевтің өз полктары да осының аз-ақ алды. Олар да күн санап сұйылып барады. Екі рет болған соғыста бұлар қызылдарға қашып кеткен жігіттердің талайын көрді. Соғысты былай тастап:

— Әй, әй... Мен ғой... Темекің бар ма? — деп талай айтысты. Жақсы мылтықтарын беріп, жаман далбасаны алып қайтқандары да толып жатыр.

Қасына бес жігіт ертіп алып, соғыс үстінде Самырат Волновқа барып қосылды. Бірақ Волнов жігіттерді алып қалды да, Самыраттың өзін қайтарып жіберді:

— Сонда бол! Керек боласың! Ұялсаңшы қалындығыңды тастап қашып келуге!..— деді күліп.

Ақ әскерлердің шіруі жеткен. Оларды ұстап тұрған алғашқы екпін бе, әскер деген ат па әйтеуір бір әшейін тұрған далбаса, екі сағат еркін сөйлескен адам бұл полктардан қанша адам қалдырар еді!

Осы топтың ішінде аз күн «ерікті» әскер болып Самырат қала барды.

— Мен осында қалатын болдым! — деді ол Наушаға, Волновты көріп қайтқаннан кейін,— әскер арасында саяси жұмыс жүргізем... Анау Вераның өзі сенімді адам ба? Дегенмен аузыңа берік бол...— Науша күліп жіберді...

Самырат тағы бір нәрселерді айта беріп еді, «күйеу бала» кіріп келді.

— Күйеу, күйеу! — деп, Вера қасына шақырды оны. Орысша айтса да «күйеу» деген сөз Самыратқа ыңғайсыз тиді. Қызғанып кетті ол. Оның қабағы келіспегенін көре қойып Науша да:

— Маған кел, маған кел, Жөкен! — деді ойнап.

— Кейін айтамын... Ендеше,— деді де, Самырат шығып кетті.

Аяғын санап басып, үйдің қасына бәйбіше жақындады. Екі құлақты кезек түріп еді, қыздар сақылдап күліп жатыр екен. Сығалап еді, екі қыз баланы ортаға алып, әлденеменені сөйлетіп отыр.

— Сен өскенде жақсы жігіт боласың,— деп, Науша баланы арқаға қақты,— нағашың жаман,— деді тағы да.

— Мен оны боқтаймын қазір барып! — деді бала есікке қарай ұмтылып.

Бұдан ар жағын бәйбіше тындап тұра алмады. Наушаның: «Боқтаған жаман болады»,— дегенін естіген де жоқ.

— Сайқал! Баламды азғырып!..—деп, жұлынып үйге кірді. Бала екі қыздың артына жасырынып, қолға түспеді. Бәйбішенің қолы Вера мен Наушаға да әлденеше рет тиіп кетті. Олар не ашуланбайды, не төбелеспейді, баланы бермейді де...

Апасының айғайына Сұлтанов келді жүгіріп, булыққан бәйбіше баланы әлі қуып жүр, қыздар әлі ұрғызбай жүр. Сұлтанов:

— Әйелді неге мазақтайсыңдар? — дегенде, Вера мен Науша баланы алып, сақылдап күлген бойы далаға шығып кетті.

— Сен төре болғанда көрген күнің осы ма, ойбай! Бір қызға шамаң келмесе, несіне жүрсің?! Алашың қайда әлгі? Адыра қалғыр!

— Орыстардан ұят болады, апа! Қойшы, айғайды...

— Ұят маған келін бола ма екен! Жек атымды, қайтам!

Осы оқиғадан кейін Сұлтанов апасы мен жиенін қайтаруға ұйғарды. Әскердің бірін қасына ертіп, апасын арбаға отырғызған кезде жазған бала тағы жоқ болып шықты... Екі қыз штабтың кеңсесінде отыр. Олардың қасында бала жоқ, олардың үйінде де жоқ... Бәрібір осылар тығып қойды.

— Табындар баланы, әурелемей! — деді Сұлтанов.

— Господин полковник, іске бөгет жасамауыңызды өтінер едім, егер бұл жерді штаб деп білсеңіз, қатын-бала болмауға тиіс мұнда... Осының бәрін генералдың алдында бір сөз қылуға тура келеді ғой деймін,— деді Вера таза кеңсе тілімен.

Кабинеттен Беляевтің даусы шықты.

— Полковник, Вера!

Сұлтанов пен Вера кабинетке кіргенде, Беляев екі қолын столдың шетіне тіреп, алдында тұрған хабаршыға қайта-қайта:

— Не, не?.. Не дейсің? — деп отыр екен.

— Бас штаб генералы Мурато! Қазір осы жерде болады,— деді хабаршы.

— Не дейді? Не дейді мынау!? Уа, жоғал, ит! Полковник, қатарла тез әскерді. Тыңда бұйрықты!

Қорқақ Сұлтанов құлап кете жаздады. Хасанов екеуі біріне-бірі килігіп, есіктен тығындай атылып кетті. Сасқанынан соғыс жөнінен үйренген жалғыз өнері екі аяғын да сарт еткізе алмады.

— Вера! — деді Беляев. Бұл оның мынау кабинетті тәртіпке сал дегені еді.— Қай сайтан айдап әкеле жатқан? Ысқырынған айдаһар күле білмейді деуші еді! Вера, Вера!

Беляев та далаға жүгіре шықты. Оның соңғы «Вера» дегені шамаң келсе, бүкіл штабты жөнге сала гөр дегені еді.

Бірақ «генеральский тәртіп» орнап қалған штаб, басқа тәртіпке көше қоятын түрі жоқ болған соң, Вера жалғыз жапырақ қағазды орнынан қозғамастан шығып кетті.

— Оң аяқ штаб жақ, сол аяқ Ертіс жақ,— деп, Сұлтанов та полкті айдап әкелді. Қалған екі полктің қалғаны да жақындап келеді.

Күзгі еспе жел белбеусіз әскерлердің етектерін даландатып, өзі түрсіз әскердің үрпе-түрпесін шығарды. Алысыраққа атты әскерді тізіп, жаяу әскерді штабқа дейін тартып, коридор жасап болған кезде, Омбы жақ беттен машина да жылт ете түсті.

Үш таған қатарланған атты әскер машина келіп қалғанда жаңа шырайды бұзып жіберді. Туып-өсіп машина көрмеген қазақы аттар мен Сібірдің қысқа аяқ жүн балақтары алды-кетті, алды-кетті... Беляевтің айбарынан түк қалмады.

Машина сыдырған бойы штабтың алдына келіп тоқтады. Жапон генералы қатарланған әскерге көзінің қиығын да салмағандай көрінді. Қолдарын құлағына көтеріп, сіресіп тұрған Беляев пен полк командирлеріне де басын изеген жоқ, ақ перчаткенің екі саусағы да көтерілмеді... Машина да кілт тоқтай қалды, томпандап тап-тапал генерал Мурато да түсті. Жалқау қозғалыстарына асығыстық беріп, «Алаш Орданың» екі адамы да түсті. Ұзын машинада бұлардан басқа тағы бір жапон офицері, бір жапон қызы бар екен, олар да түсті.

— Князь,—деді Мурато Беляевқа, штабқа кірген соң ғана екі саусағын көтеріп,— князь, тым ұзақ тым-тырыс! Бас штаб хабарсыз! Жеңілдік деген хабар алсақ та, соғысқан екен дер едік! Айтарсыз мүмкін!

— Тап солай, генерал! Он күн тар қыспақ, қамауда қалғанымызға... Бар күшіміз тас-түйін. Бүгін сол қамауды бұзып шығамыз деп отыр едік аттануға, соңғы екі соғыстың хабарын жіберіп едім... Қайтып келді...— деді Беляев.

— Екі соғыстың? Екі шегіністің деген сөзіңіз болар?

— Тап солай, генерал!

— Неге солай? Генерал армиямыз бар деген сияқты еді ғой?

— Армия деу қиынырақ... Үш полктің ізі түгел.

— Неге түгел? Соғысқан жоқ па?

— Соғысты...

— Соғысса, неге азаймайды?

— Ылғи толықтырып, ерікті әскер қосып келе жатырмыз.

— Онда неге көбеймейді?

Беляев күрмеліп қалды, Сұлтанов шегініп кетті.

— Бір правительство! Бір генерал!.. Қызыл Армиядан алыс!.. Ойдан-қырдан жиналған партизан мұжықтарға қарсы тұра алмай, ылғи шегінумен келесіздер! Осылай ғой?..

— Тап солай, генерал! Бірақ правительство дегеніміз алаш болса, әлі септігін көргенім жоқ, соғыста себеі жоқ, бағынған елі жоқ, өз жерін қорғауға... Кендікте шығиат, соғыста бас

сауға... Солай болған соң, майдан салмағы жалғыз өзімде ғана қалды,— деді Беляев, Мурато қысқа-қысқа адымдап жүріп кетті.

Беляевтің сөзінің құйрығы алаш адамдарының бетін осып-осып жіберді...

— Сіз жауға шапқанда, біздің жігіттер отырып қалды ма? — деді еңгезердей қара. Бұл алаштың бір бас тартатын адамы еді. Өзі қара болса, аты да Кенжеқара еді.— Болмаса, бар жеңіс менікі, жеңіліс сенікі деген сасқанда айтылатын сөздің бірі ме? Қойса да болар еді, осындай шыр бұзар сөзді!

— Мен сіздің кім екеніңізді білмеймін,— деді Беляев,— Ал мен адал генералмын деп білемін өзімді... Сондықтан ешкімнің асқақ сөзін көтере де алмаймын. Мүмкін болса қайтып аларсыз,— деді Кенжеқараға.

— Мен ше? Мен үкімет емес пе екем?

— Үкімет?.. Естімеген нәрсем...

Мурато бұлардың тістесуіне әдейі ұрықсат беріп тұрғандай, сөзге қатынаспады. Бірін-бірі әлденеше қырға апарып тастаған Беляев пен Кенжеқара бірден:— Генерал! — деп жағынғысы келгенде, Мурато екі саусағын көтеріп, өзімен келген жапон қызына қарады.

Дәл төбесіне апарып сәукеледей етіп түйіп тастаған қара шашы бар сұлу қыз басын аз ғана бір жағына қисайтып әжімсіз жұп-жұмыр саусақтарына алтын жалатқан қалам алғанда:

— Владивосток, генерал Танакаға,— деді Мурато. Тістесіп тұрған Беляев пен Кенжеқараның тұла бойы мұздап қоя берді.

— Танакаға... Генерал Беляев, Шығыс алаш ордасы өз ара тістесіп, майданмен жұмысы болмай кеткен, бұлар алтынды мыс құрлы көрмесе керек... Генерал Мурато,— деді де, жапон генералы тықылдатып жүріп кетті.

Қыз қағазын жыртып алып ұсына бергенде, Мурато алаштың екінші адамының қасына келді де:

— Ұшыңыз алып! Семенов штабында кездесерміз! — деді.

Дүрдіп, көздірігін бір жоғары, бір төмен түсіріп панданып тұрған, ұзамай министрдің орынбасары боламын деп жүрген Жантасов құйрығын қысып жөнеле берді. Қыз сағатына қарады да:

— Үш сағат уақытыңыз бар,— деді. Мұны айтқан қызға тағы иілуге тура келді...

— Танака-самурай,— деді Мурато тағы да кілт тоқтай қалып, алтынды бос шашқанды жаратпайды. Генерал болсын, «үкіметтер» болсын, оны ұмытпассыздар!

— Есімізде, тақсыр!..

Құдай ұрарда осылай ұрады деген, бүкіл штаб қара пәледен қалай құтыларын білмей тарының қауызына сыяйын деп тұрғанда Науша кіріп келді. «Күйеу» баланы жетектеп алыпты. Беляев пен Сұлтанов тұрған жерлеріне батып кете жаздады.

Науша үлкен бір «құдіреттің» келгенін білсе де, олардың кім екенін біле қойған жоқ еді. Сондықтан ол Верадан нұсқау күткендей, Вераға қарады. Вера қызды көрсетіп, ымдағандай болды. Қыздың ар жағында мықшиып тұрған көсеу тіс тапалды Науша көрген де жоқ, біресе қызға, біресе оның қасына таман тұрған Кенжеқараға қарап, Науша арызын шақты.

— Мен бір тұтқынмын осындағы, көзінді ашып, жарыққа қараймын дейсің деп, мені тұтқынға алды! Әлемге Ай ортақ, Күн ортақ дейтіні қайда, мен неге ояна алмаймын, жарыққа неге талпынбаймын? Мұның несі айып? Сұрасаңыз екен мына тұрған кісіден! — деп, Сұлтановты нұсқады.

— Бұл нең, жаным? Қай сыйың? — деді Кенжеқара Сұлтановқа...— Мынау ініңіз бе? Бері келші, балам...— деп, Наушаға жылы сөз айтқан болып, баланы шақырды. Бала қозғалмады орнынан.

— Күйеуіміз болады...— деді Науша, баланы өзіне қарай тартып, қалтасынан конфет алып берді балаға.

Наушаның соңғы жауабы бастапқы арызынан да ыңғайсыз болды. Сұрап білші дегендей Мурато да жапон қызына иек көтерді. Такайе Сұлтановқа қарады.

— Келін болады бізге... Жолдасы жастау болып, түзеңбектері жараса алмай жүргені...— деді Сұлтанов.

— Ғафу етіңіз, князь! — деп, Такайе істің жөнін толығырақ білгісі келгендігін көрсетті. Әлі сол жымыған күйі:

— Офицердің келіні жылап келіп тұрса, әшейін наз емес шығар? — деді, балық сияқты редикулінен шоколад алып ұсынып еді, бала бас салды.

Сұлтановтың көзі жауаңдап жәрдем сұрап тұрған соң, Кенжеқара шайып-жууға кірісті:

— Былай еді, шырағым... қазақ деген халықтың өз алдына салты бар. Қалыптасқан салтына, шыр бұзбайтын халқы бар. Киргиз дейді тарихта... Соған сәйкес алаш: сыйлап қазақ халқын, бұзбаңдар деп салтын, былтыр қаулы етіп еді... Кейде халықтың әр табына дұрыс болу керек? — деді Муратонын мақұлдауын күтіп. Муратоның жылан көзі қозғалмады да.

— Мына балаға келіншектен гөрі конфет құндырақ емес пе? Өзінен сұрасақ қайтеді, князь? — деді Такайе.

— Шырағым, ұят қылмай-ақ, өзіміз болып сөйлессек те болатын еді ғой...— деп, Кенжеқара күнк ете түсті де,

Такайеге бұрылып:— Халықтың қалағаны сол болды, бикеш... Біз де көлденең келе алмадық,— деді.

— Халықтың ұнатқаны? Қай жерде, қай қазақ ұнатып еді?

Айрылған жұрдай болып ұят-ардан,
Қарғыс жоқ айтылмаған елде қалған!
Жел тынып, су тоқтайды ағысынан —
Шыққанда елдің зары құлақ жарған!
Қай жерде қазақ халқы мақұлдап ед,
Сөзіңе ел бар ма еді құлақ салған?!
Жүргенше елді сатып, қарғыс атып,
Тфу! Жауыз, өле қалсаңшы ұялғаннан! —

деді Науша Кенжеқараға,— мұны кім айтқанын, кімге айтқанын ұмыта қоймаған шығарсыз? Үйткені бұл былтыр ғана өзіңіз сияқты Кенжеқара деген төреге айтылған өлең болатын,— деді тағы да.

— Енді не айтасың, князь? — Такайе Сұлтановқа қадалды.

Мұның жауабы ешкімнен табылмады. Сұлтановты арашалаймын деп, Кенжеқараның өзі сыйын алып қалды. Сол кезде Муратоның жылан көзі қозғалып, Такайеге екі саусағын көрсетті. Такайе еш нәрсе көрмеген, естімеген адамдай тым-тырыс болды.

— Князьдар,— деді Мурато, үйткені жапон тілінде «сіз-біз» жоқ, «сіз» деудің орнына «князь», мен деудің орнына «слуга» дейді екен.— Князьдар, самурайдың қасиеті — күйректік дегенді білмейді... Сондықтан рақым деген сөзге түсінер бір самурай табылмай жүрсе, сөкпессіндер... Бұл жөнінде ешкім таласпағаны жақсы болар еді... Мүмкін болса бикештің тоқтағаны жөн болар осымен... Қанша өрескел дегенмен, елден әдет қалмайды деңіз...— деді.

Жылан көзі тағы да кірпік қақпастан қатып қалды.

— Рақмет, генерал, рақмет!

Мурато бір саусағын ғана көтеріп, Вера мен Наушаны нұсқағандай болды. Беляев Вераға қарады, Вера Наушаны алып шығып кетті.

— Науша апа...— деп, бала да жөнелді.

— Қалай сойып салдың! Неткен жүректісің өзің! Өлгі өлеңінді маған жазып берші!?! — деді Вера Наушаға, далаға шыққансын.

Содан кейін екеуі құшақтасып, үйлеріне кетті жүгіріп. Ұзақ күлісті...

Тап-тапал Мурато қалтиып тұра келді.

— Ұмытпасын князьдар, таяу тұрған октябрь — большевиктің айы! — деді.— Тағы он күн алыңыздар: Не істеп, шарт бойынша қалғанды алуға келерсіздер... Не

болмаса... Соғыс сотының алдында түсініс беруге келерсіздер... Басқа жағдай істеймін десе, Танаканың өзі шешер,— деп бір тоқтады да:— Дәл қазір қай сағат? — деді ешкімге қарамай.

— Он екі! Сентябрь, он жеті! — деді адъютанты Синдзо сағатына қарап.

— Хорошо, хорошо... Ұмытпасын князьдар! Қызылдар дәл қазір қай жерде болса, сол жерден бір адам аспасын! Бар күшті төгіндер майданға! Қарамай, бар елің еркексіз қалғанға!

— Мақұл, тақсыр, мақұл!

Мурато Кенжеқараның кеудесін нұқып тұрып, былай деді оған:

— Сендерде ел дейтін ел болса, еліңе ем қонса, сендерді үкімет деп тілді алса, түп-түгел айдап шық майданға! — деп, көзін бір қадады. Кенжеқара «өтпес зорлық, бойға қорлық» дегенді жақсы біледі, елді айдап майданға шығара алам дей алмады.

— Князь! Сіздің елде әр бұта сөйлесе, әрбір сай тындаса, әр шұңқыр мындаған көз болса, әрбір шым жаюлы тор болса... Мұның да керегі болар еді кейін...— деді Мурато.

— Түсіндік, генерал... ұқтық...

Беляев штабы мен алаштар атша шұлғып тұр. Мурато жалт бұрылып, есікке қарай екі аттағанда, Беляев жалынышты дауыспен:

— Генерал! — деді, Мурато тоқтай қалды да, мойнын бұрды.— Генерал, ғафу етіңіз... Әрі ойлап, бері ойлап қарасам, біздің жол біржола шығысқа қарай түскенге ұқсайды... Соңғы үміт сіздерде, генерал! — деді.

— Ең соңғы пароход Батыс Сібірден үміт біржола кесілгенде ғана жөнеледі! Ұмытпассыздар, істе екшеліп, майданда тексерілген адам ғана ілігетін болар... Прописка өз қолдарында...— деді де, Мурато жөнеле берді.

— Сібір темір жолы бөгеліп қалды ғой... Бұл жайды сондықтан айтып жатырмыз...— деп, Беляев тағы да айтып үлгіргенде Мурато бетін бұларға түгел бұрып:

— Омбы мен Ново-Николайдың арасынан бұзып өтерсіздер? — деді,— онда Семеновқа барып қосыласындар! Атаман Семенов хорошо работай, хорошо!...— даусы ырылдап шықты.—Ново-Николайды алып қоюларына да болады біржола... Қорықпандар, Колчак қызылдардың қолын біраз бөгей алады! — деді.— Мүмкін перспектива өзгеріп те жүрер!..

— Бұзып өту үшін қазір қозғалу керек қой?...— деді Беляев, Ново-Николайды ала қоямын деуге ауызы бармай, өзгерер деген перспективаға сене алмады.

— Қазір? Да, қазір! Бірақ... Батысқа қарай! Шығысқа қозғалуға болмайды, кінәз! Тым болмаса қызылдарды әр жерде айналдырып ұстай тұруға да шама жоқ па? Қашуға ерте емес пе? Плохо, плохо... Шарт қайда?

— Заман, заман! — деді Беляев ішінен.

— Бикеш біз оралып қайтқанша осында тұра тұрады, — деді де, Мурато штабтан шықты. Басқалар да жөнелді жөңкіліп.

Келгенде әскерге көзін де салмаған жапондар әскерді енді көреді деп кім ойлаған! Айтқан «плохосын» айтып кете бергені-ақ оң еді-ау оның! Тапал Мурато талтандап әскерге қарай жөнелуі қалай!

— Боже! Манағы тәртіп қайда, полковниктер-ау! Господа, тәртіп! Вера, бикештің қасына келші!

Беляевтің полктары манағы аз ғана тәртіптің өзінен айрылып қалған екен. Жоғарыдан адам келгенде айтатын бір сөз бар еді, о да айтылмады. Қалай болса солай тұрған күйі әскер бүйі көргендей танданып Муратоға қарады. Оның бүйіге ұқсас екені де жасырмайтын нәрсе еді.

— Он бес жыл өтсе де орыс тәртібі өзгерген жоқ екен, — деді Мурато Беляевқа, төртінші жылғы орыс-жапон соғысын еске салып, — сіздің штабқа кірген жерден-ақ әскер арасындағы тәртіптің қандай екенін біліп едім... Плохо, очень плохо...

Мұны кек алатын күн қайда? Беляев та, Кенжеқара да үндей алмады.

— Сіздерде үкімет бар ма? — деп сұрады. Мурато Кенжеқарадан. — Уәде жоқ емес еді... Адмирал бермекші еді... Береді ғой... Керегі болмай жүрмесе... Работайт плохо, — деді де, Мурато сөзді доғарды. Бәрі әскерді аралап ары кетті.

Вера мен Науша штабқа келді. Жапон қызы оларға қолын созып:

— Такайе-сан, — деді.

— Вера... Науша... — үшеуі қол алысты.

— Шығыстағы ұлы империя! — деді картадан Жапонияны көрсетіп, мен сол елдің қызымын дегенді айтқысы келгендей. Орысша әрең түсінісе алатын ғана жайы бар екен.

— Бүкіл дүниедегі ең ұлы ел — Россия! — деп, Вера картаны екі қолымен құшақтай көрсетті. Солтүстіктегі «пранс-иусипте» екі қолын бір түйістіріп алып, бір қолымен орталық Европаны, бір қолымен бүкіл шығыс, бүйірде жатқан Азияны басып өтіп, Памирде екі қолын қайта түйістірді. Ұлтрақтай боп жатқан Жапон аралдарын шынашағымен ғана бір түртіп өтті.

Такайе намыстанғандай, әдемі вейрдің қанаттарымен Амур өзенін бойлай, төмен қарай тартып алып еді, — о не бола

қойсын! — дегендей басын шайқады. Аздансын бұлай танысудың не керегі бар дегендей, екеуі де күліп жіберді.

— Біздің палаткаға жүріңіз,— деп, Вера Такайені далаға алып шыққанда, әскер қараушылар айналып қайтып келе жатыр екен. Қыздар да қарап тұра қалды.

Генералдардың қазір қарап келе жатқаны оң қанатта тұрған қазақ полкі еді. Штаб жақ шеттен санағанда он жетінші болып Самырат тұр екен. Салмағын бір аяғына ғана салып, екінші аяғын бос ұстап, қасындағы жігітке Муратоны көрсетіп, бірдеме айтып күліп тұрған сияқты. Мылтығы да қалай болса солай шайқалады.

Мурато Самыраттың тұсынан өте беріп, кілт тоқтады да, тағы жүріп кетті. Оның артында келе жатқан офицер адъютанты Синдзо Самыраттың иегінің астын ала жұдырықпен қойып жіберді, оны көріп тұрған Науша:

— Ұрма! — деді бар даусымен,— Неге ұрасың!

Синдзо аң-таң болғандай, Наушаға тесіле бір қарады да, Самыраттың иығынан ұстап, шыр айналдырып теріс қаратты да, тізесімен нұқып қатардан шығарды.

— Құлын емес ұратын! — деп, Науша бір-екі аттап, ілгері ұмтылып барып тоқтады.

Синдзо Наушаға тағы бір қарады да, тағы екі-үш әскерді иектің астынан ұрып өтті.

— Айуан! Ит!..— Вера мен Такайе Наушаны үйге алып-кетті.

Мурато мәшинесіне отыра беріп, Беляевтарға жалғыз саусағын шошайтты да, кетіп отырды.

Хош болындар дегені ме, қорқытқаны ма — оны ешкім түсіне алмай қалды. Ертіп әкеліп, тастап кетіп бара жатқан Кенжеқараға қараған да жоқ. Беляев, Кенжеқара, Сұлтановтар кетіп бара жатқан мәшинеге ғана бөріктерін алып, бастарын шұлғып қалды. Мәшиненің арт жағынан қызыл от бір ғана жылт етіп, ернін шығарғандай болды да кетіп отырды...

— Господин Кенжеқара, сіздің үкімет тым болмаса енді бір полк қосып бере ала ма, жоқ па? — деді Беляев штабтың алдына келген соң.

— Уәде беру қиын қазір... Семейдің өз маңайы да тыныш емес... Алматы жағымыз одан да қауіпті... Ел демін ішіне тартып алды.

— Сонда не істемексіздер, сірә?

— Оның жауабын Семейге барғансын ғана беруге болады...

Шынында, оның жауабы Семейде де жоқ еді. Бұған дейін не істегендері елге мәлім, енді не істейтіндерін біреу айтып бермесе, өздері білуден әлдеқашан қалған болатын.

— Онда қайтатын болдыңыз ғой? — деді де, Беляев кетіп қалды.

Муратодан көргенін істеп, Кенжеқараға о да амандаспады. Кенжеқара Сұлтановтың палаткесіне кетті.

— Отағасы, әлгі келінді шақыртып алып, көндіріп көрсеңіз қайтеді? Қанша айтқанмен қазақ қызы ғой, қалай тындамас екен...

— Қазақшылық, билік айту, жесір дауы дегендер үйреніскен жауы ғой Кенжеқараға — шақыртсан, шақырт,— деді.

Бірақ Науша келмеді шақыртқанға.

— Менің о кісиде, о кісінің менде жұмысы жоқ,— депті. Күштеуге қыздардан қысылды.

— Енді қайттік?

— Мені бірдеме қылып жөнелтші, Сұлтанов.

— Беляевтің мәшинесін сұрасаңыз қайтеді?

— Қойшы, сол итті...

Енді Кенжеқараның кетуі қиын болып қалды. Штаб мәшине түгіл ат бермеді.

— Елге шығып алғасын оңай болар еді... Салт ат болса да бірдеңе тап, жаным.

— Осында бір пар ат бар елге қайтатын... Бірақ оны ыңғайсыз көріп отырғаным... Біздің бір апай еді келіп жатқан...

Ақырында Сұлтанов Кенжеқара төрені апасының арбасына салып әрең жөнелтті... Алаштың ең бір дөкейі, сыбайлас ақ штабтан ат ала алмай бір жолаушы әйелдің арбасына мініп кетті... Кенжеқара мен қара бәйбіше қатар отырып алып, енді жөнеле бергенде «күйеу» бала секіріп түсті арбадан:

— Науша апамда қалам, Науша апамда!

Баланы ұстап алып, бақыртып арбаға салып бар пәледен бір құтылғандай болды Сұлтанов. Бір айналдырғанда шыр айналдыратын әдеті ғой, анадай барды да, арбаның бір доңғалағы ұшып кетті... Арба отырды шоңқиып... Кенжеқара мен бәйбіше баланың аузын басып әлек болып жүр. Анда-санда баланың даусы да шыркырап қалады:

— Апа! Науша апа! — Бала егіліп жылағанға ұқсайды...

Мурато мен Кенжеқараның келіп кетуі әскердің рухын тіпті түсіріп жіберді. Өгей әкенің әкімдігін әскер қабыл алмады. Муратоға ұсап: «Хорошо... Очень хорошо... Работай плохо...» — деп сөйлесулер көбейді.

— Бүйі ғой!

— Жок, бульдок!

Әшейіндегілері былай тұрсын, қатарда талтандап жүріп тістерін ырситатын болды.

Жолаушы қатынның арбасына мініп кеткен Кенжеқара туралы әлденеше өлең шығарылды. Бес-алты жігіттің басы қосылып кетсе, спектакль жасайтын болды. Біреуі Кенжеқара, біреуі бәйбіше, біреуі «күйеу» бала болып ойнап, барлық лагерь ойынға жарып қалды. «Пьесаның» атын «Күйеу бала» қойды.

Беляев ауырып жатып алды. Штабқа ертеңіне кешке қарай ғана келді. Оның иығына су кетіп қалыпты. Сұлтанов түн бойы қай жаққа қашуды ғана ойлап шыққан адамға ұсайды.

Кәрі қасқыр Беляев оп-онай алдыра қойғысы келмеді, бірақ енді бір жұлқысып, аузы іліге қалса, жағын ашпауға белін байлады.

— Не қызылдардың қоң етін бір жұлып түсейін, не мойным да үзілсін, тісім де қирасын!..

Сұлтанов пен Хасановты шақырып алды да:

— Партизандар штабына қайсың бара аласыңдар? Қайсың штабқа жақын орналаса аласыңдар? — деді.

— Партизандардың қай штабына?

— Волнов штабына... Егер оны штаб деуге болатын болса, әйтеуір соған.

— Барған кісінің міндеті?

— Не болушы еді? Қызылдардың қалың қолы Омбының айналасында...

Бізді айналдырып жүрген екі-ақ штаб бар: О да болса Сібірдің жүн сақал крестьяндары мен малма тымақ қазақтар. Екеуі жиналып біздің жартымыздай жоқ. Бірақ амал не, бізге қожа болып тұрғансын. Бұлай отыруға болмайды, бар біреуің, тезбе-тез хал-жайын білдір... Екеуі қосылмай тұрғанда біреуін құрту керек! Әлгі сенімді деп берген Құлшық дегендерің біржола шоқынып кетті ғой деймін қызылдарға?..

— Ол бір жансауғашылдау ит еді.

— Кәне, қайсың бара аласыңдар?

— Мені бәрі біледі, сыя алмаспын... Екінші жағынан полковник полкін тастап, тыңшы бола қоюға лайық бола қояр ма екен... Хасанов барады да...

— Жаксы, барайын!

— Полковниктің атқаратын ісінен мынау керектірек болса, баруға тура келеді... Дегенмен Хасанов-ақ барсын.

Сұлтанов жәбірленіп көрейін деп еді, Хасанов баратын болғансын оны істемеді.

Беляев бұдан кейін барлық полковник, барлық командирлерді жинап алып, ендігі істелетін істерді тапсырды:

— Казак-орыс полкін қосып алу керек. Маңайдағы он шақты қаланы тағы бір сүзіп шығып, қашқан-пысқан еркекті

түгел айдап әкеліндер. Карательдер отряді шықсын жан-жаққа! Қашып бара жатқан жерінен ұсталған он алты әскер тал түсте атылсын! Ыдырау-шіруді тоқтатындар! Жакын далалардың барлық старшын-поптарын алып келіндер! Ұзамай шабуыл жасаймыз!

Беляев бір жарқ еткісі келді:

— Сонда ғана әскердің рухы көтеріледі!

Хасанов сыналған да, ысылған да жігіт. Ол жүгіріп Наушаға келді.

— Науша, бәрібір иланбассың, сонда да айта кетейін, мен бүгін түнде кетем... Қызылдарға... Менің мұнда уақытша жүргенімді аған Арман да білетін... Солар жіберген болатын. Саған айтпай кетсем, Арман өкпелер деп тұрғаным... Түбінде бір кездесерміз, айтпай кеттің демессің сонда... Қане, хош бол... Өзің де сақтанып жүр,— деп, Наушаға қолын созды.

— Тұра тұршы... Не деп тұрсың өзің?..

— Жоқ, асығыспын... Біреу-міреу көріп қалуы да мүмкін... Хош бол, қолынды әкел!.. Арманға бір-екі ауыз сөз жазып жіберем десен, амал жоқ, күте тұрайын... Қуанып қалсын...

— Қап, тоқтай тұршы... Бұрынырақ неге айтпадың... Сасып қалдым ғой...— Науша Арманға хат жаза бастады.

— Бұрын айтуға жақындадың ба маған?.. Келген күні-ақ аңғартайын деп едім... Көзімді шығара жаздадың... Қанеки, бол...

Науша асығыс-үсігіс Арманға хат жазды да, Хасановқа ұстата берді:

«Мен үшін уайым жеме, Арман. Хасанов ағайдың кім екенін кеш біліп қатты өкініп қалдым. Мен үшін сен қайтарарсың, қас деп жүрсем, дос болып шықты... Әкеме сәлем де. Науша»,— деп қол қойыпты.

— Өзің де сақ ұйқта... Сұлтановтан сақтан, қарағым!.. Бұлардың жәйі жаман. Арман қай күні босатып әкел десе, сол күні жетермін... Қанеки,— деп Наушаның қолын қысып, арқаға қағып, Хасанов кетіп отырды.

— Алданып қалдым ба, аңқау басым?.. Жылы қойынға жылан салдым ба? — Науша жылап отыра кетті. Не істегенін Вераға айтуға бата алмады.

III

Зеңбірек тағы бір арс ете түскенде, батыс жақты қапталдай келіп үйіліп жатқан қоңыр тау тағы бір ыңқ етіп қалды. Тас жүрегі бір қағып, еркінше көсіліп жатқан алып жоталар бір-бір солп етіп әрбір жартас бір қаңқ етті.

— Бұл ертеңгі күштің сәлемі! Большевиктер түсіне жатар. Мына тау жарылып, күл талқан боп, допша домалап кеп Ертіске құлағанша атыса беретін болдық қой... Дем ал! — деді де, зеңбірекші зеңбіректің томағасын кигізді.

Күні бойы темір қақырап, өлім шашқан тәкаппар зеңбірек ұзын өңешін көкке көтерген бойы мелшіе қалды. «Ертең аузыма қайсың түсесің», — деп тұрған сияқты еді ол.

Күн батып, дүние көзін жұмды. Сібірдің түні де етегін жайып орнай қалды. Ендігі өлетін жанның кезегін ертеңге қалдырып, соғыс та тоқтады. Дүниенің ауыр ыңқылы да тынды. Қоңыр тау тағы бір ыңыранып, күрсінгендей болды да, ежелгі марғау ұйқысына кетті. Жалғыз-ақ қамқор жел жер бетіне судай шашылған адам қанының иісін тез таратуға асыққандай, дереу оянып бір есінеді де, шалқытып есіп жүре берді. Әркімнің жарасын бір сипап, жабыққан көңілдерге демеу айтып, сай-сайды қуалап кетті. Өлгенді жоқтап, жаралыға жәрдем беріп жүрген жалғыз сол ғана сияқты...

Алысқан екі жақ бірінің жағасын бірі босатып, өз денесіндегі жараларын сипалай бастады. Әр жерде үзіліп жатқан аяқ-қолдар, денелер сексеуілдің түбірі сияқты қарайып кетіпті. Шашылып жатқан адам денесі, ат-арба... Әлде ғана ұрысып боқтасып, әзілдесіп ойнап жүрген адамдардың талайы-ақ жатып қалыпты. Мәңгі ұйқы, ауыр ұйқы біржола басқан. Құлаған жан қозғалар емес. Біреуі әлденені шеше алмай, бар ойы соған қадалып қалғандай, енді біреулері неғып өліп қалғанына түсіне алмай, әлі аң-таң болып жатқан сияқты.

— Қолым, қолым! Енді менің қай жерім адам?.. — Қолынан айрылған мұжық неменеге керек, — дейді бір солдат жолдастарына кезек-кезек қарап. Түбінен үзіліп кеткен қолын қолтығына қысып алып, жүгіріп жүр. Енді неше сағаттық өмірі қалды, онымен жұмысы да жоқ. — Оң қолынан айрылған кісінің кісілігі! Кімге не үшін керек ол? Айтсаңдаршы! — дейді айнала жаутаңдап, үзілген қолын сипап қояды.

Оған не деп жауап берерсің, не деп көңіл айтарсың?

— Сен жат... Тезірек обоз жаққа жүгір... Доктырды тауып ал, — дейді жолдастары.

— Оны қоя тұр... Оң қолы жоқ кісі кімге керек? — деп, солдат екінші бір жолдасына барады.

— Әй, бестолковый! Доктырға жүгір! — дейді оған офицер. Кім жүгіру керек, офицердің онда жұмысы болсын ба?

— Бәрібір енді керегің жоқ! Артық өнеш, аякка оралғысың,— деп ойлады ол.

Таудың бір шатқалында, жартастың бауырында жараланған Арман жатыр. Жүректен төменірек тиген оқ ту сыртынан тесіп өтіпті де, жүре беріпті. Тиген жері түймедей ғана, шыққан жері алақандай.

Бұл жартас оның үшінші рет жылжып келген жері. Жарадан сорғалаған қан жамбасының астынан жылт етіп шыға келгенін көргенде, Арман да жылжып екінші жерге барып жатады. Қазір қан толастаған сияқты. Әлі де қабаттап орай берген қалың шүберекке қатып тоқтады ма, әйтеуір көз алдында жылжып ағып, әлсіреп бара жатқан өмір есін жинағандай сезіледі. Көрі құзғын — ажал манағы бір кезде осы жартастың басына да бір келіп қонып, мөлиіп отырған сияқты еді. Қазір қарасы өшкенге ұқсайды. Әйтсе де тап бүгінгі өмірінде екі-үш сағаттық үзік бар сықылды. Таңертеңнен кешке дейін не болып, не қойғанын, Арман тізбегін үзбей теріп шыға алмай жатыр.

— Бізден қанша адам шығын болды? — дейді Арман қасында отырған Құлшыққа. Бұл сұрауды ол әлденеше берді. Әлденеше рет жауап алса да ұғына алмай жатыр. Не түсінде естігендей ұмытып қала береді.

— Көп қой... Көп,— дейді Құлшық өкінішті дауыспен. Есін жинап болған Арманға өз жарасынан гөрі Құлшықтың жауабы қаттырақ батады. Арман көзін жұмып біраз жатты да:

— Әйтеуір пулеметтерін түгел алып қалдық қой? — деді, үйткені ол бойды сергітіп, ойды көтеретін бір кеңес іздеп жатыр еді.

— Алып қалдық,— дейді Құлшық бей-жай ғана. Шала есті жатқан Арман әлденені қайталап сұрағанда, өзінің ойлап отырған бейбіт ойын, бір шеті ылғи ауылға барып оралып жатқан ойын жинап қоя тұрып жауап бергенде, Құлшық ренжитін сияқты. Оны Арман да сезіп қалды:

— Неге ерініп отырсың? — деді ол. Арманның есі жиналып қалғанын енді Құлшық те сезіп, қоғадай жапырыла бастады.

— Түгел алып қалдық... Сені атып қалған пулеметшік те табан аудармай құлады...

— Өлерінде жауын жаралай алса, армансыз екен...

— Онда сен армансыз болғаның ғой!

— Неге?

— Е, оны сен өлтірдің ғой! Мен кейінірек келе жатыр едім... Жүгіре алмаймын ғой борсандап... Бәрін де көріп келе

жаттым! Сен жүгірген бойы пулеметке жеттің де, қалпақтай ұштың: пулеметшік тұра салып, басып салды сені... Қапыда кетті-ау, Арман! — дедім мен. Сүйткенше болмай, қайта ұшып тұра келіп, сен оны басып салдың. Ол аяғын де серіпкен жоқ... Мен қап дедім...

— Неге қап дедің?

— Сасқанда ығи қап деп қалатыным бар, қарағым... Сол екі арада өтрәд барып қамап алды оларды... Сол кезде мен де жеттім, сөйтіп жүріп бар қағазымнан айрылып қалыппын... Сол екі арада... Сөйтіп жүріп... Сол кезде қағазымнан айрылып қалып, мен де жеттім, де... Е, мен де жеттім... Сөйтіп тұрғанымызда олардың кабалериясы пулеметтерінің қолға түсіп қалғанын біліп қалды білем, бізге қарай лап беруі бар емес пе, көк темір жалаңдап күнге шағылысып келе жатқанда жаныңды қоятын жер табылмайды екен! Әйтеуір Волнов пен Седокин пулеметке отырып қалған екен, баудай түсірді, белден қырқып...

— Сонсоң?

— Сонсоң Волнов сені тауға апарып паналат деп, маған тапсырды да, өзі өтрәдті алып қуып кетті... Содан бері хабарсыз қалдық...

— Лагерь қанша жерде біздің?

— Жиырма болар.

— Жөнелсек қайтер ақырындап?

— Жаяу ма?

— Арбаң тұрса әкеле ғой...

— Екі мылтықтан басқа түк жоқ, Арман!

Арман біраз ойланып жатты да:

— Мына түнде бізді тірі жан таба алмайды... Сен лагерьге барып арба алып кел. Мен жата тұрайын, бәлкі жолда кездесерсің біздің адамдарға,— деді.

— Барсам барайын... Баяғыда Омбыда оқып жүргенде түн бойы сартылдағанда шаршамайтын едім... Осы күні ол күй жоқ... Сонда да таң ата оралармын...— деп Құлшық түрегелді.

— Мейлің... Жөнел тезірек! Мылтығыңды ала кет...

— Жок, қалсын... Бәрібір атуға қорқам...

— Ала кет! Тым болмаса қасқыр жоламасын маңайыңа...

Құлшықты лагерьге жіберіп, Арман жер жастанып жалғыз қалды.

«Осымен мылжындасқанша, жалғыз жатып өзіммен-өзім кеңескенім жақсы»,— деп ойлады ол.

Арманнан құтылғанына Құлшық та қуанды. Үйткені ешкіммен бөліскісі келмейтін ой онда да бар. Екі арқан бойы

шықты ма, шықпады ма, үш жылдан бері шешілмей келе жатқан ойы асыла түсті мойнына. Құлшықтың бір өзгешелігі — оның ойлайтын ойлары әлдеқашан ойланып жіктеліп қойған. Ол өзінің барлық ойын жатқа біледі. Өйткені жаңадан ой қосылмайды оған. Ескі ойлары не сыртын, не ішін өзгертіп, әспейді де. Әрбір ойын әлдеқашан бір шүберекке түйіп, бір орынға белгілеп тұрып қойған. Сондықтан Құлшықтың ойы, ойлағаны ескі бір түйіншекті шешіп, түйген нәрсесін тағы бір көріп қойған сияқты болады. Болмаса, Аққайың болысының кеңсесінде бұдан он бес-жиырма жыл бұрын жазған қағазының бір көшірмесі қолына түскендей болады. Осы әдеті бойынша ол:

— Қатын-бала, мал-жан не жайда екен!? — деп бастады да,— түбінде маған ақ пен қызылдың қайсысы қолайлы болады? — деп, асусыз асқарға тірелгендей, бұдан әрі өте алмай тұрып қалды...

Шынында, Құлшық бұл ойдан әрі өтуге тілемейді де. Бұл асқардан қалай асамын деп іздемейді де, осы сұрау оның соңына түсіп, көлеңкесіндей қуып, қалмай жүргелі үш жылға айналса да, бір тиянағы табылған емес. Шенеп-ақ келеді қысып, бірақ асқарға соғып тіреліп қала береді. Егер осы ойды ойлап жатқан түні ауылға ақтар келіп қалса, Құлшық ақтармен кететін еді. Қызылдар келіп қалып, қызылдармен кетті. Онда да бірден-бірге ауысып, ел маңайынан ұзағысы келмейді. Ақырында Волнов пен Армандарға еріп жүр.

Дегенмен «асқарды» көлденең кесіп өтуге, болмаса, ептеп қиялайтын да ойы жоқ емес. Сондықтан ол екінші «асқарға» келіп соқты:

— Тегінде, екі жағы да қолайлы болса!.. Қай жағына барсам да ешкім көзін алартпаса... Мені ешкім аңдамай-ақ қойса... елемесе!.. Бадырақ көз, сен тимесең мен тимес едім-ау! — дейді ол. Бірақ ұзамайды:

— Түбінде біреуі жеңіп жүрсе? Мысалы, қызылдар? Жамбасына жайлы тиер ме сонда? — деген ой келіп қалғанда, Құлшықтың аза бойы тітіркенді, ойы құрғыр аяғын ілгері бір баспайды, тұрып қалады. Ондай уақытта Құлшық шегініп барып жиһангер соғысының алдыңғы жылдарына кіріп кетеді... Уездің босағасы болғанымен, жайлы жер еді-ау! Қалада бір сауып қалғаның қырға барып үйір-үйір мал бола кететін күн-ай десеңші!

Осындай тозған ойлар ескі әдетінше иектеп етекке түсе бергенінде, Құлшық үш айыр жолдың түйіскен жеріне келіп тірелгендей. Қайсысына түсерін білмей тұра қалды:

— Қайда кеткенім жөн? Ауылға ма, лагерьге ме? Болмаса түн жамылып ақтарға жүре берем бе?

Соңғы ойын Арман естіп қалды ма дегендей, жалт бұрылып артына қарады. Ешкім жоқ екен.

— Қайсысына түссем де еркім емес пе?

Осы жолдардың біріне шын-ақ түсе жөнелсе, Құлшықтың бетінің қалай қарағаны да анықталатын еді. Бетінің қалай қарағаны анықталса, үш жылдан бері шешілмей жүрген сұрау да шешіледі ғой. Одан Құлшық қалай қадам басар, сондықтан ол үш жолдың біреуіне де түспеді: арт жақта жатқан өзенге қарай кетті.

— Өзен жағасы жанға тыныштық беретін еді,— деп ойлады ол, ескі бір ойына тағы тіреліп.

Өзен күнгірт тартып, түнеріп кеткен екен. Құлшық жағаға келді де, жайланып отырып етігін шешті. Қорғасындай ауыр, ерініп әрең ғана қозғалатын сияқты түнгі өзен.

Құлшық енді еңкейіп, суға мұртын мала бергенде, арғы қабаққа бірнеше салт аттылар да шыға келді. Құлшық бұға қойды, салт аттылар қабаққа шықты да, тіл қағыспастан біраз тұрып қалды.

— Тайыз жер, тайыз жер, өтейік,— деген дауыстар анық естілді. Екінші дауыс:— Тоқтай тұр,— деп бастады да, сөзінің аяғын орысшаға айналдырды. Үшінші адам қай тілде сөйлегенін аңғартпады.

— Кеше кешке осы жерден өткенбіз,— деп, бір қазақ аңқылдап тұр.— Осы арадан бес шақырым жерде штаб бар,— дейді.

— Ақырын,— дейді оған екінші адам.

— Бұлар кім? — деп ойлады Құлшық.— Кім болса да қолына түспеу керек. Мұндай жерде қолға түссең, ағы да атып тастайды, қызылы да атып тастайды. Әсіресе Волнов атып тастайды: онсыз да шала сеніп жүрген адам, қашып бара жатыр екенсің дейді де, қылжита салады.

Бұл ой келген соң, Құлшық тұрсын ба, етігі мен мылтығын қоса құшақтап алып, кейін, Арманға қарай жүгірді.

— Үш салт атты өзеннен өтіп келеді, ұсталып-ақ қалған шығармыз,— деді ол Арманның қасына жүгіріп келіп. Етікті алып ұрып кие бастады.— Біле алмадым, сыбырласып сөйлеседі...

Құлшықтың бар көрген-білгенін сұрап болды да:

— Біздікі болмады,— деді Арман,— бұл беттен бізге келетін дос жоқ, ақтардың шолғыншысы болар. Жүр, ұстап алайық, біздің адамдар қай жерден өтуді біледі... Бұл — шолғыншы. Қане, сүйей бер мені!

— Қате естімесем, ұстап алайық дедің бе? — деді Құлшық шошынып.

— Ие.

— Олар бізді ұстап алып жүрсе...

— Қорықпа, тәуекел де!

— Шырағым-ай, өмірімде айтпаған сөзді осы тар қыспақта айт деп қай қыстағаның!

— Дыбысыңды шығарма. Олар атты, біз жаяу. Үшеу түгіл он болса да олардан біз күштіміз. Ұқтың ба, жүр.

Арман оң қолымен мылтығына сүйеніп сол қолын Құлшықтың мойнына артып, тұра келіп еді, басы айналып, көзі қарауытып қоя берді, буындары дірілдейді. Жүрек соқпайды, қалтырайды.

— Арқалап көрші.— Құлшық арқалап алды Арманды.

Бұлар тоқсан тоқталып, етекке түскенде, өзеннен шалпылдатып өтіп келе жатқан салт аттылардың дыбыстары да білінді.

— Ана бір шоқыға таман жүре түс,— деді Арман есін түгел жинап, айналаны тегіс көре бастап. Амалы бар ма, Құлшық тағы екі арқан бойы алып барды.

«Есек болсаң, жаманы болар едің-ау»,— деп ойлады да, Арман:— Енді жетер... қабаққа шығар! Жат қасымда,— деді Құлшыққа. Онсыз да Арманнан айрылайын деп тұрған Құлшық жоқ, жата қалды.

Бұлар сайдың қабағына иек сүйеп, беттерін келе жатқан солдаттарға беріп, едәуір жатты. Арманның есі жиналып, екі көзі қараңғыға қадалып, күзгі сусылдақ селеудің әрбір жайқалғанын көретіндей халге жетті.

Үн жоқ. Қараңғы түн ауыр тыныштықта. Салт аттылар да бір жүріп, бір тоқтап, тоқтай қалып, тындап, ілбіп жақындап келеді. Енді ауыздықтың сылдыры, атты сартылдатып мойынға қаққандары да естіле бастады.

— Дүрсілдеген не, қарашы ақырын,— деді Арман, сол жағынан тағы бір салт аттың дүбірі естілгендей болған соң.

— Менің жүрегім ғой, бой бермей бара жатқан. Сайға түсіп жата қойсам, қайтеді, Арман? — деді қорыққан Құлшық.

— Шығарма үніңді, тістеніп ал, мен не істесем соны істе. Әйтпесе алдымен тап сенің өзіңді,— деп, Арман нағанын

суырып алып алдына қойды. Құлшықтың тістері тырс-тырс етіп жатыр еді, енді сақылдауға айналды.

Салт аттылар үшеу екен. Арман мен Құлшықтың қарсы алдына келіп тағы тоқтады.

— Ешбір белгі жоқ, осы арада дегенің қайда? — деді біреуі.

— Кеше осы арада кездескем,— деді екінші дауыс. Бұл дауыс бөгелмей, қысылмай шықты.

— Бүгін де осы арадамыз. Көтер қолдарыңды,— деп, Арман тұра келді.

— Иә, көтеріңдер,— деп Құлшық та тұрды.

— Көтер деймін.

Арманның даусының қатты шыққаны сондай, кеудесінен де, арқасынан да сорғалай жөнелген жылы қан жылжып отырып балтырына барды. Басы айналып, құлағы шулай бастады.

— Өздерің кімсің? Абайла, жігіт, ұят болып, өкініп жүрмендер,— деді салт аттылардың бірі қолын көтеріп жатып. Басқалары да қолдарын көтерді.

— Тастандар қаруларыңды. Алдыңғы тұрғаның аттан түс, бері кел.

— Амалым бар ма,— деді жауырыны қақпақтай, дембелше келген адам аттан түсіп жатып.— Мен қару алып жүруді қойғанмын. Әлдеқашан қойғанмын,— деді екі қолын көтерген бойы Арманның қарсы алдына келіп.

— Қартамысың? Қарақшы, сен қайдан жүрсің, былай барып тұр.

— Қарта екенімді білсең, өзің де ештеңе қылмассың,— деді де жігіт әрі кетті.— Енді қолымды түсіруге болады ғой. Мына бір жаман қолым көп көтертпейтін еді,— деді тағы да.

— Мейлің, бірақ әрі қарап тұр.

— Қаша жөнелсем, қайтесің?

— Сөзді қой, екіншің кел, әне бір селтигенің.

«Селтиген» қазақша білмейтін болу керек. Арманның не айтқанын оның қасындағы адам орысша түсіндірді.

Көзінде мүйіз көзілдірігі бар, аласа ғана қара сүр жігіт Арманның алдына келді. Екі қолы төбесінде, киімі ықшам ғана. Едірейген фуражкасы бар. Киімінің түрі бөтен екен.

— Шешіндір,— деді Арман.

Көзілдіріктің сырт киімін сыпырып алып, Құлшық Арманның алдына тастай бергенде қалтасында ауыр нәрсе барлығы білініп, дүрс ете түсті. Бұл жігіт баса тінтілді. Үшінші адамды да осылай тінтіп, қаруларын алып, өздерін

мылтықтың аузына теріс қаратып отырғызып, Арман мен Құлшық етпеттерінен түсіп жатып алды.

Қабағын қарс жауып, қалғыса да, асқар тау сергек ұйқтайтын болып еді, үздіксіз үш жыл бойы атылған оқ оның ұйқысын да сергіткен. Атылған оқтан, жарылған снарядтан оның денесінде де мың жара бар еді. Қалың жамылған кара түнде баяғыдай баса алмайтын болған: алыстағы дүбірді Арманның құлағына алып келді:— Біздің жігіттер қайтып келе жатқан,—деді Арман Құлшықты шынтағымен түртіп қалып, кеудедегі жарасын шымшып алғандай болды. Біздікі дегенге Құлшық сене алсын ба, ол дүбірден қорқа бастады:

— Осы иттерді қоя беріп құтылсақ қайтеді? Өзіміз жасырынғанымыз жөн емес пе...—деді ол сыбырлап қана.

Арман көзілдіріктің қалтасынан шыққан төрт бұрышты алтыатарды бір көрсетіп қойып еді. Құлшық тағы тынышталды...

Керіліп жатқан жазықпен таудың қойнауына ентелей кіріп келе жатқан салт аттылардың дабыр-дүбірі жақындап қалды, сөз естілмегенмен таныс дауыстар айқын келе бастады. Арман жоғары қарай мылтықты бір атып қалды, олар да жауап берді. Он шақты салт аттылар Арманның қасына келді.

— Арманбысың? — деді таныс дауыс.

— Волнов, тезірек алып жүр мыналарды... Айрылып қала көрмендер...— деуге ғана шамасы келді де, Арман әлсіреп кетті. Бұл кезде оның жатқан жері де жосылған қан болып кеткен екен. Обыр топырақ жылы қанды бүлк-бүлк жұтып жатыр еді.

Арманды нәселкеге салып жөнелтіп жіберді де, Волнов қолға түскендердің қасына келді.

— Сендерді құдай қай жақтан алып келді?.. Сый қонақтарға ұсайсыңдар ғой, тегі?.. Канекей, сөйлесіп көрелік, сен, көзілдірікті кімсің?..

— Князь! — деді көзілдірікті,— Князь слугаңыз плохо гоборит...

— Ә, князбисін? Бізге керегі де сондай адамдар... Түсіндің бе? Алып жүр, жігіттер.

— Ол — райт,— деді жапон офицері.

— Ол — райт болса болсын! Тұрындар!

Отряд қолға түскендерді айдап, лагерьге қарай жүріп кетті.

Ұйқтап қалып өрең оянғандай, ай да түн ортасы ауған соң ғана бажырайған бетін көрсетті. Волновтар да лагерьге жетті.

Бұлар лагерьден қол үзгелі үш күнге айналғандықтан, бұл жақта не болғанын толық білмейтін еді. Наушаның қолға түсіп кеткенін Волнов естісе де, жараланғанын Арманнан жасырған еді. Талай рет айтайын деп ыңғайланса да айта алмаған. Өйткені ол ең ауыр жара жүрек жарасы екенін білетін еді, енді ол жараның аузы алынуға қалды.

Арман нәселкеден түсірілген соң-ақ:

— Наушаны шақыршы,— деді, алдынан шығып, басқалармен бірге көзіне көрінбегеніне ол өкпелеуге жақын еді.

Бірақ жоқ Науша қайдан келсін, келмеді. Оның орнына сакалынан жасы шұбырған Сейтен жақындай берді.

— Жараң ауыр екен, Арман, ауыр екен. Жараң одан да ауыр. Жеңіл болса айтпай-ақ қояр едім, айтпасыма амалым не, Наушаң жау қолында кетті,— деді де, өкіріп қоя берді.

Сейтен қайғыны да, көзінің жасын да жұтып қойғысы келгендей, булығып тұрып:

— Көзімнің қарашығы ағып түсті ғой, қарағым, жараң ауыр, ауыр,— деді де, ар жағын айта алмады. Ендігі арқа күзеуді Арманнан күткендей, қарады да қалды.

— Солай ма,— деді Арман,— аз дегені ғой құдайдың. Жағаласқан жаудың жара салғанын жаңа ғана білдім ғой,— деп, жарасын байлап жатқандарды жұлып тастап түрегелді.— Бұл оқ біржола жүректен-ақ тисе нетті! Осыны есті, осылай өртен деп шалыс тиген екен ғой! Неғып жүрекке тимеді деп ойлап жүрсем, азабың жаныңа батсын, көрерінді көр, мұқал, сөн дегені болды ғой. Мұқатам, буыныңды кетірем, мерт қылам дейтін шығарсың! Бола қойса игі еді. Мұнында қайрайтын қайрақ деп білем, жау! Кегім аз еді, аяғаным бар еді деп ешкім айтпаса да, мен енді тасқа салсаң, қайтпайтын болат болам! Еселеп төлерсің, еселетіп қайтарармын. Ерттеші атымды! — деді Арман, жараны танып жатқан ақ шүберектерді өз қолымен сірестіріп тұрып таңып жатып.

— Қайда бармақшысың, Арман,— деді Волнов.— Сен соқыр сойыл, қара күштен бірдеме шығады деп ойлайсың ба? Қайғың ауыр екен деп қол көтере қоятын жау бар деп есіттің бе?

— Немене? Барма, іздеме демекпісің? Жалғыз шабам, алып кел, ана жапон офицерін. Құрмалдыққа шалып аттанам.

— Сабыр ет, ойлап пішіп іс қылар болар. Жаумен ойнаған жау ала алмайды.

— Сонда не айтпақсың? Айтшы, қане?

— Тағы айтамын, ойлану керек. Өзің жаранды жөндеп байлатшы.

Арманның жарасын қайта байлап, қолдан келген жәрдемдерін істеп жатқанда, Волнов ұсталған адамдардың кім екендерін анықтады.

Біреуі, мана айттық, жолбасшыға алған қазақ жігіт, оған екі дүние бір сияқты. Еш нәрсені жасырып бүкпей сайрап тұр.

— Ана көзілдірікті жапон ба, қытай ма, оны білмеймін, білгім де келген жоқ. Білгім келсе де, ешкім айта қоймас еді. Ол туралы барлық білетінім — бүкіл Семей болып екі күн алақанға салып жүрді. Өзі бір қасқырдың бөлтірігі сияқты жігіт. Жайдан-жай отырып тістеп алады, кейде жайдан-жай күледі, күлкісі мазақ сықылды. Шынымды айтайын, жолшыбай аттан жұлып алып, тақымға бір қыстырсам деп талай-ақ ойлап келдім. Пандығы, тәкаппарлығы деген өлшесе өзімен кетсін. Ал, ана қазақ жігіт Семейде пайда болғалы көп болған жоқ. Аты Серәлі Жапаров. Орынбор жақтан Дутов келердің алдында ғана сол жақта жаралы болып, Семейге келіп еді, содан бері атқа мініп шыққаны осы. Мен болсам, тақымыңа бұрау салам деп қорқытпай-ақ қой, жасырарым жоқ, анда шап, мында шаптың адамымын. Бұл маңда мен білмейтін ой-шұқыр жоқ болған соң, алаштар мені алтынға бөлеп, қолына ұстап отыр. Мақтаныш емес, бұл өлкеде қай қасқырдың апаны қай жерде екенін жақсы білемін. Кесіп айтқанда, кәсібім — ұрлық еді, жеті жыл жер аударылдым. Қайтқан бетімде Семейге соғып едім, алаштардың қолына түстім. Атымды сұрасаң, қара кездік, қанды ауыз Қарта болады,—деді мақтанғандай болып.— Мен тап кеше түнде Беляевқа бір адамды бастап әкеліп қайтып едім. Бір түнде орын ауыса қоймаған шығар деп қапы кеттім. Әйтпесе екі саусағыңның арасынан өтіп кететін едім,— деді тағы да.

— Ол әкелгенің кім еді?

— Әшейін адам. Уездік алаштың бастығы деп, Семейде қосып беріп еді, былай шыққан соң, мына ырси ауыз оны шабарман қылып алды. Жолда бір жерге тоқтап қалды да, оны хабаршыға жұмсап жіберді. Ол Беляевқа мыналардың келе жатқанын айтты да қайтты.

— Ол адам қайда?

— Семей кетті.

— Сені осында отырғандардың көбі танып, жақсы жігіт еді деп отыр. Алашқа қалай қосылып жүрсің,— деді Волнов.

— Мен бе? Жаман жігіт едім деп айта алмаймын. Біздің қазақта бір адам жаманмын деп ойламайды. Өйткені «жамандығын сезгеннің өзі жақсылық» деген мәтеліміз бар. Ал Алашқа неге қосылғанымды өзім де білмеймін. Әлде айттым ғой, жер аударудан қайтып келе сала көргенім солар болды да, ере салдым. Өйтпесе ішім жылып ергем жоқ, мені малданып жүрген олар жоқ, оларды малданып жүрген мен жоқ. Мен жиырма беске жеткенде, екі қолымды қайда қоярға жер таба алмадым. Реті келіп қалып, даяр төбелеске кіріп кеткенде ғана қолымның керегі табылып қалатын еді. Басқа уақытта керек болған емес. Сондай қолынды қайда қоярсың? Жалғыз атыма керекті шөпті күн жарымда үйіп, жинап алатын едім. Жылдың қалған үш жүз алпыс күнін қайда қоярсың? Сондықтан ұрлыққа кірістім. Ұрлық деймін-ау, ұрлық болмауы да мүмкін. Өйткені мен тал түсте шабатын едім. Жүйрік жорғадан басқаны және алмайтын едім. Танауы пысылдаған сиыр түгіл, тай-құлынын шұбатып сауын бие де ұрлаған емеспін. Түнде қыз ауладым, әрине әйел алып, от басында отыруға зауқым соқпады. Сөйтіп жүргенде, қас батырдың ажалы — қатыннан деген ғой, бір қисық аяқ, қайыс ауыз қатынның қасында жатып қолға түстім. Сапар Нұрым дегеннің Зипа деген сұлу қатыны бар деп, майлыаяқ бір ұры мақтай берген соң бара қалып едім, құрылған қақпан екен. Уәде байласқан түні өлгі сайқал жігіттерді де әзірлеп қойыпты. Аш белінен құшақтап жатқан бойы ұстап берді. Жігіттер кіріп келіп, балталарын мойныма тосып тұра қалғанда мен де қозғалмадым. Мені сүйреп алғанда қатынды да ала түстім. Сайқал, сүйгенімнен өлгің келмесе, қысқанымнан өлерсің деп, қысып қалып едім, екі қабырғасы сөгіліп түсіпті. Бірақ өлтірейін деген мен жоқ, ұяттан өлетін ол болмады, әлі тірі жүр. Менің сотым бұдан бұрын бір емес, екі рет болып, жер аударылуым кесіліп қойған. Қолға түскесін қойсын ба, айдады да қоя берді.

— Жетер! Сен боссың! Қайда барсаң, онда бар,— деді Волнов Қартаға.

— Босанарымды өзім де білгенмін,— деп, Қарта шығып кетті.

— Атын өзіне беріндер! — деді Волнов.

Қарта атын қайырып тұрып, қаңтарды да, өзі арбанын астына кіріп жата кетті. Кетіп қалмады.

— Сен кімсің? — деді Волнов жапон офицеріне.

— Жапон офицері.

— Сені кім айдап әкелді.

- Сібір.
- Сібір ме! Келіп, ала кой деген біреу бар ма еді?
- Құны әлдеқашан төленген.
- Қай генерал екен оның иесі?
- Аз емес қой, Ресей генералдары.
- Мүмкін Танакаға телеграмма берерсің. Сібірден самурайлардың сүйектерін көмуге орын бере аламыз. Тіпті тыпырлай берсендер өз жерлеріңе де апарып көміп қайтуға да болар ұзамай.
- О, Танака біледі, Танака Сібір үшін өледі.
- Жақсы, офицер! Алтыатарыңда он екі оғың бар екен. Біреуін өзіңе қайтарармыз. Қалғанына қарыздар боламыз да, барыңыз!
- Жапон офицері тұра бергенде, Волнов тағы тоқтатты:
- Мына қағазды оқып берерсің, не жазылған мұнда?
- Ағылшынша білмесең, орысшасын оқы, екеуі бір сөз, оны да оқи алмасаң, мен айыпты емеспін,— деп, офицер аяғын сарт еткізді.
- Офицерді алып кетті, Волнов Арманның қасына барды.
- Қалайсың?
- Не қалайы бар? Беляевтың штабына қалай жетуді айт сен. Мен тек соны күтіп отырмын.
- Жараң ауыр емес пе?
- Жараны сөз қылма деп неше айттым саған!
- Жарайды ендеше! Екі офицер бар қолға түскен, соның бірі болып жөнел. Жапон боламысың, қазақ боламысың, мейлің! Қалағанын ал!
- Мұның қонып тұр көкейіме.
- Сен іште бол, мен сыртта болайын. Сонда екі-үш күннің ішінде дал-далын шығарамыз. Науша да босанады. Мүмкін, ішіне кіріп Беляев штабын жалғыз өзің аларсың...
- Жалғыз өзің?
- Ие, жалғыз өзің. Ақтардың әскерін қолға алсаң, он шақты офицер қайда кете алады?
- Ә... Соны айтамысың... Жөнелтші тезірек.
- Бәрі даяр. Бұйрық та бар, Мурато қол қойған. Киім де бар, ат та бар.
- Жапон офицері болып көрсем қайтеді?
- Білініп қалып жүрмесең, одан да офицер Жапаров болып бар.
- Біреуі танып қалмаса, қарға тамырлы қазақ бірін-бірі тани беретін еді.

— Тәуекел! — деді Волнов,— Жапон офицері болып жөнел. Жапонша білетін олар жоқ. Орыс тілін сен де жапоннан кем бүлдіріп сөйлемейсің... «Князь, ол — райт, слуга»— деген үш сөзді араластырып айдай берсең, екі күнге жетер, одан ар жағы керек емес... Үлгіреміз... Офицердің көзілдірігін киіп алсаң, жапон болып шыға келесің. Шашынды жөндет...

Арманның шашын «ежик» түрінде алып, көзіне көзілдірік, басына едірейген сұр фуражкені кигізгенде үйде отырғандардың бәрі де күліп жіберді.

— Келіп қалды.

— Айнымайды.

— Танымайды,— десті, шуласып.

— Жақсы ендеше, атты ертте.

— Шешін, қайта бір таңып жіберейік жаранды.

Сол кезде Хасанов келіп кірді.

— Арман кім? Науша жіберіп еді... Кеше келіп едім,— деп Наушаның хатын ұсынды.

Арман үшін бұл хат өміріндегі бір ұлы қуаныш еді. Жұлып алды. Ие, Наушаның жазған хаты ма, жасаған-ау, мұндай да үлкен қуаныш болады екен! Өз қолы, өз қолы!

— Мен сендерге өтпекші болып жүргенімді Науша жақсы білетін еді, сендіре алдым іспен. Адасқан жан едім, шын жолдастарымды табайын деп сендерге келдім, сенсендер қасық қанымды аямаймын, сенбесендер атып тастандар, онда да совет деп өлемін,—деді Хасанов.

Мұның сөздері шын сияқты көрінді. Әрі-бері екшеп сұрап көріп еді, еш нәрсені жасырмады, айтқандарының бәрі де қолдағы мәліметпен дәл келеді. Әрі Наушаның хатын әкеліп отыр. Сондықтан Волнов:

— Жақсы, бол ішімізде, алайық,— деді.

— Әрине,— деп, Арман қаттырақ қолдады.

— Бара тұр, кейін сөйлесерміз.

Хасанов шығып кетті. Қарбаласта қапысын тауып қалғанына қуанып, шалқақтаған жоқ, әлі де кінәлі мысықтай жымысып ара-тұра өкінішті адамдай күрсініп кете барды.

Арман атқа мініп, жөнелгелі тұрғанда, Қарта келді қасына.

— Арман,— деді ол аттың мойнына қолына салып тұрып,— Мен сені жақсы білмейтін жігітімсің, мені сен білетін көрінесің. Өмірде Қарта кісі алдапты, өтірік айтыпты дегенді естіген жоқ шығарсың. Мені түнде босатсаңдар да мен кетпедім. Кеткім келмеді. Мына жұртпен бірталай сөйлесе

келсем, менің де бірдемеге мықтап ұстануыма болатын сияқты.

— Не айтпақсың?

— Не айтпақпын. Сен қара үйлі тобырды бастап үлкен іске тартыпсың. Күні кеше Қартаның атына сырттан сүйсінетін, Қартадан жүрексінетін талайлар бүгін ерлік істеп жүр. Мен далада қалыппын. Сұрашы жігіттеріңнен, Қартаның адасқаны болар, қара үйлі тобырға қастығы болды ма екен. Жоқ шығар. Мен оларды әншейін тобыр деуші едім. Не канат, не құйрық бола алмайды деп, арасына кірмеуші едім. Бүгін олар елдің іргесі болыпты. Мені босағана ал деймін. Адасқан қазыңмын. Қазығым бірге сияқты еді. Ал іштеріңе. Сал мені оттың ортасына. Қара қазанда қайнап шығайын. Қара боранға қарсы қой мені. Көзімнің доғаласы алынсын. Жетім тоқты құрмалдыққа жарайды. Мына жұрттың жолына шал.

— Волнов,— деді Арман,— мен осы жігітті ала кеткім келіп тұр. Жолдас болсын.

— Кепіл кім?

— Өзім-ақ болам. Бұл — ер жігіт, екі баспас деймін.

— Мен ешбір ақыл бере алмаймын.

— Өзіме сал, өзім деді ғой.

— Мейлің.

— Қайда апарып салсаң. Қарта бір ыңқ демес,— деді Қарта екеуінің арасына түсіп.

— Ақтарға бастап апарасың ба?

— Сөз бе екен! Апарғанда мен апарайын. Керекке жарамаған жерде кескілеп таста.

Арман Қартаны қасына ертіп жүріп кетті. «Князь, ол — райт, слуга»,— дейді Арман ішінен. Басқа жалғыз ауыз білері болмаса да, жапон офицерін қолдан жасауға кетіп бара жатыр. Өйткені оны жетелеген ел мұңы мен жан жарасы. Бұл жолда екі басқан, оттан аянған жан — адам ба ол! Большевик Арман өзіне сенді. Өйткені от қазанда бірінші қайнап шыққан қырандардың тұяғы болат, жүрегі жанған өрт емес пе?

Арман мен Қарта қыр астына түсе бергенде, арт жақтан екі рет мылтық даусы шаңқ етті.

— Екі офицер ме, тие берсін,— деді Қарта.

Бұлар ілгері жүріп кетті...

ТҮСІНІКТЕР

Көк үйдегі көршілер. Алғаш рет «Жаңа әдебиет» журналының 1929 жылғы 5, 6, 8, 9 сандарында жарияланды.

«Көк үйдегі көршілер» повесі бұл кітапқа «Жаңа әдебиет» журналындағы текст бойынша еніп отыр.

Өмір ертегісі. Алғаш рет «Жаңа әдебиет» журналының 1929 жылғы 11, 12; 1930 жылғы 1,2 сандарында жарияланды.

«Өмір ертегісі» повесі жазушының бұл кітабына сол «Жаңа әдебиет» журналындағы текст бойынша енді.

Түннел. Бірінші рет «Ауыл коммунисті» журналының 1935 жылғы 12, 1936 жылғы 1, 2, 3, 4, 5 сандарында жарияланды.

«Түннел» повесі бұл кітапқа «Ауыл коммунисті» журналындағы текст бойынша енді.

Жайлау жолында. Тұңғыш рет «Сталин жолы» журналының 1936 жылғы 4, 5, 6, 7, 1938 жылғы 9, 10, 11 сандарында жарық көрді.

«Жайлау жолында» повесі жазушының бұл кітабына «Сталин жолы» журналындағы текст бойынша еніп отыр.

Тұтқын қыз. Бұл повесть алғаш рет «Әдебиет майданы» журналының 1938 жылғы 10, 11, 12 сандарында жарияланды.

*Ғылыми түсініктерді жазған —
филология ғылымының докторы
ӘБДІЛҰАМИТ НАРЫМБЕТОВ*

МАЗМҰНЫ

ПОВЕСТЕР

Көк үйдегі көршілер	3
Өмір ертегісі	35
Түннел	78
Жайлау жолында	142
Тұтқын қыз	208
Түсініктер	261

М 88 Мүсірепов Ғ. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. Повестер. Құраст. Ә. Нарымбетов. — Алматы: Жазушы, 2002. 264 бет.

Қазақ әдебиетінің іргетасын қалаушылардың бірі, көрнекті қаламгер, Социалистік Еңбек Ері Ғабит Мүсіреповтың шығармалар жинағының екінші томына отызыншы жылдары жазылған “Көк үйдегі көршілер”, “Өмір ертегісі”, “Жайлау жолында” секілді повестері топтастырылды.

Жинақ жазушының туғанына 100 жыл толу мерейтойына орай шығарылып отыр.

М 4702250201—04
402(05)—02 құлақтандырусыз — 2002

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 5-605-01839-6

© “Жазушы” баспасы, 2002

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

Көп томдық шығармалар жинағы

2-ТОМ

Повестер

(қазақ тілінде)

Редакторы *Б. С. Қошым-Ноғай*

Суретшісі *М. Абжатаұлы*

Көркемдеуші редакторы *Б. Серікбай*

Техникалық редакторлары *А. Тілеукеева, Л. Линькова*

Теруге 13.02.2002 жіберілді. Басуға 08.04.2002 қол қойылды. Қалыбы 84x108 1/32. Қаріп түрі «Тип таймс». Офсетті басылыс. Шартты бояу көлемі 13,86. Шартты баспа табағы 13,86. Есепті баспа табағы 15,17. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 1092. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы «Жазушы» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

«Кітап» баспа үйі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93.
тел.: 42-36-31, 42-07-90. too_kitap@mail.ru